

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 11 (440)

Ekraanimeedia kasutuse ja psühholoogia uurimise kultuurist

Dmitri Rozgonjuk 1923

Vaim ja metafoor

Uku Tooming 1941

Jumal — kõikvõimas, kõiketeadev, kuid mitte armuline

Jüri Toomepuu 1968

Arkaadia teel Nigulistest Pegasusse: (Katkend)

Mihkel Mutt 1976

Suor Maria: *Intermezzo*

Zinaida Gippius 1995

Tõlkinud Rainis Toomemaa

Rahvapäästekomitee liige Joseph-Étienne Richard: Prantsuse revolutsioonist tema kirjavahetuse toel

Lauri Kann 2004

Luulet

Jürgen Rooste 2032

“Kas tahate ja suudate siis olla oma kalli kodu ja vaba riigi iseseisvad valitsejad?”

Oskar Loorits 2035

<i>Arvustus: Vastseliina ja linnus. Kaur Alttoa. Vastseliina piiskopilinnus. Toimetaja Toomas Tamla, keeleteimetaja Piiret Ruustal, kujundus ja küljendus Kadi Pajupuu, saatesõna Ivar Traagel. Tallinn: Argo, 2025. 157 lk.</i>	
<i>Taavi Pae</i>	2050
Põhjalik ja haarav pilguheit anglistika õpetamise loole Tartu Ülikoolis. Ilmar Anvelt, Pilvi Rajamäe. <i>Kakssada kakskümmend aastat anglistikat Tartu Ülikoolis</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024. 479 lk.	
<i>Indrek Õis</i>	2056
Kuidas esemest sai fenomenoloog. Graham Harman. <i>Neljatine objekt</i> . Tlk Kalle Hein. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025. 206 lk.	
<i>Silver Rattasepp</i>	2069
Abstracts	
.....	2078
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXIX	
<i>Herbert Normann</i>	2085

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Digijoonistused 2024. aastast

lk 1940, 1975, 1994, 2049, 2112:

MARYLIIS TEINFELDT-GRINS (1993) on õppinud Tartu Kõrgemas Kunstikoolis Pallas, Läti Kunstiakadeemias ja Eesti Kunstiakadeemias. Ta on saanud oma tekstiilikunsti tööde eest mitmeid tunnustusi, nt Eduard Wiiralti stipendiumi (2019) ning Adamson-Ericu stipendiumi (2021); 2019 kuulutas Eesti Tekstiilikunstnike Liit ta aasta nooreks tekstiilikunstnikuks. Lisaks on ta avaldanud luulet Kadrina murrakus.

EKRAANIMEEDIA KASUTUSE JA PSÜHHOLOOGIA UURIMISE KULTUURIST

Dmitri Rozgonjuk

SISSEJUHATUS

Mõtlemine on paratamatult seotud tööriistadega, mida me igapäevaelus kasutame. Nüüdisaegses kultuuris on nendeks tööriistadeks saanud ekraan ja internet, ennekõike nutitelefonid ja sotsiaalmeedia; kutsugem neid käesolevas kirjatükis ühiselt ekraanimeediaks.¹ Tegemist ei ole pelgalt suhtlemisel ja meelespida-

Siin avaldatav tekst kuulub artikliseeriasse, kus oma tööd tutvustavad autorid, kes on saanud Peeter Tulviste mälestusfondi preemia, millega tunnustatakse kuni 40-aastaseid teadlasi, kes oma teadustööga annavad olulise panuse inimese kultuurilise olemuse mõistmisesse ning ühendavad eri teadusalasid ja kombineerivad teadustöö metoodikat uudsel moel.

¹Rangelt võttes on nutitelefon pigem meedium kui meedia ning ka “ekraanimeedia” hõlmab enamat kui nutitelefoni ja sotsiaalmeediat (nt televiisoreid, tahvel-, süle- ja lauaarvuteid, e-lugereid, mängukonsoole jne). Siinses tekstis kasutan mõistet “ekraanimeedia” mугan-datud tähenduses, et viidata igapäevasele mobiilsete seadmete, internetiühenduse ja sotsiaalmeediaplatvormide põimumisele. Uurimistulemustes, mis kajastavad nutitelefoni ja sotsiaalmeedia kasutamist, on sageli palju kattuvusi ning “ekraanimeedia” rõhutab ühist sõltuvust ekraanist, ilma et peaksime seadmeid liigselt eristama. Samuti oleks asjakohasem rääkida ekraanimeedia tarbimisest, mitte kasutusest; ka siin mõõnan teksti teadlikku, ladususe huve teenivat mõningast ebatäpsust.

misel abiks olevate tehniliste vahenditega, vaid ühtaegu intiimse ja üleilmse keskkonnaga, milles põimub suurem osa meie argielu elementidest. Ekraanimeedia kaudu ei vahendu enam ainult info ja suhtlus, vaid ka meie huvide fookus, enesetunnetus ja identiteet. 2025. aastaks ületas nutitelefoni kasutajate arv 5,8 miljardi piiri ning vähemalt üht sotsiaalsõltuvust kasutab üle 5,3 miljardi inimese (Kemp 2024). Kuna suur osa inimkonnast alustab ja lõpetab päeva telefonikasutusega, ei ole ekraanimeedia mõju inimesele enam pelgalt akadeemiline küsimus.

Tugevaks taganttõukajaks ekraanimeedia kasutuse mõju uurimisel on ajalooliselt olnud ja on suuresti praegugi mure ennekõike negatiivse mõju pärast. Küllap on lugejagi kokku puutunud inimestega, kes kurdavad, et nemad ise või keegi nende tutvuskonnast on ekraanisõltuvuses, noor põlvkond on depressiivne ning lapsed ärrituvad kiiresti, kui neilt nutiseade ära võtta.

Omajagu on selles kõiges ka tõtt — või vähemasti empiirilist tõendust. Märkilise tähendusega on sel aastal ilmunud ligi 130 teadlase konsensusel põhinev kirjatöö (Capraro jt 2025), milles püütakse sedastada ekraanimeedia peamisi negatiivseid mõjusid lastele ja teismelistele. Tuginedes iseenda ja teiste teadlaste avaldatud uurimistulemustele, on autorid ühel meelel järgmistes asjades: 1) viimase 20 aasta jooksul on noorte vaimne tervis tõepoolest halvenenud; 2) liigne ekraanimeedia kasutamine võib põhjustada unehäireid; 3) ekraanimeedia kasutamine on seotud tähelepanuhäirete ja sõltuvuskäitumisega.

Siin saab muidugi viidata ka konkreetsematele empiirilistele andmetele. Mitu metaanalüüsi on näidanud, et ekraanimeedia ja depressiooni vahel on positiivne korrelatsioon (Augner jt 2023; Cunningham jt 2021; Ivie jt 2020; Yigiter jt 2024); teisisõnu, mida rohkem kasutatakse nutitelefoni ja/või sotsiaalmeediat, seda depressiivsem ollakse. Akadeemilise edukusega on seosed seevastu negatiivsed, s.t mida rohkem ekraanimeedia kasutust, seda kehvem on õppeedukus (Kuş 2025; Salari jt 2025; Sunday jt 2021).

Tundub justkui selge: liigne ekraanimeedia kasutamine näib olevat kahjulik nii vaimsele tervisele kui ka akadeemilisele edu-

kusele. Mure võimalike kahjulike mõjude pärast — küllap koos mitmesuguste uuringutulemustega — on jõudnud haridus- ja tervise poliitika kujundajateni ja kujundamisse. Mitmes riigis, näiteks Prantsusmaal ja Saksamaal,² on arutatud või juba koolides kehtestatud nutitelefonide kasutamise piiranguid. Austraalias kiideti läinud aastal heaks seaduseelnõu, mis näeb lastele ja noorukitele sotsiaalmeedia kasutamisel ette vanusepõhised keelud (Ritchie 2025). Ääremärkusena olgu öeldud, et eespool mainitud konsensuse järgi on koolides ekraanimeedia piiramise mõjud veel ebaselged (Capraro jt 2025).

Kuid pealtnäha lihtsatele küsimustele (nt “kas ekraanimeedia kasutamine teeb õnnetuks ja rumalaks?”) on raske sama lihtsalt vastata, sest näiliselt selged ja ühemõttelised teadustõetulemused (vt eespool mainitud) sisaldavad nüansse, mille tingivad ekraanimeedia kasutuse uuringute eripärad. Ekraanimeedia kasutamise psühholoogia kõrval kohtab harvem nende nüansside ja eripärade käsitlemist, samuti arutelu metodoloogiliste ja kontseptuaalsete raskuste üle. Mille põhjal üldse väidetakse, et ekraanimeedia mõjub psüühikale positiivselt, negatiivselt või ei mõju üldse? Neid nüansse käesolevas artiklis käsitlengi.

EKRAANIMEEDIA KASUTUSE UURIMISEST

Teaduskirjanduses on kolm levinumat ekraanimeedia kasutamise mõõdikut: ekraaniaeg, interaktsiooni- ehk kasutussagedus ja igapäevaelus esinevate vaevuste ulatus või tõsidus. Viimati nimetatut on rahvakeeli tuntud kui “nutisõltuvus”, akadeemilisemalt öeldes “problemaatiline kasutus”.³ Ekraaniaeg viitab sellele, kui kaua

²Vt vastavalt <https://edition.cnn.com/2018/07/31/europe/france-smartphones-school-ban-intl/index.html> ja www.hessenschau.de/politik/ab-schuljahr-20252026-hessen-will-handys-an-schulen-verbieten-v4,handyverbot-schulen-102.html.

³Terminoloogilised probleemid, s.t kuidas peaks säärast nähtust nimetama, on olnud selles valdkonnas üks keskseid teemasid juba aastaid. Akadeemilises kirjanduses püütakse ekraanimeediaga seoses vältida mõiste “sõltuvus” kasutamist. Siin artiklis see arutelu palju tähelepa-

inimene ekraani ees aega veedab; seda mõõdetakse tavaliselt minutite või tundidega ööpäevas, nädalas või mõnes muus ajaühikus, sageli ka eraldi tööpäevade ja nädalavahetuste kaupa. Väljenduda võib see näiteks sellise statistilise resümeeena nagu “keskmine noor veedab päevas 3–5 tundi sotsiaalmeedias”. Ekraaniaega võib arvestada niihästi üldiselt, s.t kui palju üldse ekraani ees olakse, kui ka üksikasjalikumalt, s.t tegevuse või sessiooni täpsusega (kui palju aega veedetakse nt TikTokis). Ekraaniaega võivad pikendada rakendused, mis võimaldavad kauem kestvat tegevust, nagu videote vaatamine, uudisvoogude sirvimine jms.

Sagedus võib tähendada näiteks nutitelefoni või konkreetse rakendusse sisselogimiste või selle avamiste arvu teatud aja jooksul. Ekraaniaja ja sageduse vahel võib olla (positiivne) korrelatsioon, kuid ei pruugi, sest need kaks mõõdikut võivad iseloomustada ka erinevaid kasutusmustreid (Rozgonjuk jt 2018). Inimene võib ekraani vaadata sageli, kuid lühiajaliselt, näiteks kontrollimaks, kas on tulnud uusi teavitusi, sõnumeid vm. Sellist käitumist võib ajendada nii (hüplik)teavituste sagedus kui ka psühholoogiline kalduvus oodata uusi teavitusi või sisu, mida omakorda mõjutab hirm jääda ilma olulisest sotsiaalsest informatsioonist. Niisugust hirmu on hakatud tähistama ingliskeelse lühendi-*ga* FoMO (*fear of missing out*).

Problemaatilise kasutuse ehk nutisõltuvuse puhul ei ole tähelepanu keskmes enam mitte aeg ega sagedus, vaid pigem tagajärjed, mille ekraanimeedia kasutamine inimese igapäevaelus endaga kaasa toob. Problemaatilisest kasutusest räägitakse siis, kui ekraaniaeg hakkab oluliselt häirima teisi eluvaldkondi, näiteks und, õppetööd, tööülesannete täitmist, suhteid pereliikmete või sõpradega. Inimene võib tunda ärevust või rahutust, kui ei saa telefoni kasutada; ta võib jääda hilisööni ärkvele või unustada planeeritud tegevused sotsiaalmeedia sirvimise tõttu.

nu ei saa, põhjalikuma ülevaate võib leida minu doktoritööst (Rozgonjuk 2019). Üldiselt on teadlased hakanud üksmeelselt eelistama mõistet “problemaatiline kasutus” (Rozgonjuk jt 2018), mis viitab igapäevaelu häiritusele liigse ekraanimeedia kasutuse tõttu; seepärast jään ka mina siin selle mõiste juurde suupärasema “nutisõltuvuse” asemel.

Ekraaniaja valdkonnas uuritakse seega sageli kasutuse aega, sagedust ja problemaatilist kasutust. Mida aga kasutatakse nende andmete algallikana? Laias laastus võib rääkida kahte tüüpi andmetest: vaadeldavatest (nimetame neid objektiivseteks) ja enesekohastest, s.t subjektiivsetest hinnangutest.

Seda, kui kaua inimene oma seadmes või platvormil aega veedab, saab otseselt (objektiivselt) mõõta ning kasutuskorrad (sageduse) kokku lugeda. Kui veel mõni aasta tagasi tuli vaeva näha, et leida või ise laboris välja töötada rakendus, mis kasutaja tegevuse registreeriks, siis nüüdseks on juba mõnda aega nii iOS- kui ka Android-nutiseadmetel olemas rakendused — vastavalt Screen Time ja Digital Well-being —, mis ise selle töö ära teevad ja kasutajale teada annavad ning mida teadlased omakorda kasutajatelt küsida saavad.

Selleks et aega ja sagedust mõtestatult uurida, tuleks seda statistikat arvutada mingi aja kohta — näiteks leida päevane kasutuskordade arv ja kestus ning analüüsida kasutusmustreid pikema aja jooksul (nt nädal või kuu). Puuduvad ettekirjutused selle kohta, milline see ajaaken olla võiks, kuigi teaduskirjanduses on viidatud, et nädal võiks olla piisav inimese tüüpiliste kasutusmustrite väljaselgitamiseks (Wilcockson jt 2018). Ehkki enamasti kohtab artiklites statistikuna keskmise kasutamist, ei ole kindlaid kokkuleppeid, millisele statistikule täpsemalt peaks keskenduma, s.t variante on teisigi (nt summaarne aeg või kasutuskordade arv, maksimum, osakaal mingist ajast vm).

Aja ja sageduse subjektiivne hindamine tähendab enamasti seda, et ekraanimeedia kasutuse sagedus või aeg palutakse öelda uuringus osalejatel endil. Siingi on mitu võimalust. Näiteks ekraaniaega võibki teatada ekraani ees veedetud koguajana (nt tundides või minutites; võib kasutada ka keskmist aega). Võib valida mingi ajavahemiku (nt 0–30 minutit päevas, 1–2 tundi päevas, paar korda nädalas jne). Kõige subjektiivsem variant on kasutuse hindamine Likerti tüüpi nõustumisskaala järgi, kus valida saab etteantud variantide hulgast (nt “üldse mitte”, “pigem rohkem”, “keskmiselt”, “pigem rohkem”, “pigem vähem”). Samamoodi on võimalik hinnata sagedust.

Problemaatilise kasutuse puhul on põhitähelepanu subjektiivsetel hinnangutel liigsest ekraanimeedia kasutamisest tingitud vaevuste kohta. Problemaatilise kasutuse hindamisvahendid on suuresti välja kasvanud Inglise psühholoogi Mark D. Griffithsi sõltuvuskomponentide mudelist (Griffiths 2005). Enamasti püütakse mitmesuguste küsimuste ja väidetega hinnata sõltuvuse sümptomeid, nagu võõrutusnähud (nt “muutun rahutuks, ärritunuks või ärevaks, kui ei saa ekraanimeediat kasutada”⁴), tolerantus (“olen tundnud vajadust kasutada ekraanimeediat üha enam”) ja tagasilangus (“olen edutult püüdnud ekraanimeedia kasutust piirata”). Iga küsimustiku väite puhul palutakse uuringus osalejal hinnata, kuivõrd ta sellega nõustub; kasutatav skaala võib olla näiteks 1 = “ei nõustu üldse” kuni 5 = “nõustun täielikult” (konkreetsed arvulised väärtused ja nende sisuline tähendus varieeruvad skaalati).

PEAMISED PROBLEEMID EKRAANIMEEDIA UURIMISEL

Teen julge oletuse, et nii mõnigi on neid ridu lugedes märganud juba mitmeid potentsiaalselt problemaatilisi kohti. Järgnevalt toon mõned neist välja, mööndes, et neid võib olla rohkemgi.

Ekraaniaja ja kasutussageduse objektiivse mõõtmisega ei kao kuhugi kasutatava statistikaga seotud probleemid. Nagu öeldud, puuduvad konkreetsed normid ja kokkulepped, millist statistikut kui pika aja kohta kasutada, et saada täpne ja kõike- või vähemalt suuremat osa hõlmav kasutusnäitaja. Pealegi selgus ühest hiljutisest metaanalüüsist (Schnauber-Stockmann jt 2025), et ehk ei olegi mõttekas “keskmist” kasutust analüüsida, sest näiteks sotsiaalmeedia kasutamine sõltub pigem konkreetsest olukorrast.

Uuringuid, milles kasutatakse objektiivseid mõõtmismeetodeid (nt kasutuslogisid või spetsiaalseid mobiilirakendusi), on vähem kui enesehinnangutele tuginevaid uuringuid, sest need on

⁴Tegemist ei ole väidetega päris mõõdikute kohta, vaid olemasolevate skaalade põhjal tehtud üldistavate näidetega.

sageli kulukamad kui andmete kogumine küsimustiku abil. Tehniliselt tähendab esimene variant keerukamate seadmete või rakenduste väljatöötamist ja paigaldamist, samuti mahukamat andmetöötlust. Lisaks tuleb arvestada juriidiliste ja eetiliste küsimustega, mis kaasnevad rakenduste kasutamisega, näiteks vajadus tagada kasutajate privaatsus ja andmete turvaline säilitamine. Kõik see muudab objektiivse mõõtmise kulukamaks ja ajamahukamaks, mistõttu paljudes uuringutes tuginetakse siiaamaani pigem inimeste endi antud hinnangutele.

Enesekohaste hinnangute kogumine on teadusuuringutes üks levinumaid andmekogumismeetodeid, sest see on lihtne ja odav ning võimaldab uurijatel kiiresti ligi pääseda suure hulga inimeste kogemustele ja käitumismustritele. Samas on sel meetodil hulk üldisemaid puudusi: uuritavate vastused sõltuvad nende mälu täpsusest ja küsimuste tõlgendamisest, samuti võib tulemusi mõjutada n-ö sotsiaalselt soovitatav vastamine ehk kalduvus näidata end paremas valguses või vaikida maha käitumist, mida peetakse ebasoovitavaks. Need vastamiskalded võivad mõju avaldada ka ekraanimeedia kasutamise hinnangu täpsusele.

Peale selle ei ole inimesed ekraanimeedia kasutamise aja ja sageduse hindamisel kuigi täpsed. Mitu uuringut on näidanud, et kui küsida inimestelt, kui kaua nad päevas nutitelefoni või sotsiaalmeediat kasutavad, kipuvad hinnangud tegelikkusega vähe kattuma (Parry jt 2021; Tkaczyk jt 2024); mõnikord hinnatakse kasutusaega tegelikust lühemaks, mõnikord pikemaks. See tähendab, et tulemused ei sõltu mitte ainult tegelikust ekraani ees veedetud ajast või sagedusest ja mahust, vaid nagu eespool öeldud, ka näiteks inimese tajust ja meenutamise täpsusest.

Üks peamisi probleeme uuringutulemuste üldistamisel tuleb mõeldikute mitmekesisusest: mõnes uuringus kasutatakse täpseid ajamääranguid (näiteks 2 tundi ja 45 minutit päevas), teises kategooriaid (nt 2–3 tundi) ja kolmandas subjektiivseid väljendeid, nagu “väga kaua aega” või “väga sageli”. Selline varieeruvus tekitab küsimuse, kuidas neid eri tüüpi andmeid omavahel võrrelda ja kokku panna, nii et tulemused oleksid ühetaolised ja tõlgendatavad. Kompromissiks võiks olla näiteks kategooriavastuste teisendamine arvulisteks hinnanguteks või vastupidi. Äär-

muslikud väärtused oleks võimalik selgelt esile tõsta (uuringus osalejad, kes ekraanimeediat ei kasuta, ning inimesed, kelle hinnangud ületavad oluliselt, näiteks kahe standardhälbe võrra, ülejäänud uuringus osalejate hinnanguid). Samas tuleb arvestada, et selliste teisenduste ja ühtlustuste käigus tekivad paratamatult ebatäpsused, mis võivad teadustööde tulemuste võrdlust mõjutada.

Eelmise mõttega on tihedalt seotud termin “liigne kasutus”, mida teaduskirjanduses kohtab sageli. Teadlaste hulgas pole aga üksmeelt, mida “liigne” tähendab. Kas see viitab objektiivselt mõõdetavale ajale ja sagedusele (näiteks kindel arv minuteid või kordi päevas) või tuleks seda mõista pigem subjektiivse kogemusena — olukorrana, kus inimene ise tunneb, et kasutus on tema jaoks ülemäärane või hakkab igapäevaelu häirima? Ühtset ja universaalset ajapiiri ei ole tõenäoliselt võimalik kehtestada, sest üks ja sama “kasutusmaht” võib mõne inimese jaoks olla täiesti normaalne (nt töö või õpingute tõttu) ja teise jaoks juba problemaatiline. Seejuures sedastab ka I-PACE mudel (Brand jt 2025), mis on üks enim kasutatavaid teoreetilisi raamistikke problemaatilise kasutuse mõtestamiseks, et teatud kasutusaeg võib mõne inimese puhul kujutada enesest problemaatilist kasutust, teise puhul aga mitte.

Problemaatilise kasutuse uurimisel pole konsensust ka selles, milline mõõdik seda nähtust kõige paremini (s.t sisukalt ja ammendavalt) hinnata suudab. Näiteks viis aastat tagasi avaldatud uuringus loeti üles 78 skaalat, mis kõik peaksid sisuliselt sama asja hindama (Harris jt 2020). Seejuures on paljudel juhtudel nende mõõdikute teoreetiline põhjendatus ja psühhomeetrilised omadused puudulikud (Harris jt 2020; Davidson jt 2022).

Ekraanimeedia kasutuse uuringutes kohtab sageli üldistusi, milles omavahel seotakse rakendusi, platvorme ja kasutusviise. Näiteks nutitelefonide kasutamise uuringutes on leitud seos kehva vaimse tervise ja suhtlusega mitteseotud kasutuse vahel (Rozgonjuk jt 2019; Elhai jt 2020); see tähendab, et “üldise” kasutuse uurimine ei pruugi iseenesest viljakas olla. Niisamuti võib küsida: mida mõista “sotsiaalmeedia” all? Kuigi tõenäoliselt suurem osa avaldatud teadustöödest, milles uuritakse sotsiaalmeedia kasutamise mõju, lähtub “üldisest” sotsiaalme-

dia konstruktist, ei pruugi see olla põhjendatud. Võib väita, et LinkedIn, Instagram ja ResearchGate on olemuselt erinevad. Seda väidet toetavad leiud teaduskirjandusest, milles on näidatud, et eri sotsiaalmeediarakenduste kasutamine seostub psühholoogiliste teguritega erinevalt (Balcerowska jt 2022; Rozgonjuk jt 2020). Samuti olen koos Saksamaa ja USA kolleegidega näidanud, et platvormid ja rakendused erinevad üksteisest oma “sõltuvuspotentsiaali” poolest (Rozgonjuk jt 2021). Need uurimistulemused võivad viidata ka sellele, et kui uuringus osalejad vastavad küsimustele, mis puudutavad ekraanimeedia “üldist” kasutust, mõeldakse vastamisel suuresti ikkagi kindlatele rakendustele.

Kui uurimisega veel spetsiifilisemaks minna, s.t vaadata ekraanimeedia kasutamist rakenduste tasandil, võib kasutuse ka sel juhul sageli jaotada (sotsiaalselt) aktiivseks ja passiivseks või ka avalikuks ja privaatseks, eriti sotsiaalmeedia puhul (Godard, Holtzman 2024). Sotsiaalselt aktiivseks kasutuseks võib pidada postitamist ning teiste postitustele reageerimist, samal ajal kui passiivne kasutus viitab nt uudisvoo sirvimisele ja teiste inimeste profiilide vaatamisele. Hiljutine metaanalüüs näitas, et passiivne kasutus on seotud kehvema vaimse tervisega (Roberts jt 2024), kuigi on ka teadustöid, milles selget seost kasutusmustrite ja heaolu vahel ei leitud (Valkenburg jt 2022).

Harva arvestatakse ekraanimeedia kasutuse uuringutes kultuuridevahelisi erinevusi; siin ei pea ma silmas mitte ainult kultuuride võrdlust sisaldavaid töid, kui võrreldakse näiteks eri riikidest pärit valimeid sama platvormi kasutamisel, vaid konkreetsete platvormide rolli arvestamist ühes või teises kultuuris. Näiteks Facebook on populaarne USAs ja ka Eestis, kuid pole saadaval Hiinas (2025. a sügise seisuga), samal ajal kui Hiinas enim kasutatavate rakenduste levik ei ole USAs ja Eestis kuigi laialdane. Seega tekib paratamatult küsimus: kuivõrd saab “sotsiaalmeedia kasutamist” teadusuuringutes kultuuri arvestamata kõrvutada, kui arusaam sellest, mis on sotsiaalmeedia, on iga kultuuri esindajal tõenäoliselt isesugune? Facebook on mõnes kultuuris sisuliselt internet (Asher 2021), samal ajal kui teises riigis on tegemist vähe kasutatava platvormiga. Kuivõrd esimesel juhul kulgeb suurem osa igapäevaelust sellel platvormil, on selle kasutus juba defini-

siooni poolest suurem kui teisel juhul. See võib endaga kaasa tuua niihästi kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt erineva kogemuse.

Oluline on arvesse võtta ka põlvkondlikke erinevusi. Ehkki mõnes metaanalüütilises uuringus ei ole selget seost vanusega leitud (Huang 2022; Shannon jt 2022), võisid analüüsidesega hõlmatud uuringud piiratud vanusevahemiku tõttu juba algusest peale kallutatud olla. Seega, kui fookus ei ole konkreetset sihtrühmal (nt noorukid), võivad ekraanimeedia kasutuses esineda põlvkondlikud erinevused. Lianshan Zhang ja Eun Hwa Jung on leidnud, et nooremad inimesed postitavad sotsiaalmeedias rohkem ja tunnevad end seetõttu ka psühholoogiliselt paremini kui keskajalised ja vanemad inimesed, kes pigem tunnevad rohkem rõõmu vahetust suhtlusest (Zhang, Jung 2022). See on ainult üks näide potentsiaalsetest põlvkondlikest erinevustest; arvesse tuleb võtta ka (digitaalset) suhtluskultuuri, samuti tehnilise arengu taset.

Teadustöö valmimine on sageli aeglasem protsess kui uute rakendusversioonide väljatöötamine, mis võib peaaegu päevapealt kasutuse dünaamikat muuta. Näiteks võib 2025. aastal avaldatud artikkel põhineda andmetel, mis on juba mitu aastat vanad, mistõttu tulemused ei pruugi praegust tegelikkust kuigi täpselt kajastada. Üks selge näide on Facebooki 2011. aasta Timeline'i uuendus (Schulman 2011), mis muutis staatilised profiilid dünaamilisteks eluarhiivideks, edendades niihästi aktiivset kui ka passiivset kasutust. 2020. aastal lisandus Instagrami Reels (Introducing... 2020): algoritmiliselt kureeritud lühivideod, mis soodustavad kiiret tarbimist ja viraalsete suundumuste teket ning ühtlasi kasutajate aktiivset osalust sisu loomisel ja kommenteerimisel. Sellised funktsioonid muudavad platvormide varasemaid kasutusmustreid põhjalikult ning võivad muuta ka aktiivse ja passiivse kasutuse tasakaalu. Seetõttu tuleb pikaajalisi või eri perioodide andmeid võrreldes arvestada, et platvormide uuendused võivad tulemusi oluliselt mõjutada.

MIDA NENDE TEADMISTEGA PIHTA HAKATA?

Nüansid on siin olulised, sest näiteks teadustööde järeldused “Nutisõltuvus on seotud depressiooniga” ja “Nutiseadmete kasutami-

ne on seotud depressiooniga” ei ole samatähenduslikud, ehkki pa-haaimamatu lugeja need väited sageli võrdsustab.

Sellised “pisiajsjad” võivad viia kaalukate tagajärgedeni. Esi-teks, uuringute tulemusi on keerulisem omavahel võrrelda. Kui teadlased defineerivad ja hindavad ekraanimeedia kasutust eri-nevalt — näiteks ühes uurimuses mõistetakse “sagedase kasu-tuse” all telefoni kontrollimist teatud arv kordi tunnis, teises aga kuue- või enamatunnist ekraaniaega —, siis pole uurimistulemu-sed enam kõrvutatavad, ehkki mõlemad võivad väita, et “nutite-lefoni liigne kasutamine viib nende ja nende tagajärgedeni”. See ei ole enam metodoloogiline, vaid sisuline lahknevus.

Teiseks võib üldistamine muutuda meelevaldseks ning nüans-se eiravaks. Sellistel ebatäpsetel järeldustel võivad olla ka prak-tilised tagajärjed: poliitikakujundajad, koolid või lapsevanemad teevad otsuseid, mis põhinevad lihtsustatud või liialdatud aru-saamadel. Probleemi teravdab asjaolu, et ekraanimeediat (eriti sotsiaalmeediat) käsitatakse sageli ühtse ja monoliitse nähtusena. Tegelikult soodustavad aga eri rakendused ja seadmed väga erine-vaid käitumismustreid: näiteks võib hariduslik videoõpe toetada kognitiivset arengut, samal ajal kui passiivne, lõputu sotsiaalmee-dia kerimine võib olla seotud suurema rahulolematusega. Peale selle mõjutavad kasutuskogemusi kultuurilised erinevused ja in-dividuaalsed eelistused, näiteks see, kas inimene kasutab meediat peamiselt aktiivselt (sisu luues ja jagades) või passiivselt (kerides ja jälgides). Kui selliseid erinevusi arvesse ei võeta, võivad seo-sed ekraanimeedia kasutuse ja psühholoogiliste tagajärgede va-hel (nt depressioon, ärevus või heaolu) olla eksitavalt esitatud või liialdatud.

Olen siin artiklis omajagu arutlenud ekraanimeedia kasuta-mise uurimise üle. Eesmärk on olnud ennekõike valdkonnavälise lugeja silmaringi avardamine: lihtsate küsimuste taga võib peitu-da keeruliselt läbitav miiniväli. Kuid vajakajäämistele üle kaeble-mine ei ole iseenesest tingimata viljakas tegevus. Seetõttu pakun siinkohal ka mõningaid viise, kuidas kõnealuse valdkonna uuri-mistööd parandada.

Esiteks tuleks uuringud ühtlustada, et nende tulemused oleksid võrreldavad ja neid saaks sünteesida. Uurijad peaksid täpselt ja läbipaistvalt kirjeldama, mida nad “kasutuse” all silmas peavad — kas ekraaniaega, sagedust või problemaatilist kasutust. Samuti tuleks alati täpselt märkida, millist mõõtmisviisi kasutati: kas andmed põhinevad enesekohastel hinnangutel, objektiivselt mõõdetud näitajatel või mõlemal. See võimaldaks lugejal hinnata tulemuste usaldusväärsust ja vähendaks riski, et väga erinevad nähtused sulandataks üheks “ekraanimeedia kasutuseks”.

Teiseks on üha enam võimalusi koguda objektiivseid andmeid. Kui varem sõltusid teadlased kolmandate poolte lahendustest, siis nüüd on nutiseadmetes juba enamasti vaikimisi olemas käitumist logivad rakendused. Kui uuringu tegijatel pole võimalik ise rakenduse kaudu uuringus osalejate andmeid alla laadida, võib kasutada ka kaudsemaid meetodeid, näiteks jagada kuvatõmmist oma rakendusest (Gower, Moreno 2018) või koguda rakenduses kuvatavad andmed küsitluse teel (Rozgonjuk jt 2023).

Kolmandaks on oluline koguda andmeid konkreetsete rakenduste kohta. Näiteks kui osalejalt küsitakse üldiselt “sotsiaalmeedia kasutamise” kohta, võivad vastused, nagu eespool öeldud, kajastada eelkõige enim kasutatava platvormi kasutamist (Balcerowska jt 2022). Samuti tuleb arvesse võtta valimi kultuurilisi ja põlvkondlikke iseärasusi, sest platvormide populaarsus ja tähendus võib piirkonniti ja vanuserühmiti märkimisväärselt erineda.

Lõpuks tuleb tunnistada ka seda, et ideaalilähedased andmed on suurte tehnoloogiaettevõtete, platvorme ja rakendusi haldavate firmade andmebaasides tõenäoliselt olemas. Need logid on palju kordi üksikasjalikumad ja täpsemad kui kasutajate tööriistade omad ning sisaldavad ilmselt rohkemgi andmeid, kui tavaline ülikooliteadlane koguda saaks (Vigderman, Turner 2025). Uurijad peavad paraku endiselt sageli leppima ebatäpsemate meetoditega. Kui aga tehnoloogiaettevõtted võimaldavadki teadlastele ligipääsu huvipakkuvatele andmetele, tuleb siiski alati veenduda, et saadavalolevad andmed ei oleks mõjutatud ärihuvidest.

KOKKUVÕTE

Sisuliselt on ekraanimeedia kasutamise uurimisel peamiseks probleemiks mõiste “kasutus” väga erinev defineerimine ja mõõtmine. Kord peetakse selle all silmas kestust, kord sagedust, kord subjektiivset mõju. See raskendab uuringute omavahelist võrdlemist ja võib viia lihtsustatud järeldusteni, mida nii pahaaimamatud lugejad kui ka poliitikakujundajad ja koolid võivad valesi tõlgendada. Täpsem ja standardiseeritum mõõtmine, läbipaistvad meetodid ning tähelepanu koondamine kontekstile ja konkreetsetele rakendustele aitaksid uuringutulemusi nüanssidega rikastada. See pole tähtis mitte ainult teadusliku täpsuse, vaid ka praktiliste otsuste seisukohalt, sest valed või ülemäära üldistatud järeldused võivad kujundada valesid arusaamu ja otsuseid, mille mõju ulatub sügavale igapäevaelu.

Kirjandus

- Ash er, Saira 2021. Myanmar coup: How Facebook became the ‘digital tea shop’. www.bbc.com/news/world-asia-55929654
- Au g n e r, Christoph, Thomas V l a s a k, Wolfgang A i c h h o r n, Alfred B a r t h 2023. The association between problematic smart-phone use and symptoms of anxiety and depression — a meta-analysis. — *Journal of Public Health*, Vol. 45, No. 1, pp. 193–201; doi: 10.1093/pubmed/fdab350
- B a l c e r o w s k a, Julia M., Piotr B e r e z n o w s k i, Adriana B i e r n a t o w s k a, Paweł A. A t r o s z k o, Ståle P a l l e s e n, Cecilie Schou A n d r e a s s e n 2022. Is it meaningful to distinguish between Facebook addiction and social networking sites addiction?: Psychometric analysis of Facebook addiction and social networking sites addiction scales. — *Current Psychology*, Vol. 41, No. 2, pp. 949–962; doi: 10.1007/s12144-020-00625-3
- B r a n d, Matthias, Astrid M ü l l e r, Elisa W e g m a n n, Stephanie A n t o n s, Annika B r a n d t n e r, Silke M. M ü l l e r, Rudolf S t a r k, Sabine S t e i n s - L o e b e r, Marc N. P o t e n z a 2025. Current interpretations of the I-PACE model of behavioral addictions. — *Journal of Behavioral Addictions*, Vol. 14, No. 1, pp. 1–17; doi: 10.1556/2006.2025.00020

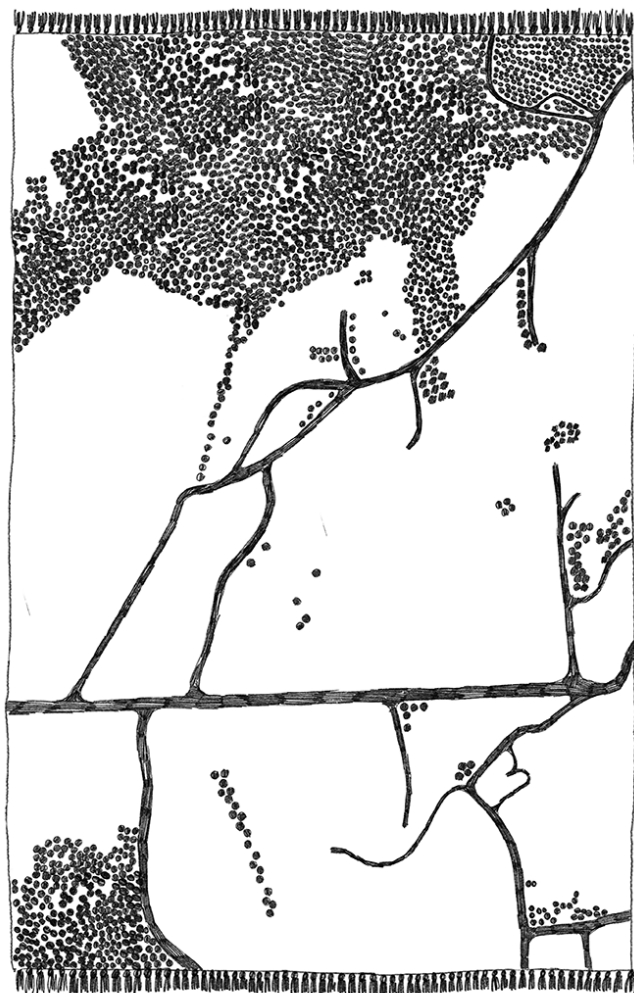
- Capraro, Valerio + 128 authors 2025. A consensus statement on potential negative impacts of smartphone and social media use on adolescent mental health. Doi: 10.2139/ssrn.5256747
- Cunningham, Simone, Chloe C. Hudson, Kate Harkness 2021. Social media and depression symptoms: A meta-analysis. — *Research on Child and Adolescent Psychopathology*, Vol. 49, No. 2, pp. 241–253; doi: 10.1007/s10802-020-00715-7
- Davidson, Brittany I., Heather Shaw, David A. Ellis 2022. Fuzzy constructs in technology usage scales. — *Computers in Human Behavior*, Vol. 133, art. 107206; doi: 10.1016/j.chb.2022.107206
- Elhai, Jon D., Elizabeth F. Gallinari, Dmitri Rozgonjuk, Haibo Yang 2020. Depression, anxiety and fear of missing out as correlates of social, non-social and problematic smartphone use. — *Addictive Behaviors*, Vol. 105, art. 106335; doi: 10.1016/j.addbeh.2020.106335
- Goddard, Rebecca, Susan Holtzman 2024. Are active and passive social media use related to mental health, wellbeing, and social support outcomes? A meta-analysis of 141 studies. — *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol. 29, No. 1, p. zmad055; doi: 10.1093/jcmc/zmad055
- Gower, Aubrey D., Megan A. Moreno 2018. A novel approach to evaluating mobile smartphone screen time for iphones: Feasibility and preliminary findings. — *JMIR mHealth and uHealth*, Vol. 6, No. 11, art. 11012; doi: 10.2196/11012
- Griffiths, Mark D. 2005. A 'components' model of addiction within a biopsychosocial framework. — *Journal of Substance Use*, Vol. 10, No. 4, pp. 191–197; doi: 10.1080/14659890500114359
- Harris, Bethany, Timothy Regan, Jordan Schuler, Sherecce A. Fields 2020. problematic mobile phone and smartphone use scales: A systematic review. — *Frontiers in Psychology*, Vol. 11, art. 672; doi: 10.3389/fpsyg.2020.00672
- Huang, Chiungjung 2022. A meta-analysis of the problematic social media use and mental health. — *International Journal of Social Psychiatry*, Vol. 68, No. 1, pp. 12–33; doi: 10.1177/0020764020978434
- Introducing Instagram Reels. 2020. https://about.fb.com/news/2020/08/introducing-instagram-reels/?utm_source=chatgpt.com
- Ivie, Elizabeth J., Adam Pettitt, Louis J. Moses, Nicholas B. Allen 2020. A meta-analysis of the association between adolescent social media use and depressive symptoms. — *Journal*

- of *Affective Disorders*, Vol. 275, pp. 165–174; doi: 10.1016/j.jad.2020.06.014
- Kemp, Simon 2024. Digital 2024: Global overview report. — DataReportal. <https://datareportal.com/reports/digital-2024-global-overview-report>
- Kuş, Metin 2025. A meta-analysis of the impact of technology related factors on students' academic performance. — *Frontiers in Psychology*, Vol. 16, art. 1524645; doi: 10.3389/fpsyg.2025.1524645
- Parrý, Douglas A., Brittany I. Davidson, Craig J. R. Sewall, Jacob T. Fisher, Hannah Mieczkowski, Daniel S. Quintana 2021. A systematic review and meta-analysis of discrepancies between logged and self-reported digital media use. — *Nature Human Behaviour*, Vol. 5, pp. 1535–1547; doi: 10.1038/s41562-021-01117-5
- Ritchie, Hannah 2025. Australia approves social media ban on under-16s. www.bbc.com/news/articles/c89vjj0lxx9o
- Roberts, James A., Phil D. Young, Meredith E. David 2024. The epidemic of loneliness: A 9-year longitudinal study of the impact of passive and active social media use on loneliness. — *Personality and Social Psychology Bulletin*; <https://doi.org/10.1177/01461672241295870>
- Rozgonjuk, Dmitri 2019. *Problematic Smartphone Use: Behavioral, Psychopathological, Dispositional, and Educational Correlates*. (Dissertationes psychologicae Universitatis Tartuensiss 55.) Tartu: University of Tartu Press
- Rozgonjuk, Dmitri, Jon D. Elhai, Karin Täht, Kristjan Vassil, Jason C. Levine, Gordon J. G. Asmundson 2019. Non-social smartphone use mediates the relationship between intolerance of uncertainty and problematic smartphone use: Evidence from a repeated-measures study. — *Computers in Human Behavior*, Vol. 96, pp. 56–62; doi: 10.1016/j.chb.2019.02.013
- Rozgonjuk, Dmitri, Johanna Ignell, Franziska Mech, Eva Rothermund, Harald Gundel, Christian Montag 2023. Smartphone and Instagram use, body dissatisfaction, and eating disorders: Investigating the associations using self-report and tracked data. — *Journal of Eating Disorders*, Vol. 11, No. 1, art. 149; doi: 10.1186/s40337-023-00865-1
- Rozgonjuk, Dmitri, Jason C. Levine, Brian J. Hall, Jon D. Elhai 2018. The association between problematic smartphone use, depression and anxiety symptom severity, and objectively mea-

- sured smartphone use over one week. — *Computers in Human Behavior*, Vol. 87, pp. 10–17; doi: 10.1016/j.chb.2018.05.019
- R o z g o n j u k, Dmitri, Cornelia S i n d e r m a n n, Jon D. E l h a i, Christian M o n t a g 2020. Fear of missing out (FoMO) and social media's impact on daily-life and productivity at work: Do WhatsApp, Facebook, Instagram and Snapchat use disorders mediate that association? — *Addictive Behaviors*, Vol. 110, art. 106487; doi: 10.1016/j.addbeh.2020.106487
- R o z g o n j u k, Dmitri, Cornelia S i n d e r m a n n, Jon D. E l h a i, Christian M o n t a g 2021. Comparing smartphone, WhatsApp, Facebook, Instagram, and Snapchat: Which platform elicits the greatest use disorder symptoms? — *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, Vol. 24, No. 2, pp. 129–134; doi: 10.1089/cyber.2020.0156
- S a l a r i, Nader, Hosna Z a r e i, Shabnam R a s o u l p o o r, Hooman G h a s e m i, Amin H o s s e i n i a n - F a r, Masoud M o h a m m a d i 2025. The impact of social networking addiction on the academic achievement of university students globally: A meta-analysis. — *Public Health in Practice*, Vol. 9, art. 100584; doi: 10.1016/j.puhip.2025.100584
- S c h n a u b e r - S t o c k m a n n, Anna, Michael S c h a r k o w, Veronika K a r n o w s k i, Teresa K. N a a b, Daniela S c h l ü t z, Paul P r e s s m a n n 2025. Distinguishing person-specific from situation-specific variation in media use: A meta-analysis. — *Communication research*, Vol. 52, No. 2, pp. 143–172; doi: 10.1177/00936502241262664
- S c h u l m a n, Jacob 2011. Facebook Timeline preview and photos: A personal tour. www.theverge.com/2011/09/22/531506/facebook-timeline
- S h a n n o n, Holly, Katie B u s h, Paul J. V i l l e n e u v e, Kim G. C. H e l l e m a n s, Synthia G u i m o n d 2022. Problematic social media use in adolescents and young adults: Systematic review and meta-analysis. — *JMIR Mental Health*, Vol. 9, No. 4, art. e33450; doi: 10.2196/33450
- S u n d a y, Oluwafemi J., Olusola O. A d e s o p e, Patricia L. M a a r h u i s 2021. The effects of smartphone addiction on learning: A meta-analysis. — *Computers in Human Behavior Reports*, Vol. 4, art. 100114; doi: 10.1016/j.chbr.2021.100114
- Z h a n g, Lianshan, Eun Hwa J u n g 2022. The more engaging, the more enjoyable?: Age matters in predicting perceived enjoyment with different Facebook activities. — *Frontiers in Psychology*,

- Vol. 13, art. 994337; doi: 10.3389/fpsyg.2022.994337
- T k a c z y k, Michał, Martin T a n c o š, David S m a h e l, Steriani E l a v s k y, Jaromír P l h á k 2024. (In)accuracy and convergent validity of daily end-of-day and single-time self-reported estimations of smartphone use among adolescents. — *Computers in Human Behavior*, Vol. 158, art. 108281; doi: 10.1016/j.chb.2024.108281
- V a l k e n b u r g, Patti M., Irene I. van D r i e l, Ine B e y e n s 2022. The associations of active and passive social media use with well-being: A critical scoping review. — *New Media & Society*, Vol. 24, No. 2, pp. 530–549; doi: 10.1177/14614448211065425
- V i g d e r m a n, Aliza, Gabe T u r n e r 2025. The data big tech companies have on you. www.security.org/resources/data-tech-companies-have
- W i l c o c k s o n, Thomas D. W., David A. E l l i s, Heather S h a w 2018. Determining typical smartphone usage: What data do we need? — *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, Vol. 21, No. 6, pp. 395–398; doi: 10.1089/cyber.2017.0652
- Y i g i t e r, Mahmut Sami, Seda D e m i r, Nuri D o g a n 2024. The relationship between problematic social media use and depression: A meta-analysis study. — *Current Psychology*, Vol. 43, No. 9, pp. 7936–7951; doi: 10.1007/s12144-023-04972-9

DMITRI ROZGONJUK (1991) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia (2015) ja andmeteaduse (2023) magistrantuuri; filosoofiadoktor psühholoogia erialal (2019). Töötanud TÜ psühholoogia instituudis, Johann Skytte riigiteaduste instituudis, TÜ matemaatikahariduse keskuses ja sihtasutuses Innove. Aastatel 2017–2018 töötas Fulbrighti programmi raames Toledo Ülikoolis Ohios (USA), aastatel 2020–2022 läbis Saksa-maal Ulmi Ülikoolis järel doktorantuuri. Aastast 2023 töötab erasektoris teadusinsenerina ning on aastast 2024 külalisteadur TÜ psühholoogia instituudis. Ta on Peeter Tulviste mälestusfondi preemia laureaat õppe-aastast 2022/2023.

MARYLIIS TEINFELDT-GRINS. Koplimetsa

VAIM JA METAFLOOR

Uku Tooming

1. SISSEJUHATUS

Me juhindume oma läbikäimises teistega eeldusest, et nii meil kui teistel on mõtted, kavatsused ja tunded, mida me püüame enamasti arvesse võtta ja vahel ka eirata. Meile läheb tihtilugu korda, mida inimesed mõtlevad, kavatsevad ja tunnevad, mida nad kardavad ja ihalevad, mida nad teavad ja mida ei tea, millest nad hoolivad ja mille suhtes on ükskõiksed. Kõik see on osa meie intuiitiivsest inimpsühholoogia kontseptsioonist. Seda kontseptsiooni on tavaks kutsuda “rahvapsühholoogiaks” või “naiivseks psühholoogiaks”, kuna see koosneb arusaamadest, mis ei sõltu teadusliku psühholoogia tundmisest. Vähesed meie seast on psühholoogid, aga kõik me oleme rahvapsühholoogid.

Vaimufilosoofias on olnud tavaks mõtteid, kavatsusi, tundeid ja muid rahvapsühholoogilisi nähtusi liigitada “vaimuseisundi” sildi alla, kuigi seisundite kõrval saab ka rääkida vaimuprotsessidest ja -sündmustest. Mis eristab vaimunähtusi muudest nähtustest? See pole sugugi kerge küsimus, aga tüüpilised tunnused, mida nendega tavaliselt seostatakse, on privaatsus, intentsionaalsus ja kogemuslikkus. Vaimuseisundeid on peetud privaatseks,

Siin avaldatav tekst kuulub artikliseeriasse, kus oma tööd tutvustavad autorid, kes on saanud Peeter Tulviste mälestusfondi preemia, millega tunnustatakse kuni 40-aastaseid teadlasi, kes oma teadustööga annavad olulise panuse inimese kultuurilise olemuse mõistmisesse ning ühendavad eri teadusalasid ja kombineerivad teadustöö metoodikat uudsel moel.

kuna inimesel arvatakse olevat oma vaimuseisunditele parem liigipääs kui teistel. Vaimuseisundeid on peetud intentsionaalseks, kuna nad käivad millegi kohta. Ja vaimuseisunditel on eeldatud olevat kogemuslik aspekt, kuna sagedasti, kui mitte alati, kogetakse vaimuseisundit mingil viisil.

Suurele osale vaimuseisunditest on aga omane ka see, et nendest rääkides on raske vältida mõistete kasutamist, mis ise pole vaimuseisundite mõisted, vaid pigem käivad millegi materiaalse või kehalise kohta. Inimese kohta saab öelda, et tema ihad ja soovid haaravad teda. Me keeme või plahvatame vihast. Kellegi süda võib olla kurbusest raske. Mahajäetud inimesel on tühjus hinges. Kellegi pea võib olla udune ja ta võib olla oma mõtete lõksus. Empaatiline inimene peegeldab teiste tundeid. Süütunne on raske koorem. Keegi võib olla emotsionaalselt tuim nagu puupakk. Me räägime soojadest ja külmadest tunnetest, vihapursetest, vaimsest läbipõlemisest. Inimesed võivad olla lahti kruvitud, tunda laineitust hinges, olla kõva südamega. Ihulised ja materiaalsed metafoorid on vaimuseisundite kirjeldamisel äärmiselt sagedased.

Materiaalsete esemete ja sündmuste appivõtmisest ei paista olevat pääsu ka siis, kui keegi tahab täpsemalt selgitada vaimuseisunditele iseloomulikke omadusi. Mõtted ja ideed, mis on vaimuseisundite sisuks, võivad olla kas selged ja selgepiirilised või ebaselged ja hägused, ning selliseid omadusi, mida muidu omistatakse vaadeldavatele objektidele, on vahel nähtud kui mõtete ja ideede keskseid omadusi. Metafooride näilist möödapääsmatust vaimu mõistmisel illustreerib hästi ka kujutluse mõiste. Mida see tähendab, kui kellegi kohta öeldakse, et ta midagi kujutleb? Paljude jaoks ilmselt tähendab see seda, et isikul jooksevad peast läbi kujutluspildid või et ta manab endale kujutluspilte vaimusilmas ette. Sellisel juhul on aga võetud kujutlemise selgitamisel appi pildi mõiste, mille paradigmaks on need vaadeldavad materiaalsed artefaktid, mida me maailmas eest leiame.

Et metafoorid on tihtilugu möödapääsmatud, kui me tahame kirjeldada midagi abstraktset, on praeguseks üsna levinud idee, ennekõike tänu kognitiivsete lingvistide panusele (vt Lakoff, Johnson 2011). Ei ole ka seega üllatav, et vaimuseisundite kirjeldamisel on tarvis alatasa metafoore kasutusele võtta. Ent

on võimalik minna ka kaugemale. Adam Toon on hiljuti esitanud teooria, mille kohaselt idee vaimust on läbinisti metafoorne (Toon 2016, 2021, 2022, 2023).¹ Tooni idee on, et jutt vaimuseisunditest on kõnepruuk, mis kirjeldab inimeste käitumist avalike representatsioonide ehk esituste abil, nagu märkmikud jne, koheldes käitumist, justkui seda juhiksid nende avalike esituste sisemised analoogid. Sellise vaatekoha järgi, kui öelda kellegi kohta, et tal on mingi sisemine vaimuseisund, tähendaks see, et on sobilik mängida või teeselda, et tal on peas selline seisund. See aga ei tähenda, et tegelikult sellised seisundid eksisteeriksid.

See, et jutt vaimu kohta kubiseb (materiaalsetest) metafooridest, ei iseloomusta vaid rahvapsühholoogiat. Ka teaduslik psühholoogia, mida võidakse pidada metafooridest ja analoogiatest puhastatuks, rangeks ja vahetult empiirilist tõendusmaterjali arvestavaks teadmiseks, ei ole nendest metafooridest ja analoogiastest prii. Näiteks, kui kognitiivteadustes räägitakse vaimsetest esitustest kui vaimsete relatsioonide objektidest, siis on üsna raske avada lähemalt nende esituste olemust, võtmata appi ideed representatsioonidest, mida me leiame eest materiaalsest maailmast, nagu kaardid ja graafikud. Godfrey-Smith (2006) on siinkohal hea näide. Ta on väitnud, et “esituslik alusmudel” (*basic representational model*), mille alusel esituslikke vaimuseisundeid mõista tuleks, on olukord, kus isik kontrollib ühte tüüpi objekti *Y*, pöörates tähelepanu mingit muud tüüpi objektile *X*. *X*-i seisundeid võetakse arvesse, et selgitada seda, kuidas hakkama saada *Y*-iga. Näiteks kaart näitlikustab esituslikku alusmudelit, kuna kaarti kasutatakse selleks, et selgitada, kuidas hakkama saada territooriumiga, mida kaart kujutab.

Godfrey-Smithi järgi annab esituslike vaimuseisundite üle teoretiseerimisel just esituslik alusmudel selle skeemi, mille põhjal neid seisundeid mõista. Sellise arusaama eelduseks paistab olevat, et avalikud representatsioonid, nagu kaardid ja graafikud, on midagi sellist, mille puhul see viis, kuidas nad esitavad, on meile üsna mõistetav ja arusaadav, vähemalt arusaadavam kui see,

¹Kirjeldan Tooni vaadet lähemalt järgnevas punktis. Tuginen ennekõike ta 2023. aastal avaldatud raamatule *Vaimne fiktsionalism*.

kuidas vaimuseisundid midagi esitavad. Ainult siis laseb nende alusel vaimuseisundite mudeldamine meil paremini aru saada ka sellest, kuidas vaimuseisundid midagi esitavad.

Ühtlasi aga annab see arusaam võimaluse argumenteerida, et ka teaduslikus psühholoogias käibel olev vaimse esituse mõiste on tegelikult metafoorse sisuga. Näiteks Mazviita Chirimuuta (2024) ongi hiljuti kaitsnud seisukohta, mille kohaselt närvi-teadustes ja psühholoogias levinud juttu esitustest ei tuleks võtta sõna-sõnalt, kuna see lihtsustab seda bioloogilist keerukust, mis meie närvisüsteemi ja organismi iseloomustab. Esitused otseses mõttes on avalikult ligipääsetavad materiaalse kultuuri saadused, jutt vaimsetest või neuraalsetest esitustest on pigem metafoorne kõnepruuk.

Tuleb toonitada, et rahvapsühholoogia metafoorsus ja teadusliku psühholoogia metafoorsus ei eelda teineteist. Põhimõtteliselt on võimalik, et kuigi rahvapsühholoogia sõnavara on metafoorne, tuleb teadusliku psühholoogia sõnavara mõista sõna-sõnalt, või vastupidi. Üks võib olla tõene ilma teiseta. Küll aga, arvestades seda, et teadusliku psühholoogia sõnavara võib vaadata kui rahvapsühholoogilise sõnavara edasiarendust ja laiendust, ei ole selge, kui sõltumatud need väited rahvapsühholoogia ja teadusliku psühholoogia metafoorsuse kohta ikkagi on.

Käesoleva essee põhirõhk on igatahes rahvapsühholoogial, mitte teaduslikul psühholoogial, ning paaril vaimuseisundimõistel, mis on rahvapsühholoogias kesksena kasutusel. Järgnevalt vaatan lähemalt rahvapsühholoogias käibel olevate vaimuseisundimõistete mudeldamist materiaalsete metafooride kaudu, pidades selle all silmas materiaalsest kultuurist pärinevate esemete ja sündmuste kasutust vaimuseisundite ja nende seisundite omaduste metafoorseks kirjeldamiseks. Küsin, kui sügavale ulatub selline metafoorsus ja kas on üldse võimalik mõista vaimuseisundeid ilma materiaalse kultuuri analoogiateta. Eesmärk on näidata, et äärmuslikum seisukoht, mille järgi vaimuseisundimõisted on läbinisti metafoorsed, ei ole vettpidav, kuna vähemalt osad vaimuseisundimõisted ei allu säärasele käsitlusele, kuid on siiski võimalik kinni hoida ideest, et vähemalt osa neist on möödapääsma-

tult metafoorsed (mida see täpsemalt tähendada võiks, selgitan allpool).

Essee plaan on järgnev. Järgmises punktis tutvustan lähemalt vaadet, mille järgi materiaalse kultuuri metafooridel ja analoogiatel on asendamatu roll vaimu kirjeldamisel. Seejärel tutvustan kolmandas punktis retsepti nende vaimuseisundimõistete tuvastamiseks, mida ei saa täienisti metafoorsetena mõista ja millel on sõna-sõnalt mõistetav tuum. Näidetena, mis pakutud retsepti rahuldavad, kasutan teadmise ja tahtmise mõisteid. Viimaks, neljandas punktis mõtisklen selle üle, kas leidub ka mingeid vaimuseisundimõisteid, mida võiks üdini metafoorsena kohelda.

Enne kui essee põhiküsimuse kallale asun, tasuks ka veidi põhjendada, miks see küsimus on üldse väärt uurimist ja mida saaks sellest järeldada, kui oleks võimalik näidata, et vaimuseisundimõisted on möödapääsmatult metafoorsed.

Esiteks, see küsimus on oluline selgitamiseks, millised vaimuseisundimõisted on sellised, mis on kultuuriloomes ja kultuurilise õppimise aluseks, ning millised on pigem kultuuriloomes ja kultuurilise õppimise saaduseks. Esimesse rühma kuuluvad need vaimuseisundimõisted, mille omistamine on kultuuriülene ning universaalne; teise rühma aga need, mida omistatakse ainult mingis kindlas kultuurilises kontekstis ning mis pole niivõrd kultuuriloomes ja kultuurilise õppimise aluseks, vaid selle tulemid. Materiaalse kultuuri esemete ja esituste kasutama ja tõlgendama õppimine eeldab mingisse kindlasse kultuurikonteksti kuulumist ning sellele iseloomuliku materiaalse kultuuriga tuttavaks saamist. Kui mingite konkreetsete materiaalse kultuuri esemete ja representatsioonide kasutamise ja tõlgendamise oskus on kõigi vaimuseisundite mõistmiseks möödapääsmatu, siis tuleneb sellest suure tõenäosusega, et kindlas kultuurikontekstis üleskasvamine on tarvilik selleks, et osata teisele inimesele omistada vaimuseisundeid. See tähendaks, et vaimuseisundimõisted kuuluvad teise rühma.²

Teiseks, vaimuseisundimõistete möödapääsmatu metafoorsuse tõestamisel on võimalikke järeldusi selle jaoks, millist sorti

²Ma ei taha sellega öelda, et mingi mõiste kultuurilise päritolu tõestamiseks on tingimata vajalik selle metafoorse sisu demonstreerimine.

vaimu metafüüsikat me peaksime pooldama. Kuna metafoorsed lausungid ei ütle, et objektile omistatud omadus ka tegelikult objekti iseloomustab, siis vaimusõnavara metafoorsusest paistab tulenevat, et väiteid, et kellelgi on mingi vaimuseisund, ei pea tõe pähe võtma, ja seda mitte seetõttu, et nad tingimata väärad oleksid, vaid seetõttu, et nad ei pretendeerigi tõesusele. Laias laastus just sellistel kaalutlustel on Toon pooldanud fiktsionalismi vaimuseisundite suhtes, mille järgi vaimuseisundiomistuste näol on tegemist kasulike fiktsioonidega, mida me ei pea võtma sõna-sõnalt. Ka Tooni fiktsionalismiga nõustumata muudab vaimuseisundimõistete metafoorsus realismi vaimuseisundite suhtes vähem tõsiseltvõetavaks.

Kolmandaks, kui vaimuseisundimõisted on möödapääsmatult metafoorsed, on sel järele sellele, kuidas mõista esimese isiku autoriteeti omaenda vaimuseisundite suhtes. Esimese isiku autoriteeti on tavapäraselt seostatud just isiku episteemiliselt privilegieeritud ligipääsuga oma vaimuseisunditele, võrreldes teiste isikute ligipääsuga (vt Gertler 2010; Mölder 1996). Kui aga jutt vaimuseisunditest on metafoorne, siis muutub metafoorseks ka esimese isiku autoriteedi idee, kuna see autoriteet puudutab just suhet vaimuseisunditesse. Kuna enesekohast teadmist puudutavas kirjanduses on valdavalt eeldatud, et ideed esimese isiku autoriteedist tuleks mõista sõna-sõnalt, nõuaks rahvapsühholoogia möödapääsmatu metafoorsuse tuvastamine ilmselt selle idee ümber-
tõlgendamist.

2. MIDA TÄHENDAB MÖÖDAPÄÄSMATU METAFOORSUS?

Et saada paremini aimu sellest, kuidas on võimalik pidada juttu vaimuseisunditest läbinisti metafoorseks, vaadagem lähemalt Adam Tooni mentaalset fiktsionalismi,³ mis just sellele idee tuginneb. Nagu juba sissejuhatuses osutatud, on Tooni järgi jutt vai-

³Järgnevalt pean ma fiktsionalismist rääkides silmas Tooni mentaalset fiktsionalismi. Muude mentaalse fiktsionalismi vormide kohta vt Demeter jt 2022.

must materiaalse kultuuri esemete ja esituste kujutamine inimekäitumisele. Omistades inimestele vaimuseisundeid, kohtleme neid nii, justkui nende käitumise aluseks oleksid väliste representatsioonide sisemised analoogid — sisemised märkmikud, ostunimekirjad, instruksioonid jms.

Võtkem näiteks mäletamise mõiste. Tooni järgi on mäletamise mõiste näol tegemist sisemise märkmiku metafooriga (Toon 2023: 21–22). Kui me näiteks ütleme kellegi kohta, et ta mäletab, et Pariis on Prantsusmaa pealinn, siis kohtleme teda just nii, nagu tal oleks peas märkmik, milles on sissekanne “Pariis on Prantsusmaa pealinn”. Jutt vaimuseisunditest on rangelt võttes väär, kuna tegelikult selliseid sisemisi märkmikke ja sissekandeid ei eksisteeri, aga see aitab meil mõtestada inimeste käitumist. Kui kellegi kohta saab öelda, et ta mäletab, et Pariis on Prantsusmaa pealinn, aitab see meil näiteks seletada, miks ta läks just Pariisi, kui ta lubas minna Prantsusmaa pealinna, kuna sellisel viisil käituks ka keegi, kes ka tegelikult kannab endaga kaasas päris märkmikku, kus on kirjas geograafilised detailid Prantsusmaa kohta.

Kui mäletamist saab fiktsionalisti järgi kohelda sisemise märkmiku metafoorina, siis näiteks soovi (*desire*) mõiste kujutab endast Tooni järgi sisemise tegevusnimekirja või soovinimekirja (*wish list*)⁴ metafoori (samas: 22). Kui me näiteks ütleme kellegi kohta, et ta tahab poest piima, mune ja liha osta, kohtleme teda nii, justkui tal oleks peas ostunimekiri, milles on sissekanded “piim”, “munad” ja “liha”. Kuna isiku ostunimekirja kasutusest saab ennustada seda, mida ta poest ostab, ning seletada, miks ta ostis just neid asju, saab sisemise ostunimekirja omistamine meil isiku käitumismustrit mõista ka siis, kui ta päris ostunimekirja kaasas ei kanna. Fiktsionalisti järgi ei pea sellest aga järeldama, et selline sisemine nimekiri tegelikult eksisteeriks.

Toon pakub seega võimaluse näha vaimusõnavara kui metafooride kogumit, kus avalike esituste sisemised analoogid on

⁴Kuna “soovinimekiri” viitab soovile, siis võiks Tooni oponent siinjuhul nuriseda, et kui soovi mõiste teisene teemavaldkond peaks tulema materiaalse kultuuri nähtustest, siis soovinimekiri metafoori aluseks ei sobi, sest see hõlmab juba viidet millelegi mentaalsele.

kujutatud inimeste käitumismustritele: mälu kui sisemine märkmik ja soov kui sisemine tegevusnimelikiri, lisaks sellele kavatsus kui sisemine plaan (samas: 90) ja teadmine kui sisemine andmebaas (samas: 115).⁵

Kui Toon väidab, et vaimuseisundimõisted on metafoorsed, siis kuidas seda väidet hinnata? Siinkohal ilmneb üks keerukus. Nimelt ei ole ma veel piisavalt selgitanud, milles metafoorse ja sõnasõnalise eristus täpsemini seisneb. On võimalik argumenteerida, et tegemist on naiivse eristusega, mida küps keele ja kommunikatsiooni teooria eeldama ei pea. Näiteks kontekstualismi järgi on raske eristada sõnasõnalist tähendust ja sellest häälbivat tähendust, kuna lausungi sisu kujuneb alati kontekstiliste tegurite mõjul. Seetõttu ei ole võimalik tuvastada väljendi või mõiste mingit eelnevat, kontekstist sõltumatut tähendust, millele kontekst justkui hiljem “lisandub” või mida ta “muudab” (vrd Recanati 2004). Sellise lähenemise korral muutub küsitavaks, kas üldse on võimalik tõmmata ranget piiri väljendi vaikiva (või standardse) tähenduse ja sellest kõrvalekalduva tähenduse vahele — sealhulgas ka sõnasõnalise ja metafoorse tähenduse vahele. Kui me mõistame sõnasõnalist tähendust mingi fikseeritud, kontekstist sõltumatu tähendusena, siis sellise tähenduse olemasolu muutub antud vaatekohalt kahtlaseks. Näiteks Wilson ja Sperber (2002: 622) ongi kinnitanud, et sõnasõnalise ja mittesõnasõnalise tähenduse eristusel puudub kommunikatsiooniteoorias roll.

Kas selle asemel, et rääkida sõnasõnalisest ja metafoorsest tähendusest, ei võiks me lihtsalt rääkida väljendi või mõiste sõnasõnalisest ja metafoorsest *kasutusest*? Ent ka siis, kui sõnasõnalisuse ja metafoorsuse erinevust mõista väljendi kasutuse tasandil, on raske kaitsta ideed, et vaimuseisundi mõisted ja terminid on möödapääsmatult metafoorse sisuga, kuna eeldatavasti saab

⁵Minu enda kunagist vaadet (Tooming 2016a), mille järgi isikule uskumuste ja soovide omistamine kujutab endast tema nimel žestiku-leerimist, võib samuti näha fiktsionalismi ühe versioonina, kuna selle järgi, kui me omistame kellelegi uskumusi ja soove, kohtleme me teda nii, nagu ta oleks sooritanud vastavalt kas indikatiivse või imperatiivse žesti (vt ka Gauker 2018).

kõiki termineid kasutada nii sõna-sõnalt kui ka metafoorselt. Ka vaimuseisunditermineid saaks sellisel juhul kasutada vahel sõna-sõnaliselt, vahel kaudsemas tähenduses, ning jutt eriomaselt metafoorsest sisust oleks eksitav. Kui sellest perspektiivist veel mõista sõnasõnalist kasutust kui midagi sellist, mis lähtub kavatsusest sõnakasutuse senist traditsiooni jätkata, samas kui metafoorne kasutus sellest ei lähtu (Allott, Textor 2022), siis on isegi raske muuta mõistetavaks ideed, et vaimuseisundi mõisted on nende põhilises kasutuses metafoorse sisuga, kuna sellise vaate kohaselt vastanduks metafoorne kasutus traditsioonilisele kasutusele. Selline lähenemine eeldaks eelnevat mõiste mittemetafoorse kasutamise traditsiooni ja välistaks seega võimaluse, et metafoorne kasutus on mingis mõttes esmane.

Kuidas me siis peaksime mõistma ideed, et vaimuseisundi mõisted on möödapääsmatult metafoorsed, arvestades seda, et metafoorse ja sõnasõnalise eristus on vaieldav ning teatud lähenemised sellele eristusele isegi välistavad võimaluse, et vaimuseisunditel pole sõnasõnalist tähendust või kasutust, mis metafoorse suhtes esmane oleks?

Et vältida laskumist metafoorse ja sõnasõnalise eristust puudutavate vaidluste peensustesse, eeldan ma järgnevalt kõigest, et leidub väljendeid ja mõisteid, mis on möödapääsmatult metafoorsed järgmises mõttes. Väljend “V” (või mõiste *V*) on tüüpi *X* kuuluvate nähtuste suhtes möödapääsmatult metafoorne parajasti siis, kui selle sobivaks rakendamiseks nähtusele, mis kuulub tüüpi *X*, on selle rakendajal tarvis kujutada *Y*-tüüpi kuuluvate nähtuste omadusi *X*-tüüpi nähtustele. Vaimumõistete möödapääsmatu metafoorsus tähendaks sellisel juhul, et omistamiseks sobival viisil isikutele (*X*) vaimuseisundeid, on nende omistajatel tarvis kujutada materiaalse kultuuri esemete (*Y*) omadusi isikute ja nende käitumise omadustele. Sellisel viisil mõistetuna ei eelda idee vaimumõistete möödapääsmatust metafoorsusest mingit konkreetset metafooriteooriat. Kui mingist metafooriteooriast tuleneks, et nii mõistetuna ei saa vaimuseisundimõisted olla metafoorsed, siis selle teooria tõesuse korral ei saaks me öelda, et vaimuseisundimõisted on metafoorid või möödapääsmatult metafoorsed, aga see jätkaks siiski lahti võimaluse, et vaimuseisundimõistete raken-

damine eeldab vaimuseisundite kohtlemist materiaalse-avalike esituste analoogidena. Just seda viimast peangi ma aga vaimuseisundimõistete möödapääsmatu metafoorsuse tuumideeks, sõltumata sellest, kas mingi konkreetne teooria “metafoori” silti nendele mõistetele omistaks või mitte. Kui see silt ei sobi, oleks minu ja tolle teooria esindaja vahel tegu üksnes terminoloogilise lahk-arvamusega.

Kui mõista möödapääsmatu metafoorsuse ideed minu pakutud viisil, siis tähendab see, et kui vaimuseisundimõisted on möödapääsmatult metafoorsed, siis nende avalike esituste mõistmine, mille alusel vaimuseisundeid modelleeritakse, on esmane vaimuseisundite mõistmise suhtes sellest aspektist, et juhul, kui isik ei mõista, mida kujutavad endast avalikud esitused, siis ta ei mõista ka, mida kujutavad endast vaimuseisundid. Järgnevalt vaatlen ma lähemalt, kuivõrd usutav see on, et kõik rahvapsühholoogiasse kuuluvad mõisted vajaksid nende mõistmiseks ja rakendamiseks materiaalse kultuuri esemete analoogide postuleerimist.

3. KAS METAFoorID ON MÖÖDAPÄÄSMATUD?

Kui metafoorne jutt vaimuseisunditest siis ikkagi on? Selline fiktsionalist nagu Toon on võtnud küllaltki radikaalse seisukoha ning tema teooriast paistab tulenevat, et kõik meie vaimuseisundimõisted on materiaalse kultuuri esemete ja sündmuste analoogid, nende esemete kujutused meie käitumisele, millele tegelikkuses otsestes mõttes midagi ei vasta.

Siin punktis üritan ma näidata, et nõnda radikaalne väide ei pea paika, kuna on alust arvata, et eksisteerivad teatavad rahvapsühholoogilised alusmõisted, mis on nõnda fundamentaalsed, et nad ei saa olla möödapääsmatult metafoorsed. Juhindun siin eeldusest, et mõiste ei saa olla möödapääsmatult metafoorne, kui võime sellest mõistest aru saada ja oskus seda rakendada on fundamentaalsemad kui võime aru saada mis iganes metafoori allikast, mida on selle mõiste sisuks pakutud.⁶ Oleks ju kummaline

⁶Metafoori allikast rääkides pean ma silmas selle allikvaldkonda, s.o nende nähtuste hulka, mille alusel metafoori sihti (sihtvaldkonda)

väita, et mingi mõiste on möödapääsmatult metafoorne, aga seda on võimalik mõista ja rakendada, ilma et hoomataks eeldatud metafoori allikat. Mõiste metafoorsus eeldab seda, et isikul on juba mingi arusaam vastava metafoori allikast, et ta mõistet rakendada saaks. Näiteks kui keegi õpib selgeks metafoorse väljendi “elukevad”, siis eeldatavasti on ta juba eelnevalt aru saanud väljendist “kevad” selle otseses tähenduses. Või kui keegi õpib ära väljendi “nägude meri”, siis ta on juba eelnevalt aru saanud väljendist “meri” selle otseses tähenduses. Metafooride mõistmisel on vaja mingil määral aru saada sellest, mida selle metafoori allikas endast kujutab, et seda metafoori oleks võimalik rakendada (Pouscoulous 2023: 6). Alles siis on võimalik aru saada, miks info metafoori allika kohta võiks aidata selle sihti paremini mõista. Seega, kui tahta näidata, et mõiste pole möödapääsmatult metafoorne, piisab näitamisest, et selle rakendamine ei eelda vastava metafoori allikvaldkonna mõistmist.

Tulles nüüd tagasi mentaalse fiktsionalismi juurde, siis ka Tooni fiktsionalism eeldab, et avalike esituste kui vaimuseisundimõistete allikvaldkonna mõistmine on esmane nende mõistete rakendamise suhtes. Selleks et osata rakendada neid mõisteid, peab eelnevalt tuttav olema nende avalike esitustega, mis on nendele mõistetele vastavate metafooride allikateks.

Nagu ta ütleb:

Kui me omistame kellelegi uskumuse või soovi, siis teeskleme, et tal on sisemine esitus, mis väljendab selle uskumuse või soovi sisu. Ja me teame, mida tähendab sellise esituse omamine, sest teame, mida tähendab lausete valjuhäälna ütlemine ja nende üleskirjutamine paberile (Toon 2023: 45).

Seega võib järeldada, et selle näitamiseks, et mingi vaimuseisundimõiste *ei ole* möödapääsmatult metafoorne, tuleks tõestada, et isik on võimeline seda mõistet rakendama ja vaimuseisundit omistama ka siis, kui tal pole arusaamist selle kohta eeldatud metafoori alusvaldkonnaks olevatest avalikest representatsioonidest. See tähendaks, et küsimuse all oleval vaimuseisundimõistel on

on mõistetud. Näiteks metafoori “Julia on päike” allikaks on päike ja selle sihiks on Julia.

mingit sorti esmane mittemetafoorne sisu, mida on võimalik harrata ilma metafoorsete tõlgendusteta.

Kõige hõlpsam ja kindlam viis selle näitamiseks, et võime mingit vaimuseisundimõistet rakendada ei sõltu eeldatava metafoori allikaks oleva avaliku esituse mõistmisest, on tugineda empiirilisele tõendusmaterjalile mõistete omandamise evolutsioonilise ja psühholoogilise trajektoori kohta. Kui on leitav selge muster vaimuseisundimõiste omandamises, kus mõiste rakendama hakkamine eelneb vastava avaliku esituse kasutamaõppimisele, siis on meil kindel alus arvamaks, et küsimuse all olevale mõistele on omane mittemetafoorne aluskiht, mida metafoorile taandada ei saa ja mida on võimalik mõista enne metafoorseid tõlgendusi. Järgnevalt pakun, et vähemalt soovi ja teadmise mõisted on just sellised vaimuseisundimõisted.⁷

Alustagem soovi mõistest. Igapäevaelus on sellel mõistel keskne roll. Selle väljendamine, mida ma tahan, ning selle arvesse võtmine, mida teised tahavad, paistab olevat sotsiaalse läbikäimise üheks kandvaks jõuks. Nagu eelnevalt öeldud, on Tooni järgi soovi mõiste metafoorse sisuga, kuna see kujutab endast tegevus- või soovinimekirja kui avaliku esituse kujutamist inimese käitumisele: omistades isikule tahtmisi ja soove, kohtleme tema käitumist, justkui seda suunaks säärane sisemine nimekirj.

Kui nüüd küsida, kas soovide omistamiseks on tarvis esmalt osata tõlgendada ja kasutada tegevus- või soovinimekirju (nii nagu seda eeldab soovi mõiste möödapääsmatu metafoorsuse idee), siis paljude jaoks on eitav vastus ilmselt usutavam kui jaatav, kuna on üsna intuiitiivne, et asjad on pigem vastupidi: tegevusnimekirjade mõistmise eelduseks on selle mõistmine, et neid kasutavad inimesed selleks, et oma soove üles märkida. Tegevusnimekirjad on mõeldud soovide väljendamiseks ning soovi mõiste tundub seetõttu esmane tegevusnimekirja kui avaliku esituse suhtes.

Soovi mõiste toimib aga vastunäitena vaimumõiste möödapääsmatule metafoorsusele ka siis, kui me intuitsioonidest mööda vaatame ning keskendume evolutsioonilisele ja arengupsühholoogilisele tõendusmaterjalile soovi mõiste omandamise kohta.

⁷Põhjalikumalt olen sellest kirjutanud oma artiklis Tooming 2025.

On alust arvata, et juba osal loomadel ja lindudel on rudimentaarne soovide omistamise võime. Näiteks pasknäärid võtavad oma partneriga toitu jagades arvesse partneri toidueelistusi, sõltuvalt sellest, mis toidutüübist on partner eelnevalt küllastunud (Ostojic jt 2013). Kuna nende käitumine paistab olevat tundlik selle suhtes, mida partner tahab, siis toetab see hüpoteesi, et neil on olemas soovi mõiste.⁸ Oskust omistada tahtmisi ja eelistusi on täheldatud ka primaatidel (Buttelmann jt 2009). Kui aga on tõsi see, et ka osad loomad ja linnud on võimelised soove omistama, siis on raske tõsiselt võtta väidet, et avalike esituste mõistmine, mis peaksid olema soovi kui metafoori alusvaldkonnaks, nagu soovi-või tegevusnimekirjad, on tarvilik selleks, et omistada soove.

Kui aga eirata ka loomade ja lindude kohta tehtud uurimusi, toetab soovi mõiste fundamentaalsust ka arengupsühholoogiline tõendusmaterjal. Nüüdseks klassikaks saanud Repacholi ja Gopniku (1997) uurimus näitas, et juba pooleteistaastased lapsed saavad aru, et teistel isikutel võivad olla nende omast erinevad eelistused, pakkudes brokkolit neile, kes seda tahtsid, küpsiste asemel, mida nad ise eelistasid. Neid tulemusi kinnitas ka hilisem Doani jt (2015) uurimus, mis ühtlasi demonstreeris, et tundlikkus erinevate eelistuste suhtes areneb välja isegi varem, 14–18-kuuste seas, kui neil on piisavalt kokkupuudet isikutega, kellel on teistsugused eelistused. See tõendusmaterjal toetab hüpoteesi, et juba selles eas on lastel olemas soovi mõiste, mida nad rakendada oskavad, kuigi selleks ajaks nad soovi kui metafoori allikvaldkonda kuuluvaid avalikke esitusi nagu tegevusnimekirjad veel ei mõista.

Oluline tõendusmaterjal soovi mõiste mõõdapääsmatu metafoorsuse vastu tuleb ka võrdlevast keeleteadusest. Tahtmist ja soovimist märkivad verbid paistavad olevat keelelised universaalid, nii et kõigis keelelistes kogukondades paistab olevat kasutuses vastav termin (Wierzbicka 1992). Kui aga soovi märkivad sõnad on kasutusel kõigis keeltes, siis annab see lisanduva aluse arvamaks, et selle tuumsisu ei saa olla metafoorne, kuna eeldavasti ei leidu tahtmise mõiste kui metafoori jaoks sobilikku

⁸Tuleb küll möönda, et kõne all oleva uurimuse mentalistlikku tõlgendust on ka vaidlustatud (nt Amodio jt 2021).

alusvaldkonda kuuluvaid avalikke esitusi, mis oleksid ühised kõigile keeltele, küll aga on kõigis keeltes kasutusel mingi termin, mis käib soovi kohta. See annab aluse järeldada, et soovi mõiste valdamine on esmasem kui vastava avaliku esituse mõistmine. Eelneva tõendusmaterjali valguses me peaksime seega tunnistama, et soovi mõiste ei ole möödapääsmatult metafoorne.

Teine vaimuseisundimõiste, mille puhul selle sisu puhtmetafoorne tõlgendus on äärmiselt ebausutav, on teadmise mõiste. Nagu soovi mõiste puhul, alustagem ka teadmise mõiste puhul loomadest. Nimelt paistavad vähemalt mõned loomad omavat teadmise mõistet, olles võimelised eristama olendeid, kes mingit tõsiasja teavad, olenditest, kes on selle suhtes teadmatutes. Näiteks Townrow' ja Krupenye (2025) uurimuses pidid bonobod aitama inimestel leida tasu (*reward*), mis oli ühes kolmest anumast. Bonobod aitasid inimest tunduvalt sagedamini siis, kui inimene ei teadnud tasu asukohta, aga palju harvemini, kui ta juba teadis, millises anumas tasu asub. Ka näiteks reesusmakaagid paistavad olevat oma käitumise suunamisel tundlikud teise isiku teadmise või teadmatuse suhtes (Marticorena jt 2011). Kui aga loom on võimeline eristama olukordi, kus toimija teab mingit tõsiasja, olukordadest, kus ta seda ei tea, on mõistlik järeldada, et tal on olemas teadmise mõiste, mida ta ka rakendada oskab. Kuna aga loomad eeldatavasti ei oska tõlgendada ja kasutada teadmise mõiste kui metafoori alusvaldkonnaks peetud avalikke esitusi nagu näiteks teatmeteosed,⁹ on mõistlik arvata, et teadmise mõistmine on fundamentaalsem kui selliste avalike esituste mõistmine.

Teadmise mõiste tundub olevat ka ontogeneetiliselt fundamentaalsem kui vastav avalik esitus, kuna leidub tõendusmaterjali selle toetuseks, et juba väikesed lapsed omavad teadmise mõistet, olles võimelised eristama teadmist teadmatusest. Näiteks juba üheaastastel lastel sõltub millelegi küsiv osutamine sellest, kas osutusžesti adressaat teab midagi, mida laps ei tea (Kovács jt 2014). On ka uurimusi, mis toetavad varasematki teadmise mõiste omandamist, isegi 6 kuu vanuste imikute hulgas (Luo, John-

⁹Just teatmeteost pakkus Toon teadmise metafoori allikaks (Toon 2023: 116).

son 2009). Kui aga vähem kui 6-kuused imikud omavad teadmise mõistet, siis ei saa olla tõsi, et teadmisemõiste on möödapääsmatult metafoorne, kuna selles eas ei mõista nad veel teadmise kui metafoori jaoks relevantseid avalikke representatsioone nagu teatmeteosed.

Ühtlasi, nii nagu soovimõiste puhul, on ka teadmisemõistet väljendavad verbid keeleline universaal, mis on olemas igas keeles (Wellman jt 2006; Shahaeian jt 2011). Teadmise kohta käiv verb on ka üks sagedamini kasutatavaid tegusõnu eri keeltes, kuuludes näiteks kolmekümne kõige sagedamini kasutatava tegusõna hulka araabia, hiina ja vene keeles (Nagel 2017: 532). See jällegi toetab seda, et teadmisemõiste omamiseks ja rakendamiseks pole vaja aru saada avalikest esitustest, kuna see mõiste paistab olevat ühine kultuuriüleselt, samas kui vastavad esitused on kultuuri-spetsiifilised.

Kui soovi ja teadmise mõisted on fundamentaalsemad kui vastavad avalikud esitused, siis on meil vähemalt kaks vaimuseisundimõistet, mille sisu metafooridele taandada ei saa.¹⁰

Olles nüüd vaadanud lähemalt soovi ja teadmise mõisteid, tasuks veel osutada ühele üldisemale põhjusele, miks selliste fundamentaalsete vaimumõistete puhul on väheusutav, et fiktsionalistil saaks õigus olla, nagu oleksid need möödapääsmatult metafoorsed. Nimelt on meil päris palju tõendusmaterjali selle kohta, et oskus mõista metafoore ja ise neid konstrueerida areneb lastel välja sõnasõnalise tähenduse mõistmisest hiljem. Hiljutiste uurimuste valguses võime üsna julgelt väita, et vähemalt kolmeaastased lapsed on võimelised lihtsatest metafooridest aru saama (Pouscoulous 2023; Pouscoulous, Tomasello 2020), mis on üsna vara, aga mitte nii vara, et seda keeleoskuse alguspunktiks võiks pidada. Selleks ajaks on nad aga juba võimelised kasutama soovi ja teadmise mõisteid. Fiktsionalist seisab seega ülesande ees seletada seda, kuidas soovi ja teadmise mõisted saavad olla me-

¹⁰Julgen pakkuda, et sama kehtib ka näiteks *mõtlemise* mõiste kohta, aga tõendusmaterjali vähesuse tõttu ei ürita ma seda hüpoteesi põhjalikumalt kaitsta.

tafoorsed, kui juba väike laps nendest mõistetest aru saab, ehkki metafoore kasutada ja tõlgendada ta veel ei oska.

4. MIS EI OLE SÕNASÕNALINE?

Eelneva arutluse valguses võiks arvata, et kui soovi ja teadmise mõistete sisu ei ole fundamentaalsel tasemel metafoorne, siis tuleks sama öelda ka muude vaimuseisundimõistete kohta. Sellise vaatekoha järgi oleksid kõik metafoorid, mida vaimuseisunditega seostatakse, kõigest nende seisundite omistustele lisatud retooriline ilustus. Ilmselt paljude jaoks ei oleks sellises tulemuses midagi üllatavat, sest idee vaimuseisundi mõistete möödapääsmatust metafoorsusest oleks nende jaoks pigem üllatav avastus kui intuiitiivne tõsiasi. Ilmselt kooskõlastub selline tulemus ka enami-ku peavoolu vaimufilosoofide seisukohaga, mille kohaselt avalike esituste tõlgendamine ise eeldab vaimuseisundite mõistmist, mida need esitused väljendavad. Kui näiteks Jerry Fodor, siiani üks mõjukamaid vaimufilosoofe, visandas tumedates toonides, mis juhtuks siis, kui meie rahvapsühholoogia ekslikuks osutuks, siis eeldas ta selgesti, et vaimuseisundite sõnavara tuleks mõista otseses tähenduses:

kui ei ole *sõna-sõnalt tõene*, et minu tahtmine põhjustab selle, et ma sirutan käe välja, ja et minu sügelus põhjustab selle, et ma sügan, ja et minu uskumine põhjustab selle, et ma midagi ütlen [---], kui ükski neist ei ole *sõna-sõnalt tõene*, siis on samahästi kui kõik, mida ma usun, väär — ja see on maailma lõpp (Fodor 1989: 77; minu rõhutus).

Kas üldse leidub laialt rakendatud vaimuseisundimõisteid, mis erinevalt soovi ja teadmise mõistetest oleksid möödapääsmatult metafoorsed? Võiks ju arvata, et kui võtame omaks intuitsiooni, et avalikud esitused väljendavad privaatseid vaimuseisundeid, ei ole võimalik privaatseid vaimuseisundeid mudeldada avalike esituste alusel, kuna esimene on mõistmise tasandil esmane. Seda sorti mudeldamist aga möödapääsmatu metafoorsuse kaitsja just eeldab.

Ma ei arva aga, et mõnede vaimuseisundimõistete sõnasõnalise tähenduse esmasusest peaks järeldama, et kõik vaimuseisundi-

mõisted on sellised. Järgnevalt vaatan üht kandidaati, mille puhul ei saa veel välistada võimalust, et selle sisu on möödapääsmatult metafoorne. Vähemalt ei rakendu sellele mõistele need kaalutlused, mida ma rakendasin soovi ja teadmise mõistetele, et kaitsta nende mittemetafoorset tuumsisu.

Selleks kandidaadiks on *kujutluse* (ja kujutlemise) mõiste. Nagu juba sissejuhatuses sai märgitud, on kujutlust enamasti mõistetud kujutluspiltide kaudu, ning pole sugugi naeruväärne arvata, et kujutluse mõiste sai mõeldavaks just seetõttu, et tekkis kontseptsioon sisemistest kujutluspiltidest, mille aluseks olid avalikud ja tajutavad pildid. Idee kujutlemisest oleks nõnda piltide kui avalike esituste analoogide omistamine inimese siseilmale, vastates sellisel viisil kenasti Tooni arusaamale vaimuseisunditest kui avalike esituste analoogidest.

Kui vaadata kujutluse mõiste kujunemise genealoogiat, siis on tee lahti võimalusele, et sellel on möödapääsmatult metafoorne sisu, vähemalt kui aktsepteerida üht (vaieldavat) ajaloolist narratiivi, mille on hiljuti esitanud Justin Humphreys. Humphreys on püüdnud oma raamatus *Kujutluse leiutamine* (2023) näidata, et idee kujutlusest kui eraldiseisvast vaimuseisundist tekkis kindlal ajaperioodil ning selle kujunemisloos mängib metafoor olulist, kui mitte keskset rolli. Oluliseks veelahkmeks peab ta sealjuures perioodi, mil Aristoteles hakkas arendama oma originaalset vaimuteooriat, milles mängib olulist rolli *φαντασία* mõiste, mida sagedasti “kujutluseks” tõlgitakse (vt Aristoteles 2017).¹¹ *De Anima* kolmandas osas arutleb Aristoteles *φαντασία* kohta üle elusolendi hinges, nähes seda võimena, mida on tarvilik postuleerida selleks, et mõista, kuidas hingestatud olendid on võimelised esitama asju viisidel, mille jaoks meeltest ja intellektist ei piisa, sealhulgas seletades seda, kuidas eksitus olendite jaoks võima-

¹¹ Kuigi “*φαντασία*” tõlkimine kujutluseks on vägagi vaieldav, osalt kindlasti seetõttu, et praeguseks ajaks hõlmab “kujutlus” mitmesuguseid konnotatsioone, mida *φαντασία*’le omistada ei saa, on seda mõistlik näha vähemalt kujutluse protomõistena, ses mõttes, et mõistegenealoogia vaatekohalt on vähemalt lääne filosoofias praegu käigus olev kujutluse mõiste tagasiviidav selle Antiik-Kreeka eelkäijani.

lik on (vt Caston 1996). Φαντασία omab aga suurematki tähtsust Aristotelese hingefilosoofias, kuna ta omistab sellele ka tarvili-ku rolli tuleviku planeerimises, tajumuste säilitamises ja paljudes muudes eluvaldkondades (Stein 2024). Aristotelese käsitluses on φαντασία spetsiifiline muutus hinges, mis mingis mõttes pärineb ja sõltub tajust ning on põhjuslikult oluline edasiste tajust tulenevate psühholoogiliste muutuste jaoks.

Humphreys aga väidab, et erinevalt Aristotelesest ei olnud tema eelkäijatel φαντασία veel kasutusel terminina mingi eriomase psühholoogilise võime või seisundi tähistamiseks. Pigem märkis see termin seda, kuidas meile ühiselt ligipääsetavad välise maailma objektid välja näevad. Aristotelese-eelne arusaam φαντασία't ei olnud Humphreysi järgi veel Aristotelese eelkäijatel internaliseeritud inimvaimu kirjeldamiseks, vaid oli mõeldud käima meeltega tajutava maailma nähtuste kohta (Humphreys 2023: 48). Aristoteles viis sellise käsitluse kohaselt läbi mõistelise uuen-duse, postuleerides φαντασία kui vaimse võime, mida enne oli mõistetud millenagi, mis kuulub välisesse maailma. Kui nüüd eel-dada, et φαντασία mõiste on kujutluse mõiste genealoogiline eel-käija, siis tähendaks vastav mõisteline muutus, mida Humphreys kirjeldab, et kujutluse mõiste pärineb mõistest, mis iseloomustas midagi välisesse maailma kuuluvat, mille siis Aristoteles üle võt-tis. See annab roheline tee võimalusele, et kujutluse kui vaimu-seisundi mõiste näol on tegemist mõistega, millel on metafoorne sisu, kuna see omistab isikutele välise maailma esituste analooge.

Idee sellest, et kujutluse mõiste iseloomustas algselt tajuta-vaid objekte ning ainult metafoorselt inimvaimule rakendus, ei pruugi muidugi kõigutada neid, kelle arvates vähemalt nüüd-ses kasutuses on sellel mõistel sõnasõnaline tähendus, mida on võimalik mõista metafoorset tähendust hoomamata. Ühtlasi on Humphreysi tõlgendus küllaltki omapärane. Kas on mingeid li-sanduvaid kaalutlusi selle kasuks, et see mõiste siiani möödapääs-matult metafoorne on?

Mõiste ajalooline päritolu ei määra küll selle tänapäevast tä-hendust, kuid kujutluse mõiste puhul on alust küsida, kuivõrd on võimalik sellest mõelda ilma piltide kui avalike esituste metafoo-rita. Lisaks sellele intuiitiivsele raskusele on kujutluse mõiste pu-

hul ühtlasi usutavam, et pildi kui avaliku esituse mõistmine on esmasem kui oskus rakendada kujutluse mõistet. Arusaam materiaalsest piltidest ja oskus neid tõlgendada kujuneb lastel välja üsna varakult. Uttal ja Yuan (2014) on näidanud, et arusaam piltidest kui esitustest kujuneb välja juba kaheksateistkümnendaks elukuuks, mistõttu võivad pildid toimida sobiva allikvaldkonnana kujutluse mõiste kui metafoori jaoks ka arengupsühholoogilisest perspektiivist. Nagu aga juba eelnevalt mainitud, kujuneb oskus kasutada lihtsaid metafoore välja alles kolmandaks eluaastaks.

Peab samas tunnistama, et erinevalt soovi ja teadmise mõistetest ei ole minu teada kujutluse mõiste väljaarenemist piisaval määral uuritud, et saaks välistada võimalust, et nii nagu soovi ja teadmise mõisted, omandavad lapsed ka kujutluse mõiste varem, kui nad avalikke esitusi tõlgendada oskavad. Miks on aga põhjust arvata, et see, mis kehtib soovi ja teadmise mõistete kohta, ei kehti kujutluse mõiste kohta? Nimelt see, et kui ühelt poolt teadmise ja soovi mõistetil on iseloomulikud järelenduslikud tuumrollid, mida on hõlbus mõista sõna-sõnalt, ei ole teiselt poolt selge, mis on kujutluse mõiste järelenduslik tuumroll, mida saaks mõista lahus pildi metafoorist. Teadmine on vähemalt iseloomustatav tõesuse ja tegelikkuse kaudu, millega teadmine suhestub. Kui omistada kellelegi teadmine, et P , võimaldab see meil näiteks järeldada, et P on tõene. Selles järelenduslikus rollis ei paista olevat midagi metafoorset. Soovi mõiste on vähemalt iseloomustatav selle käitumise kaudu, mida selle omistamine järeldada laseb. Kui omistada kellelegi soov ψ -da, võimaldab see meil näiteks järeldada, et ta muidu võrdsetel tingimustel ka ψ -ma kipub. Ka selles järelenduslikus rollis ei paista olevat midagi metafoorset. Kujutlus on samas iseloomustatav ennekõike just pildilisuse kaudu, aga see on just too materiaalse kultuuri metafoor, mis paistab kujutluse mõiste järelenduslikku tuumrolli edasi andvat. Eksisteerib seega teatav asümmeetria ühelt poolt soovi ja teadmise mõistete ning teisalt kujutluse mõiste vahel ning see asümmeetria võimaldab kohelda kujutluse mõistet hõlpsamini möödapääsmatult metafoorsena kui soovi ja teadmise mõisteid.

Vaimufilosoofiaga kursis olev lugeja on ilmselt juba kärsitu ja tahaks märkida, et tänapäeva vaimufilosoofias ei mõisteta ku-

jutlust ainult pildilisena. Viimastel aastakümnetel on valitsenud pigem tendents kontseptualiseerida kujutlust hoiakuna või teatud viisil mõtlemisena, mille puhul selle sisu ei pea olema pildiline, vaid võib olla ka propositsiooniline, abstraktne ja amodaalne.¹² Näiteks Van Leeuweni (2013) järgi on kujutlus kui hoiak mingi mentaalse sisu fiktsionaalsena kohtlemine, ilma et see sisu mingis pildilises vormis olema peaks. Või võtkem näiteks Langland-Hassani teorianeutraalne definitsioon kujutlemisele kui teatavat tüüpi mõtlemisviisile:

[kujutlemine on] rikkalik ja detailne mõtlemine selle üle, mis on võimalik, fantastiline, teeseldud jne, viisil, mis on epistemoloogiliselt kooskõlas sellega, et asjad ei ole tegelikult sellised, nagu neist mõeldakse, ning et inimene ise ei usu, et nad sellised oleksid (Langland-Hassan 2020: 5).

Jällegi, nii nagu Van Leeuweni määratluses, ei tulene sellest määratlusest midagi kujutluse sisu pildilisuse kohta. Kas ka kujutluse kui propositsiooniline hoiaku või mõtlemisviisi mõiste võib olla möödapääsmatult metafoorne?

Esiteks osutaksin sellele, et ka juhul, kui kujutluse kui hoiaku või mõtlemisviisi mõiste ei ole möödapääsmatult metafoorne, piisab seisukoha kaitsmiseks, et võib leiduda vaimuseisundimõisteid, mis on möödapääsmatult metafoorsed, sellest, kui vähemalt pildilise kujutluse mõiste seda olla võib. Ses mõttes pole kujutluse kui hoiaku või mõtlemisviisi sõnasõnaline tähendus otseselt probleem siinse eesmärgi saavutamise jaoks.

Teiseks aspektiks kujutluse kui hoiaku või mõtlemisviisi puhul on see, et lähemal vaatlusel ilmneb, et selle selgitamisel, mida

¹²Võib eeldada, et kujutlus kui propositsiooniline hoiak pole rahvamõiste, vaid filosoofide postuleeritud tehniline mõiste, teoreetiline postulaat, mille abil seletada teatavaid tegevuskontekste, mida ainult uskumuste ja soovide kaudu seletada ei saa. Ei ole head põhjust arvata, et “inimesel tänavalt” selle mõiste suhtes mingid selgepiirilised intuitsioonid oleks. Teiselt poolt arvan ma isikliku suhtluse põhjal, et pildiline kujutlus selle metafoorses tähenduses kui väliste piltide projitseerimine siseelule on paljude inimeste jaoks kujutluse keskne, kui mitte ainus tähendus. Selle mulje kinnitamine nõuaks aga edasist empiirilist uurimistööd.

tähendab millegi fiktsionaalsena kohtlemine või fantastilise üle mõtlemine, on taas raske mööda pääseda avalikele esitustele viitamisest. Mingi asjade seisu kohtlemine fiktsionaalsena on lähedases suguluses teesklemisega, nagu kehtiks mingi asjade seis, kuigi tegelikult ei kehti.¹³ Vähemalt alates Gilbert Ryle'ist on vaimufilosoofias siiani tooni andnud idee, et kujutlemise näol on tegemist teatavat sorti teeskklusega (vt Ryle 2020). Erinevalt Ryle'ist on aga hilisemal ajal kujutluse seisukohast olulist teesklust mõistetud välise teeskluse sisemise analoogina (vt Goldman 2006; Currie 1995). Kui võtta seda arusaama tõsiselt, siis on ka alust väita, et kujutluse kui hoiaku mõiste ise on saanud kuju metafoorse nihke kaudu — see tähendab, et avaliku elu käitumismustrid ja tegevused (nt laste mängud, rollimängud, teesklus) on saanud vahendiks, mille abil me püüame mõista kujutlust kui vaimset nähtust. Teisisõnu, me ei mõista kujutlust iseseisva vaimuseisundina, vaid pigem kohtleme seda meile juba tuttavate kehaliste või sotsiaalsete tegevuste analoogina.

Seda mõtet illustreerib ka Kendall Waltoni mõjukas programm fiktsionaalsete esituste seletamisel, mis seletab fiktsioone ja nendega seostuvat praktikat laste teesklusmängu mudeli alusel (Walton 1990). Kõnekas on siinjuures, et kuigi kujutluse mõiste mängib Waltoni programmis kesksel rolli, ei pretendeeri Walton isegi määratlema seda, mida ta kujutluse all silmas peab. Välise ja avaliku tegevuse mudel on see, mis aitas Waltonil kujutluse mõistet sisuga täita. Kuigi ta ise seda varianti ei kaalunud, tuleks võtta tõsiselt võimalust, et kujutlus on ka Waltoni teoorias metafoorse sisuga mõiste.

Eelnevaga ma ei pretendeeri sellele, et oleksin tõestanud kujutluse mõiste möödapääsmatu metafoorsuse. Küll aga tahtsin ma osutada sellele, et erinevalt soovi ja tahtmise mõistetest on vähemalt kujutluse mõiste puhul selle möödapääsmatu metafoorsus siiani võimalus, mida ei saa välistada. Oskus kasutada kujutluse mõistet võib eeldada arusaamist avalikest esitustest — olgu need

¹³Kutsuda teesklust avalikuks esituseks võib kõlada kentsakalt, aga sisuliselt ta ju seda on: ühe käitumisviisi abil mingi muu käitumisviisi esitamine ehk representeerimine.

siis pildid (pildilise kujutluse metafoori allikana) või mängud ja teesklus (propositsioonilise kujutluse metafoori allikana).¹⁴

5. KOKKUVÕTE

Käesolevas artiklis olen arutlenud selle üle, mis mõttes ja mis ulatuses on vaimuseisundimõisted metafoorsed ning kuivõrd tuleks vaimuseisundite omistusi võtta sõna-sõnalt. Erinevalt fiktsionalistist olen ma seisukohal, et vähemalt osa vaimuseisundimõistetest pole möödapääsmatult metafoorsed. Erinevalt aga traditsioonilisest lähenemisest vaimufilosoofias, mille järgi metafoor on filosoofiliselt ebahuvitav ilustus nende mõistete kasutuse juures, jätan ma lahtiseks võimaluse, et leidub vaimuseisundimõisteid, mille puhul idee nende möödapääsmatust metafoorsusest on tunduvalt usutavam. Sellist vaadet võib kutsuda “lokaalseks fiktsionalismiks” kuna see nõustub (globaalse) fiktsionalismiga vähemalt osalt. Lõpetan paari märkusega, mida saab ja mida ei saa lokaalsest fiktsionalismist järeldada.

Lugejale võib tunduda, et kui mingi vaimuseisundimõiste on pelgalt metafoorne, siis pole see kohane teoreetilise huvi objekt, kuna ta ei osuta millelegi reaalsele ning võib ka meid eksitada, kui tahame vaimu tegelikust struktuurist aru saada. Kui traditsioonilisemas vaimufilosoofias on mõistetud eri vaimuteooriaid sõna-sõnalt, siis tähendab see ka, et vaimufilosoofide lahkarvamused käivad selle kohta, milline teooria on tõene ja millised teooriad on väärad. Globaalsest fiktsionalismist tuleneks, et sellisel viisil me lahkarvamusi enam mõista ei saaks. Pigem peaks neid mõistma nii, et nad käivad selle kohta, millised metafoorid on sobivamad kui teised. Metafoori sobivuse hindamine ei saa aga seisneda selles, et me uurime, kas nad ka tegelikult millelegi reaalsele osutavad. See ei tähenda, et üks metafoor ei võiks olla viljakam

¹⁴Tee on lahti ka argumendile, et *mäletamise* mõiste on möödapääsmatult metafoorne, kuna on palju tõendusmaterjali selle toetuseks, et mäletamise mõiste omistamine on kultuuriliselt õpitud ning kujuneb lapsel välja võrdlemisi aeglaselt (Mahr jt 2023).

kui teine, metafoori viljakuse hindamine ei saa aga seisneda selle uurimises, millele metafoor osutab, kuna ta ei osuta millelegi.

Lokaalse fiktsionalismi omaksvõtust midagi nii radikaalset ei tulene. Kuna lokaalne fiktsionalism lubab osa vaimuseisundite kohta käivate väidete sõnasõnalist tõlgendust, jätab ta alles vähemalt neid seisundeid puudutavate lahkavamate traditsioonilise tõlgenduse. Küll aga nõustub ta globaalse fiktsionalismiga selles osas, mis puudutab neid vaimuseisundeid, mille kohta käiv jutt on möödapääsmatult metafoorne.

Kas see aga tähendab, et seda sorti vaimuseisundite puhul pole filosoofial midagi huvitavat öelda või nad pole väärt uurimist? Kindlasti mitte. Kuivõrd metafoorid võivad olla rohkem või vähem viljakad ja kasulikud, on siiski võimalik, et ka üdini metafoorse vaimuseisundimõistete puhul saab näidata, et mõned metafoorid on viljakamad kui teised.¹⁵ Kuidas metafooride viljakust võrdlevalt hinnata, on aga juba küsimus mõne teise kirjatöö jaoks.

Kirjandus

- Allott, Nicholas, Mark Textor 2022. Literal and metaphorical meaning: In search of a lost distinction. — *Inquiry*, pp. 1–28. DOI: 10.1080/0020174X.2022.2128867
- Amodio, Piero, Benjamin G. Farrar, Christopher Krupenye, Ljerka Ostojić, Nicola S. Clayton 2021. Little evidence that Eurasian jays protect their caches by responding to cues about a conspecific's desire and visual perspective. — *eLife*, Vol. 10, p. e69647
- Aristoteles 2017. *Hingest*. Tlk Anne Lill. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- Buttelmann, David, Josep Call, Michael Tomasello 2009. Do great apes use emotional expressions to infer desires? — *Developmental Science*, Vol. 12, No. 5, pp. 688–698

¹⁵Ka teaduslikus psühholoogias on siiani lahtine küsimus, kas vaimu kui arvuti metafoor on kõige viljakam või me peaksime eelistama mingit orgaanilisemat-bioloogilisemat mudelit.

- Caston, Victor 1996. Why Aristotle needs imagination. — *Phronesis*, Vol. 41, No. 1, pp. 20–55
- Chirimuuta, Mazviita 2024. *The Brain Abstracted: Simplification in the History and Philosophy of Neuroscience*. Cambridge, MA: MIT Press
- Currie, Gregory 1995. Imagination and simulation: Aesthetics meets cognitive science. — *Mental Simulation*. M. Davies, T. Stone (eds.). Cambridge, MA: Blackwell, pp. 151–169
- Demeter, Tamás, Ted Parent, Adam Toon (eds.) 2022. *Mental Fictionalism: Philosophical Explorations*. London: Routledge
- Dolan, Tiffany, Stephanie Denison, Christopher G. Lucas, Alison Gopnik 2015. Learning to reason about desires: An infant training study. — *Proceedings for the Annual Meeting of the Cognitive Science Society 2015*, pp. 1–4
- Fodor, Jerry A. 1989. Making mind matter more. — *Philosophical Topics*, Vol. 17, No. 1, pp. 59–79
- Gauker, Christopher 2018 [2003]. Hoiakud ilma psühholoogiata. Tlk Uku Tooming. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1651–1670
- Genovesi, Chris, Jacob Hesse 2025. Deviance and the literal-metaphorical distinction revisited. — *Inquiry*, pp. 1–25. DOI: 10.1080/0020174X.2025.2458537
- Gertler, Brie 2010. *Self-Knowledge*. London: Routledge
- Godfrey-Smith, Peter 2006. Mental representation, naturalism, and teleosemantics. — *Teleosemantics: New Philosophical Essays*. G. MacDonald, D. Papineau (eds.). Oxford: Oxford University Press, pp. 42–68
- Goldman, Alvin 2006. *Simulating Minds: The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Mindreading*. Oxford: Oxford University Press
- Humphreys, Justin 2023. *The Invention of Imagination: Aristotle, Geometry, and the Theory of the Psyche*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press
- Kovács, Ágnes Melinda, Tibor Tautzin, Ernő Téglás, György Gergely, Gergely Csibra 2014. Pointing as epistemic request: 12-month-olds point to receive new information. — *Infancy*, Vol. 19, No. 6, pp. 543–557
- Lakoff, George, Mark Johnson 2011 [1980]. *Metafoorid, mille järgi me elame*. Tlk Ene Vainik. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Langland-Hassan, Peter 2020. *Explaining Imagination*. Oxford: Oxford University Press

- L u o, Yuyan, Susan C. J o h n s o n 2009. Recognizing the role of perception in action at 6 months. — *Developmental Science*, Vol. 12, No. 1, pp. 142–149
- M a h r, Johannes B., Penny van B e r g e n, John S u t t o n, Daniel L. S c h a c t e r, Cecilia H e y e s 2023. Mnemicity: A cognitive gadget? — *Perspectives on Psychological Science*, Vol. 18, No. 5, pp. 1160–1177
- M a r t i c o r e n a, Drew C., April M. R u i z, Cora M u k e r j i, Anna G o d d u, Laurie R. S a n t o s 2011. Monkeys represent others' knowledge but not their beliefs. — *Developmental Science*, Vol. 14, No. 6, pp. 1406–1416
- M u r p h y, Gregory L. 1996. On metaphoric representation. — *Cognition*, Vol. 60, No. 2, pp. 173–204
- M ö l d e r, Bruno 1996. Episteemiline autoriteetsus oma vaimuseisundite suhtes. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2060–2089
- N a g e l, Jennifer 2017. Factive and nonfactive mental state attribution. — *Mind & Language*, Vol. 32, No. 5, pp. 525–544
- O s t o j i ć, Ljerka, Rachael C. S h a w, Lucy G. C h e k e, Nicola S. C l a y t o n 2013. Evidence suggesting that desire-state attribution may govern food sharing in Eurasian jays. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 110, No. 10, pp. 4123–4128
- P o u s c o u l o u s, Nausicaa 2023. More than one path to pragmatics?: Insights from children's grasp of implicit, figurative and ironical meaning. — *Cognition*, Vol. 240, p. 105531
- P o u s c o u l o u s, Nausicaa, Michael T o m a s e l l o 2020. Early birds: Metaphor understanding in 3-year-olds. — *Journal of Pragmatics*, Vol. 156, pp. 160–167
- R e c a n a t i, François 2004. *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press
- R e p a c h o l i, Betty M., Alison G o p n i k 1997. Early reasoning about desires: Evidence from 14- and 18-month-olds. — *Developmental Psychology*, Vol. 33, No. 1, pp. 12–21
- R y l e, Gilbert 2020 [1949]. *Vaimu mõiste*. Tlk Uku Tooming. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- S h a h a e i a n, Ameneh, Candida C. P e t e r s o n, Virginia S l a u g h t e r, Henry M. W e l l m a n 2011. Culture and the sequence of steps in theory of mind development. — *Developmental Psychology*, Vol. 47, No. 5, pp. 1239–1247
- S t e i n, Nathanael 2024. Taking the heterogeneity (and unity) of imagination seriously. — *Philosophers' Imprint*, Vol. 24, No. 22, pp. 1–16. DOI: 10.3998/phimp.3623

- St e r n, Josef 2006. Metaphor, literal, literalism. — *Mind & Language*, Vol. 21, No. 3, pp. 243–279
- T o o m i n g, Uku 2016a. Mental state attribution for interactionism. — *Studia Philosophica Estonica*, Vol. 9.1, pp. 184–207
- T o o m i n g, Uku 2016b. Kuidas liigitada vaimuseisundeid? — *Aka-deemia*, nr 7, lk 1215–1242
- T o o m i n g, Uku 2025. Fading prospects of hermeneutic mental fictionalism. — *Philosophical Psychology*, pp. 1–20.
<https://doi.org/10.1080/09515089.2025.2532150>
- T o o n, Adam 2016. Fictionalism and the folk. — *The Monist*, Vol. 99, No. 3, pp. 280–295
- T o o n, Adam 2021. Minds, materials and metaphors. — *Philosophy*, Vol. 96, No. 2, pp. 181–203
- T o o n, Adam 2022. Fictionalism and intentionality. — *Mental Fictionalism: Philosophical Explorations*. T. Demeter, T. Parent, A. Toon (eds.). London: Routledge, pp. 52–69
- T o o n, Adam 2023. *Mind as Metaphor: A Defence of Mental Fictionalism*. Oxford: Oxford University Press
- T o w n r o w, Luke A., Christopher K r u p e n y e 2025. Bonobos point more for ignorant than knowledgeable social partners. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 122, No. 6, p. e2412450122
- U t t a l, David H., Lei Y u a n 2014. Using symbols: Developmental perspectives. — *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, Vol. 5, No. 3, pp. 295–304
- V a n L e e u w e n, Neil 2013. The meanings of “imagine”. Part I: Constructive imagination. — *Philosophy Compass*, Vol. 8, No. 3, pp. 220–230
- W a l t o n, Kendall L. 1990. *Mimesis as Make-Believe: On the Foundations of the Representational Arts*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- W e l l m a n, Henry M., Fuxi F a n g, David L i u, Liqi Z h u, Guoxiong L i u 2006. Scaling of theory-of-mind understandings in Chinese children. — *Psychological Science*, Vol. 17, No. 12, pp. 1075–1081
- W i e r z b i c k a, Anna 1992. *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York: Oxford University Press
- W i l s o n, Deirdre, Dan S p e r b e r 2002. Truthfulness and relevance. — *Mind*, Vol. 111, No. 443, pp. 583–632

UKU TOOMING (1986) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia erialal 2007. aastal, usuteaduse magister religiooniantropoloogia erialal (TÜ, 2010), doktorikraad filosoofia erialal (TÜ, 2014). 2015–2019 ja alates 2021 TÜ teoreetilise filosoofia teadur. Oli 2017–2019 Harvardi Ülikooli teadur, 2019–2021 järeldoktorant Jaapanis, Hiroshima ja Hokkaido ülikoolides. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Kuidas saab jumal tahta, teha ja tunda?” (2010, nr 3, lk 447–472), “Enesetõlgendus ja soovid” (2012, nr 6, lk 1099–1127) ning “Kuidas liigitada vaimuseisundeid?” (2016, nr 7, lk 1215–1242), samuti tõlkinud Rush Rheesi, Talal Asadi, Webb Keane’i, Harry Frankfurti, David Hume’i, Peter Strawsoni, Hilary Putnami, Ernst Tugendhati, Hugh Mellori, Christopher Gaukeri ja Timothy Williamsoni tekste; avaldanud ka kolm arvustust. Ta on Peeter Tulviste mälestusfondi preemia laureaat õppeaastast 2024/2025.

JUMAL — KÕIKVÕIMAS, KÕIKETEADEV, KUID MITTE ARMULINE

Jüri Toomepuu

Inimkonna ajaloos leidub vähe nähtusi, mis on jätnud sügava-
ma ja püsivama jälje meie kultuurilisele DNAle kui religioon.
See on olnud ühtaegu lohutus ja hirm, valgustus ja vangla. See
on inspireerinud katedraale ja ristiretki, olnud käivitaja loovusele
ning õigustus vägivallale. Aga kui eemaldada see sakraalne loor
ja vaadata religiooni mitte kui ilmutust, vaid kui inimkogemuse
sotsiaalset konstruktsiooni, kerkivad esile küsimused, mis ei kao
isegi sügavaima usu ees. Kas jumal, keda miljardid peavad kõik-
võimsaks ja kõiketeadvaks, võib ühtlasi olla kõikvõimatult julm?

1. MIKS ME USUME — JA KAS SEE ON MEILE KASULIK?

Evolutsioonipsühholoog Robin Dunbar väidab oma teoses *Kuidas religioon arenes: ja miks see püsib* (2022), et religioon ei tekkinud vastusena metafüüsilisele tõele, vaid kognitiivsele vajadusele. Inimmõistus on piiratud — meie aju suudab hoida tähenduslike sotsiaalseid suhteid kuni umbes 150 inimesega. Seda tuntakse Dunbari arvuna ning see tähistab piiri, millest alates vajame ühtseid narratiive ja rituaale, et säilitada koostöö ja moraalne kord suuremates kogukondades.

Just sellisel pinnal tekkis religioon. Mitte taeva poolt alla saadetuna, vaid alt üles kasvanuna — inimeste ühine illusioon, mis aitab toimida koostöös ilma otsese sunnita. Jumal ei olnud niivõrd taevas elav olend, kuivõrd “taevane politseinik”, kes jälgis nähtamatult ja karistas südametunnistuse kaudu, nii nagu jõuluvana jälgib kõiki lapsi. Nii loodi moraalne ülevaataja, kelle eksistents

ei olnud tõestatav, aga kelle kohalolu usuti. Sellest piisas, et hoida koos küla.

Aga mis juhtub siis, kui küla kasvab linnaks ja teadmised asendavad müüdi? Mis juhtub siis, kui inimene õpib küsima: miks just see jumal, miks just need käsud?

2. RELIGIOONIDE ROHKUSE PARADOKS

Praeguses maailmas eksisteerib üle 4000 aktiivse usu ja usulahu, jumalaid on inimestel olnud umbes 9000. Paljud usklikud väidavad, et ainult nende jumal on õige, ainult nemad valdavad ainutõde. Mormoonid usuvad, et taevariiki pääsevad vaid nemad. Islami fundamentalistid teavad, et ainult nemad pääsevad paradiisi ja uskmatud hukkuvad. Kristlased kuulutavad Jeesust ainsa pääse-teena. See peaks tähendama, et Jehoova soosikutele Moosesele ja Aabrahamile on taeva väravad suletud. Kui iga religioon väidab, et kõik teised eksivad — kas poleks siis loogilisem järeldada, et nad kõik eksivad?

Briti evolutsioonibioloog, zooloog, Oxfordi ülikooli emeriit-professor ja teaduse populariseerija Richard Dawkins väitis tabavalt: “Me kõik oleme ateistid enamiku jumalate suhtes, kellesse inimkond on kunagi uskunud. Mõned meist lähevad lihtsalt ühe jumala võrra kaugemale” (Dawkins 2011: 150).

3. RELIGIOONI LOOGIKAVEAD JA MORAALSED UMBSÕLMED

Religioon on harva soosinud küsimist. Teadus algab kahtlustest ja küsimustest. Seda usud ei luba. Tüüpiline dogmaatiline fraas “Ära kahtle, vaid usu” ei ole juhuslik sõnakõlks, vaid intellektuaalne kapituleerumine. Piibli eetikas ei ole moraal tuletatud arutlusest, vaid käsust. See, mis on kästud, on õige — sõltumata tagajärgedest või kontekstist.

Kõige ilmsem näide on Vana Testamendi jumal Jehoova — olend, kes mitte ainult et ei luba, vaid nõuab genotsiidi: “Aga nende rahvaste linnades, keda Issand, su Jumal, annab sulle pärisosaks, ära jäta elama ühtegi hingelist” (5Ms 20:16). “Ja nad

hävitasid mõõgateraga sootuks kõik, kes linnas olid, niihästi mehed kui naised, niihästi noored kui vanad, samuti härjad, lambad ja eeslid” (Jos 6:21).

Just see käsk lõi ideoloogilise vundamendi, millele tänapäevane Iisraeli riik on rajatud: Iisraeli asutamise käigus aeti kodudest välja 750 000 palestiinlast, hävitati 500 küla ja viidi läbi veresaunu, nagu Deir Yassinis, kus juudi sionistlikud terroristid, täites Jehoova käsku, tapsid kogu küla — mehed, naised ja lapsed, hoolimata sellest, et küla mingit vastupanu ei osutanud.

Kui sama sõnastus oleks leitud ISISE manifestist, nimetaksime seda terrorismiks. Kuna see on Piiblis, peavad paljud seda pühaks jumalasõnaks.

Religioonid ei piirdu pelgalt vägivalda õigustamisega. Nad on sajandeid kasutanud müstilist autoriteeti ka selleks, et õigustada naiste allasurumist, laste karistamist, orjandust ja seksuaalvähemuste hukkamõistu. Islamimaades on naiste õigused sageli nullilähedased. Naistevaen religioosses tekstis pole juhus, vaid süsteem. Piiblis (1Tm 2:12) keelatakse naistel õpetada või valitseda meest. Koraanis on naise tunnistus poole väärtusega mehe omast. Vana Testamendi seadus (5Ms 22:28–29) sunnib vägistamise ohvrit abielluma oma vägistajaga. Seadus määrab siiski vägistajale trahvi — ta peab vägistatu isale maksma 50 seeklit. Vägistatule mingeid nõudeid ega õigusi vägistaja vastu Piibel ei kehtesta. See ei ole “ajalooline kontekst”, see on institutsionaliseeritud kuritegu.

Mõiste “pärispatt” arendas välja Augustinus (354–430). See kinnitab, et kõik inimesed sünnivad süüdlastena, kuna keegi sõi kunagi vilja valest puust. Selline idee oleks Aristotelese loogikakursusel saanud hindeks “nõrk”. Kui jumal teadis, et Aadam ja Eeva söövad keelatud vilja, miks ta pani selle puu aeda? Kui Jeesus teadis, et Juudas hülgab ta, miks ta valis Juuda? Kui jumal on armastus, miks piinab ta põrguvaluga miljardeid? See pole ainult loogikaviga — see on moraalne katastroof. Kui jumal on kõikvõimas, kõiketeadev ja kõikjalolev — miks on siis nii palju julmust, ebaõiglust ja ebaõnnestunud ilmutusi?

4. PIIBEL, PIGEM MÜÜT KUI KROONIKA

Piibel pole mitte üks raamat, vaid kogumik tekste. See on kirjutatud üle 100 autori poolt kolmes keeles, ligi 1500 aasta jooksul. Sellest tulenevad loogilised vastuolud ja teoloogilised ebakõlad. Jeruusalemma arheoloogiauuringu instituudi vanemteadur Stephen Gabriel Rosenberg ütles 2014. aastal ajalehes *The Jerusalem Post* avaldatud artiklis selge sõnaga: “Väljaränne on meie ja meie juudi allikate jaoks nii fundamentaalne, et on piinlik, et väljaspool Piiblit pole tõendeid, mis seda toetaksid.”

Evangeeliumid kirjutati aastakümneid pärast Jeesuse surma anonüümsete autorite poolt. Matteuse ja Luuka evangeeliumid annavad vastuolulisi versioone Jeesuse sünnist, sugupuust ja põgenemisest Egiptusse. Muide, tollal oli vähe kirjaoskajaid. On raske uskuda, et kaks, kes teenisid elatist kalurina, Matteus ja Luukas, kirjutasiid kreekaakeelsed evangeeliumid. Papias Hierapolisest, keda tsiteerib Eusebios Kaisareast (*Historia ecclesiastica*, u 325 *anno domini*), väitis, et Matteus “kogus Jeesuse ütlused heebrea murdes”. Eirenaios ja teised varased kirikuisad omistasid Luuka evangeeliumi ja “Apostlite teod” Pauluse arstist kaaslasel, ent needki andmed on kiriklik traditsioon, mitte ajalooline dokumentatsioon.

Evangeeliumid, mida tänapäeval Piiblist loeme, ei ole dokumentaalsed elulood, vaid teoloogilised kompositsioonid. Neid ei kirjutanud Jeesuse väidetavad kaasaegsed, vaid anonüümsed autorid aastakümneid hiljem.

Paljud Jeesuse eluloole omistatud jooned — neitsistsünd, vee muutmine veiniks, surnust ülestõusmine — on laenatud varasematest paganlikest müütidest. Näiteks Egiptuse Horos või Pärsia Mithra sündisid samuti neitsist, surid ja tõusid üles. Kui need on müüdid, siis miks peetakse üht neist “tõeks”, teisi aga “legendiks”?

Matteuse evangeelium (27:52–53) kirjeldab, kuidas surnud tõusid haudadest ja jalutasid Jeruusalemmas. Kui see tõesti toimus, oleks see olnud suurim uudis antiikmaailmas. Ometi ei maini seda sündmust ükski kaasaegne allikas — ei Josephus, ei Tacitus, ei Philon Aleksandriast.

Sõna “kolmainusus” Piiblis ei leidu. See kontseptsioon kinnitati alles aastal 325 Nikaia I kirikukogul — poliitilise kompromisina keisrile sobiva kristluse loomiseks. Seal otsustas kirikukogu enamuse, et lisaks Jehoovale on jumal ka Jeesus. See tekitas probleemi, sest kirikukogu kinnitas samas ka monoteismi doktriini. Et tekkinud olukorda muuta nii müstiliseks, et usklikel poleks sobiv selles kahelda, lisati isa ja poja ainujumalale püha vaim ja “kolmainusus” sai kristliku “monoteismi” doktriiniks.

5. MORAAL ILMA JUMALATA — VÕI HOOPIS TÄNU TEMA PUUDUMISELE?

Richard Dawkins küsis oma oponendilt usuteemalisel debatil: “Kas sa tõesti tahad mulle öelda, et ainus põhjus, miks sa püüad olla hea, on saada jumala heakskiit ja tasu või vältida tema hukkamõistu ja karistust?” (Dawkins 2011: 222–223).

Tõeline moraal põhineb empaatial, mitte autoriteedil. Inimene, kes aitab ligimest hirmust põrgu ees, ei ole moraalne — teda motiveerib isekus. Vastupidi, see, kes aitab teades, et keegi teda ei jälgi, teeb seda siiralt.

Robin Dunbari uuringud näitavad, et religioossed rituaalid tugevdavad kogukondlikku sidusust — kuid need ei pruugi suurendada individuaalset empaatiat. See tähendab, et religioon võib küll liimida “meid”, aga samas häälestada meid vaenulikuks “nende” vastu. Just seetõttu on religioonil olnud alati kaks palet: ta õpetab armastama ligimest — ja vihkama või koguni tapma teiste jumalate kummardajaid.

Tänapäeva sekulaarsetes ühiskondades — Rootsis, Norras, Islandil — on kuritegevuse määr madal, sotsiaalne usaldus kõrge ja religioosne kuuluvus madal. Vähem jumalat — rohkem hoolivust?

6. AEG LOOBUDA HIRMUST JA VÕTTA VASTUTUS

Ameerika astronoom ja teaduse populariseerija Carl Sagan on väitnud: “Erakordsed väited nõuavad erakordseid tõendeid.” Usk pakub erakordseid väiteid — igavene elu, ülestõusmine, kõikjal

viibiv olend —, ent ei esita veenvaid tõendeid. Teadus on seevastu andnud meile vaktsiinid, elektri, interneti, mikroskoobi, teleskoobi ja kvantfüüsika. Usk lubas imet. Teadus tegi selle teoks.

Jumal ei ilmunud 11. septembril 2001 New Yorgi tornidesse päästma hingi. Ta ei ilmunud Auschwitzi päästma juute. Ta ei peatanud maavärinat Haiitil ega koolitulistajaid Ameerikas. Kui teda ei nähta, ei tunta ega mõõdeta — siis miks me peame temaga arvestama?

Usk võis olla vajalik arenguetapp — sotsiaalne liim, eetiline platvorm, tähenduse andja tundmatule. Aga tänapäeva maailmas, kus meil on moraalifilosoofia, neuroteadus, sotsioloogia ja psühholoogia, ei vaja me enam üleloomulikku järelevalvet. Kahtlemine ei ole patt. Küsimine ei ole nõrkus. See on pigem inimese suurim voorus. Meil on vabadus küsida ja tõepäraseid vastuseid leida — ja see ongi püha. Tõde teeb su vabaks, lubab Piibel.

Kirjandus

- A s s m a n n, Jan 2005 [2001]. *Death and Salvation in Ancient Egypt*. Tr. David Lorton. Ithaca & London: Cornell University Press
- A u g u s t i n e of Hippo 1997. On merits and remission of sin, and infant baptism. — *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century*. Part I, Vol. 23. Tr. Roland J. Teske. Hyde Park, NY: New City Press
- B u d g e, E. A. Wallis 1904. *The Gods of the Egyptians, or, Studies in Egyptian Mythology*. London: Methuen
- C u m o n t, Franz 1899. *Les Mystères de Mithra*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner
- D a w k i n s, Richard 2011 [2006]. *Luul jumalast*. Tlk Kaia-Leena Lass. Tallinn: Valgus
- D u n b a r, Robin 2022. *How Religion Evolved: And Why It Endures*. Oxford: Oxford University Press
- E h r m a n, Bart D. 2005. *Misquoting Jesus: The Story Behind Who Changed the Bible and Why*. New York: HarperCollins
- E u s e b i u s of Caesarea 1926. *Ecclesiastical History*. Tr. Kirsopp Lake. Vol. I. (Loeb classical library 153.) Cambridge, MA: Harvard University Press

- Hitchens, Christopher 2007. *God Is Not Great: How Religion Poisons Everything*. New York: Twelve
- Rosenberg, Stephen Gabriel 2014. The Exodus: Does archaeology have a say? — *The Jerusalem Post*, April 14
- Sagan, Carl 1995. *The Demon-Haunted World*. New York: Random House
- Ulansey, David 1989. *The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World*. New York: Oxford University Press

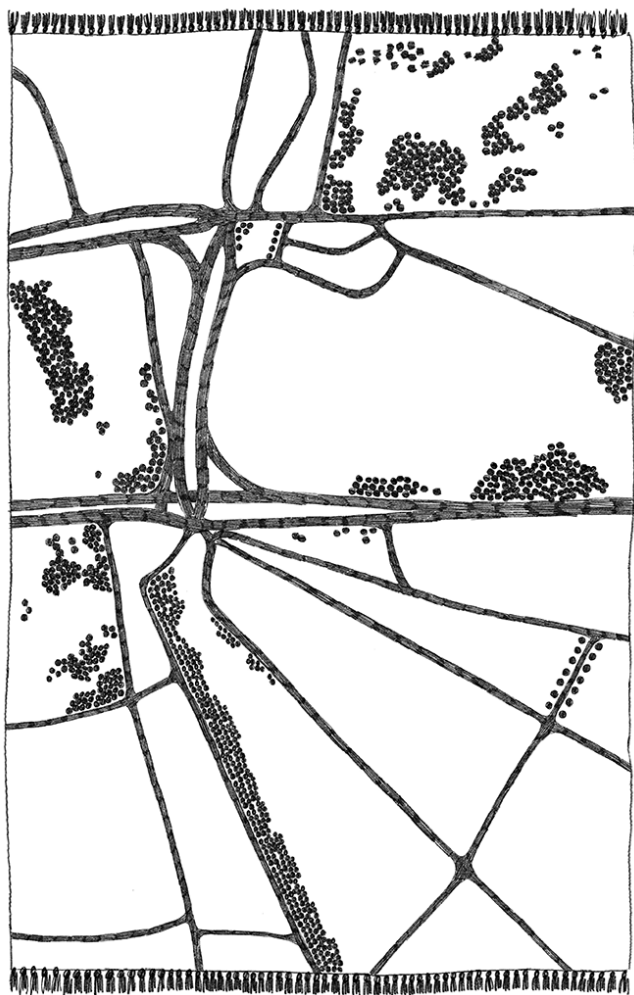
JÜRI TOOMEPUU (1930) eestikeelne haridus lõppes Teise maailmasõja tõttu algkooliga. Ameerika Ühendriikides lõpetas ta Lõuna-California ülikooli süsteemide haldamise magistrikraadiga. Töötas aastaid USA armee värbamiskeskuse uurimisosakonna juhatajana, juhtides strateegilisi uuringuid ja personaliandmete analüüse. Lisaks mitmetele ingliskeelsetele uurimistöödele on Toomepuu avaldanud hulgaliselt artikleid mitmesugustel teemadel nii eesti kui inglise keeles.

Tema looming hõlmab nii poliitilist satiiri kui ka Eesti lähiajaloo käsitlusi. Tuntumad teosed on: *Naer on terviseks!/: Lõbusaid lugusid Eesti käkkikeerajatest* (2012); *Eesti lähiajaloo kolm põhiprobleemi, kolmkümmend kolm lahendust* (2014); *Kahekõned Kalevipojaga* (2017); *Meest sõnast. . . : Valik kirjutisi* (2019); *Kolme aasta lood* (2021) ja *Lustakaid lugusid Eesti poliitikast ja poliitikutest* (2025). Peatselt on ilmunas ingliskeelne teos *From Hell to the End of the World — Fabulous Adventures of Kalevipoeg, the Estonian Epic Hero* (Evershine Press, Florida).

Toomepuu teenistust kahes kommunismivastases sõjas (Koreas ja Vietnaxis) on tunnustatud lahingujalaväelase, langevarjuri, vanemlenduri, *Ranger*'i ja eriüksuslase tunnusmärkidega. Oma lahinguteenete eest on ta pälvinud USA Erakorraliste Teenete Risti, Hõbetähe medali ja mitmeid teisi autasusid.

Enne Eesti Vabariigi *de facto* iseseisvuse taastamist tegutses Toomepuu eksilvalitsuse sõjaministrina, andes olulise panuse Kaitseliidu taasloomisesse. Ta naasis sünnimaale Eesti Kongressi saadikuna, asutas Eesti Kodanike Liidu ning valiti 1992. aastal 4,6 isikumandaadiga Riigikogu liikmeks.

Autor

MARYLIIS TEINFELDT-GRINS. Kadriorg

ARKAADIA TEEL NIGULISTEST PEGASUSSE

(Katkend)

Mihkel Mutt

1950. aastate lõpust muutub elu veidi värvikamaks. Muu hulgas hakkavad Eestiski tekkima esimesed noorte subkultuurid, mis päristotalitarismi tasalülituses võimatu.

Juhani noorusaega on vahel nimetatud Eesti hipiaastateks. Seda määratlust tuleks siinsetes oludes kasutada teatud mööndustega. Tõsi, et kultuurimõjud ei tunne riigipiire nagu pilvedki. Tõsi, et on sarnast (soeng, riietus, ka kombed ja mingil määral suhtumine mõnuainetesse), aga “Nõukogude hipi” mõiste on laiem kui vastav nähtus Läänes. Kas või juba sellepärast, et sealsed hipid moodustasid oma maailmu, elasid kommuunides, meil aga oldi hipi n-ö hobikorras. See oli paratamatu. Eestis käisid asjaosalised tööl või õppisid kõrgkoolis. Teistsugune eluviis oleks toonud süüdistuse asotsiaalses eluviisis, millega oleks halvemal juhul kaasnenum kriminaalkaristus. Nagu “alternatiivid” üldisemalt, pidasid ka meie hipid vahel öövahi või katlakütja ametit.

Nii meil kui mujal olid hipid osa vastandkultuurist, s.t keskklassi väärtuste vastu, aga see keskklass oli sõltuvalt ühiskonnast erinev. Vabas maailmas protestisid hipid tarbimisühiskonna, inimelu ühemõõtmelisuse, seksuaaltabude, Vietnami sõja jne vastu, aga süsteemi tervikuna muuta väga ei tahetud. Lääne hipid ei pidanud protestima õiguse eest protestida, mis siinmail oli tegelikult *a* ja *o*. Meie hipide protest oli pehme totalitaaria karjääri-

Katkend käsilolevast teosest *Juhani evangeelium*.

modeli (parteiredel) ja isade-emade põlvkonna kohandumise ja silmakirjalikkuse vastu, millega rohkem või vähem kaasnes ülddemokraatlik ja/või rahvuslik agenda. Seevastu heaoluriigist ja tarbimisühiskonnast võidi Eestis toona ainult unistada, hipid (vaimikimisi ja muidugi mitte kõik) kaasa arvatud.

Kokkuvõttes oleks õigem pidada Johnny B-d, Mülleri Sassi, Tominga Jussi, Matti Miliust jt *undeground*'i tegelasteks või lihtsalt vaimseteks boheemlasteks, kellel oli teatatavaid hipielemente ja mõnel ka poliitiline agenda. Aga Juhan polnud päriselt isegi mitte "Nõukogude hipi". Ta oli üldse liiga iseseisev, et kunagi kuhugi kuuluda.

Pärast sanatooriume ja närviarste loksus Juhani elu teataval määral paika. Esialgu oli see hajaelu. Ka vanuselt lähimast õest Annist lahutas teda kuus aastat — selles eas terve põlvkond. Pealegi oli Juhani konflikte kõigiga — välja arvatud omavanustega. Kaaslast ei leidnud ta koolist, vaid esialgu tänavalt. Muidugi ei muutunud Juhan tänavalapseks selle klassikalises tähenduses, aga osa tema noorusest möödus formaalselt (ruumiliselt) tõesti seal. Aga kus mujal saanuks see mööduda? Nende kahes toas elas seitse inimest ja ühes toas töötas isa, kes teenis perele ülalpidamist. Teistel polnud igäihel oma nurkagi. Mõistagi polnud virtuaalmaailma, mille üks positiivseid funktsioone on võimalus üksildastel seltsi leida. Viidingute kodu ümber polnud aedlinnale omast üleminekutsooni avaliku ja privaatse ruumi vahel, Pärnu mnt 23 asuva maja lävest kümne meetri kaugusel kolises tramm nagu praegugi.

See polnud pätikamp, kuhu Juhan kuulus, vaid lihtsalt lõdvalt seotud seltskond eri vanuses poisse, kes uitasid ja veetsid koos aega üsnagi süütude vempudega. Nende põhiline "reviir" oli Niguliste kiriku ümbrus, kus toona olid veel alles varemed müürijuppide ja käikudega ning kasvasid puud — üsna metsik ala.

Ta kohtas selles kambas klassikaaslast Rein Ruutsood (kes on sellest pikemalt kirjutanud¹), kellega tal pärast koolivahetust oli

¹Vt "Niguliste pasatskist Pegasuse poeediks". — *Eesti Ekspress*, 5. IX 2008, ekspress.delfi.ee/artikkel/27680951/niguliste-pasatskist-pegasuse-poeediks.

suhtlus katkenud. Nüüd sidusid neid uued vaimsed huvid. Kaaslastest nimetab Ruutsoo veel Jaak Karolini ja Ago Rullingot (viimast kohtab ka hiljem seoses omakirjastuslike väljaannetega).

Ruutsoo sõnul ei kuulunud Juhan kamba siseringi, aga polnud ka ahistatud. Mingil kombel — võib arvata, et osalt tänu südikusele ja julgusele — suutis ta säilitada oma sõltumatuse. Näiteks armastas ta juba sellal ronida katustel ja turnida tasakaalu hoides müüriharjadel. Ta kukkus, sai vigastada, peapõrutused kaasa arvatud. Võimalik, et ta tegi seda ülekompensatsiooniks, sest oli väike, aga sitke. Aga ilmselt otsis ta ka alateadlikult ohtu — juba avaldus tema hinges teatav tume lõim.

VAHEMÄRKUS: PÄTT JA KUNSTNIK

Teistes tingimustes oleks Juhan võinud minna ka n-ö laiale teele.

Rein Ruutsoo meenutuste pealkiri on tabav (ÕS: “pasatski” — pätt, sul, päevavaras). Kurjategijal ja kunstnikel on ühist. Muidugi mitte sadistil-sarimõrvaril, küll aga muidu kriminaalil. Siin on mängus üldisemad asjaolud. Sest mis on see inimese elu? Üldjuhul oled sa seotud oma elukutse reeglitega, teatav käitumismuster on sulle peale pandud, kurss kindlaks määratud. Aga kunstnik ja kriminaal on vabad ise otsustama, mis ja kuidas. Nende elus puudub rutiin, see on ettearvamatu. Ja mis veel: ka kunstnik võib oma teel eesmärgi poole (teose loomine) olla leidlik ja isegi moraalitu — nagu kurjategijadki. (Näiteks on seda prosaist, kes kasutab sugulasi või häid tuttavaid oma romaani prototüüpidenä ega hooli sellest, et võib neile haiget teha. Talle on tähtis tulemus, mis on ju õnnestunud sissemurdmise *inimmaailma saladustesse*.)

Pole kahtlust, et tänu oma üldisele hingelisele mobiilsusele on mõnestki võimalikust kriminaalist ta teel avanenud kunsti-võimaluse tõttu (nt kohtumine mõne loovisikuga, kes teda sügavalt mõjutanud) saanud lugupeetud ühiskonnaliige ja inimkonna sõber. (Ja kindlasti on juhtunud ka vastupidist.)

Natuke ettehaaravalt. Perekonnasõber ja omaaegsetele arbutajatele lähedal seisnud Laur Tamm, kellega Joel (Sang) ja Juhan tegid 1964. aastal süstamatka (mis enam-vähem kindlasti oli mõ-

lema nooruki murelike vanemate korraldatud), on kirjutanud sellest reisikirja, öeldes Juhani kohta:

Näitlejavõimed rikkaliku fantaasiaga avavad tee kas teatrilavale või kirjandusse. Kolmas, kuid ootamatum teeharu võib viia trahterisse või türmi, — protestiks, sest ta pea ei näi alluvat ajude-
loputusele.²

Prohvetlikud sõnad, mis lausutud siis, kui teatri- ega kirjandus-
tulevikust polnud Juhani elus veel suurt midagi. Polnud muidugi ka tõsist pättust (ülim, mida Rein Ruutsoo märgib: “võtsime mat-
ti lähikeldrite moosivarudest, näppasime kohvik Moskva keldri
tagauksest nn Moskva saiakesi”), oli vaid üldine sõnakuulmatus
ja hulkumine (hängimine). Väga suurteks kuritegudeks oleks Ju-
hanil vaevalt ka tulevikus kalduvust olnud. Temas polnud krimi-
naalset kirge, nihilistlikku destruktiivsust. Küll aga meenub siin-
kirjutajale seoses Juhaniaga meie ühise sõbra (küll eri elujärgudel)
Andres Toltsi võllahuumor. Andres olevat lugenud eestiaege-
st ajalehest kuulutust: “Otsitakse nii väikest meest, kes läbi õhuak-
na sisse mahuks.”

Kui sõjakomissariaadi töötajad oleksid väiksekasvulise Juha-
ni tõsiselt liistule lõmmanud, oleks temast võinud saada allvee-
laeva Punane Oktoober tüürimees.

See Juhani pärisboheemlusele eelnev aeg (ta oli juba neliteist)
pole väga pikk ja selle lõppu tähistavad kaks tema elus olulist
sündmust. Isa surm ja uus elukoht.

1962. aasta 5. detsembril sai ametlikult valmis Kirjanike Maja
Harju tänaval ning Viidingute perele oli juba varemalt sinna eral-
datud korter. (Just nimelt eraldatud, sest korterid olid riigi oman-
dus ja neid jaotati kõikvõimalike ametkondlike kavade järgi kõr-
gemalt poolt.) Vaikimisi tähendas korteri saamine võimu silmis
aktsepteeritud olemist, asjaosalisi ei peetud aktiivseteks vastas-
teks. Nii et ka Paul Viidingu “rahvavaenlase minevik” oli kindlalt
unustatud. Ta ise küll uude korterisse enam ei jõudnud (matused
olid suvel), aga perekonnal võimaldati siiski majja kolida.

²Tsit: Mari Tarand. *Ajapildi sees*. (Eesti kirjanikke.) Tartu: Ilma-
maa, 2008, lk 214.

Järgmised tosin aastat oli Juhani aadressiks Harju 1–1. Viidintugutel oli viis tuba (millest üks küll päris tilluke, kus elas “tädu”), mis oli toona üsna ebaharilik. Aga õde Mari abiellus peagi ja kahes toas hakkas elama Tarandite pere. Nii et ruumiga oli lahedam, aga sugugi mitte priisata. Juhan, kelle privaatsusvajadus oli alati väga suur, kujundas endale ühes toas kappidega oma nurga (teisel pool elas ajutiselt linnas õppiv naissugulane).

Selles majas elasid põhiliselt kirjanike liidu liikmed ja siin tekkis Juhanile kaaslasi (Joel Sang elas korrus kõrgemal). Mõne kuu pärast avati maja teises tiivas kohvik Pegasus.

Juhani elu möödus ka edaspidi suurel määral kodust väljas, aga selle fookus kandus mujale ja teise seltskonda.

PEGASUS

Ühe või teise lokaali kujunemises teatava publiku kogunemiskohaks on sageli midagi seletamatut. Kui näiteks Tartu ülikooli “vana” kohviku (mille analoogiks Pegasust vahel peetud) külastajaskond oli ainumõeldav, siis Pegasust polnud keegi kavandanud selleks, milleks ta üsna ruttu sai ja järgneva kolmekümne aasta jooksul jäi. Päeval käis seal ka linnarahvast ning üldse tava-publikut. Aga kui einestajad olid lahkunud, täitsid saale peamiselt noored, ka kunstihuvidega või muud moodi alternatiivsed. Professoreid seal tudengitega ühe laua taga küll ei jutelnud, aga vaimset melu oli piisavalt (“Pegass” on oluline koht ka näiteks Eesti kujutava kunsti ajaloos, sest seal korraldati avangardistlikke näitusi). Nende seas oli mõnigi, kes on hiljem saanud “tegijaks”. Juhan leidis sealt neid, kellega mängida “sõnade kurni” või kes osutasid ta elus muud moodi tähendusrikkaks. Mõni aasta hiljem käsikirjaliste almanahhide perioodil ja “lavakas” oli sääraseid inimesi ta ümber rohkem, tosin aastat hiljem Mati Undi salongis ja mujal lisandus veelgi, aga algul oli neid vähe. Ta õed on head korralikud vaimsed naisterahvad, aga nende “kood” on normaalsem, mitte nii pöörane, nagu tahaks Juhan.

Kujutlegem Juhanit, väike portfell näpus (see on üks tema n-ö *trademark*’e) kohtamas Harju ja Vana-Posti tänava nurgal Pe-

gasuse ukse kõrval Viivit (Luike), keda talle on hiljuti tutvustanud Jaak Jõerüüt. Juhan tahab esiteks teada, kas Viivi on lugenud Heiti Talviku luulekogu *Palavik* (tõesti originaalne esimene lause poisilt tüdrukule sideme loomise eesmärgil!). Mis võiks pakkuda iseäraliku vaimususega noorele inimesele suuremat joovastust kui leida kedagi omasugust (kes on seda tunnet kogenud, see teab!). Sa viskad prooviks välja oma sõnasööda või -õnge ja seda mõistetakse, sellest valmistakse kiiresti sööt sulle endale ja visatakse tagasi, siis viskad omakorda sina, ja nii see käib. Teil on üks ja sama “kood” ja see lähendab teid, te hakkate vaimutasandil “käima” ja võite teineteisesse äragi armuda — kõige platoonilisema hingede armastusega.

Kirjanike Maja oli tolleaegne esimene modernne hoone (kõik on suhteline) Tallinna vanalinnas ja Pegasus kõige tänapäevasema sisekujundusega kohvik tollases Eestis. Seal on kolm korrust, aga all oli riidehoid ja seal ei istutud. Pegasusel telliti tavaliselt kannutäis kohvi, see oli lurr, trumlis keedetud, aga midagi pidi tellima, sest ka siin ei saanud lõputult niisama istuda. Kõrval-laudadele võidi kanda puljongivett pirukaga või kuulsaid lihaga pannkooke, aga noortel boheemidel oli üldjuhul raha vähe. Ja kui juhtumisi oligi, siis kulutati seda millegi mõistlikuma, näiteks pudeli kuiva veini peale. Need seitsme-kaheksateistkümmesed vestlesid elavalt, avaldasid oma mõtteid ja kirjeldasid oma tundmusi. Käidi palju kinos. Vahetati isekeskis luuletusi. Paljudele oli see teiseks koduks. Leelo Tungal mäletab, kuidas Juhani Pegasusse ilmudes

sai hetkepealt mõlemast korrusest teatrisaal: ta liikus kiiresti nagu lind, pea kehast tükk maad ees, ühest lauast teise, ning igaihele oli tal midagi vaimukat öelda. Keset kõige tõsisemat arutelu võis Juss äkki püsti hüpata ja oma “maskis” häält madalaks tehes mõne hoopis teisest ooperist kalambuuri esineda.³

³“Sõbrad ja kolleegid meenutavad Juhan Viidingut”. — *Postimees*, 31. V 2008, www.postimees.ee/1802505/sobrad-ja-kolleegid-meenutavad-juhan-viidingut.

VEEL SELTSIELUST

Peale Pegasuse käis põhiliinist erinevat publikut veel Moskva kohvikus, kus oli säilinud eestiaegse Kultase sisustus ja mõned välised traditsioonid. Kesknädalal ja nädalõppudel mängis orkester, teiste hulgas legendaarne “Boba” (Vladimir Sapožnin). Seal võis kohata Andres Vanapat, kelle koduüks oli lähedal kunstihoones, aga ka näiteks Henn-Kaarel Hellatit ja noort Andres Lange-metsa. Enamik kunsti-*wannabe*’sid istus siiski Pegasuses. Kukesse neid ei lastud, sest toona eksisteeris selleski liinis range hierarhia: meistrid, sellid ja õpipoisid käisid eri lokaalides.

Soojemal ajal tegutses Harjumäe jalamil Varblase kohvik, mille publikuks olid peamiselt noored, niihästi subkultuurised kui harilikud, lisaks toona harvad turistid.

Kuna lokaale oli vähe, toimus suur osa suhtlusest kodudes. Oli tavaline, et ka pärast Pegasuse (ja hiljem Kuku) sulgemist mindi kellegi poole — kuhu, see sõltus niihästi vahemaast, sest enamasti tuli kõmpida (taksot oli raske saada), kui ka asjaosalise perekonnaseisust. Pegasuse-rahvas käis tol ajal kõige rohkem Ott Arderi pool Laari (praeguses Villardi) tänavas. Ott elas seal vahel naisega, vahel üksi, tema pool ei tekkinud kunagi probleeme. Mingis mõttes meenutas ta kodu “Müllerit” Tartus, aga oli natuke vähem “metsik”.

Pegasuse kaaslasi käis vahel ka Juhani enda juures — eriti varasematel aastatel ning lavakooli ajal —, asus see ju samas majas. Aga seal valitses Juhani ema, kardetav Linda.

Veel tuleks mainida hoonet Harju ja Kuninga tänava nurgal (seal oli vahepeal laste huvikeskuse Kullo uks ja praegu on Prantsuse kultuurikeskus), kus tollal olid katuse all suht räämas ruumid. Sinna tekkis midagi “vaimse punkri” taolist, kus elati ja käidi muidu koos. Siinkirjutaja töökaaslane Asta Hameri jutustas muheledes, mida oli korduvalt näinud oma kabineti aknast, mis avanes otse sellele tänavalõigule: veidi enne keskpäeva “tilguvad” uksest tänavale Jaan Paavle, Viivi Luik, natuke hiljem Jaak Jõe-rüüt ja veel keegi. Ka Juhan käis seal, samuti Ott Arder (kes oli koos Joeliga üks ta nooruse põhikaaslasi), hiljem Vello Janson jt. Aga oli oht, et teiselt korruselt näeb neid valvas proua Ermionia

Antson ("Prantson"), Kirjanduse Propaganda Büroo juhataja, kes oli heas läbisaamises Linda Viidinguga, ja kannab tolele ette!⁴

JALUTAMINE JA VAATLEMINE

Üks harilik tegevus on Juhani puhul spetsiifiline ja tema üldises profiilis sama oluline kui kohvikus "aelemine". Nimelt armastas ta lapsest saadik ringi jalutada. Täpsem oleks öelda kolada, uida-ta, konnata vms. Ta jalutamise eesmärk ei olnud kulgeda punk-tist A punkti B, samuti mitte tervislike eluviiside (värske õhk, füüsiline koormus jms) harrastamine. Ka ei kõndinud ta medi-teerides, sügavalt mõttes, pilk ainiti enda ees. Samuti ei löönud ta aega surnuks, asi oli igavlemisest väga kaugel. Juhani jalutamine oli lahutamatult seotud vaatlemisega (vastupidi näiteks flanööri-le, kes näitab ennast). Jalutades *näeb*. Juhani meeldis üldse vaata-mine kui niisugune, ta visuaalne meel (nagu kõik teisedki meeled) oli ülimalt arenenud.

Juhan jalutas vahel üksi, aga sageli oldi mitmekesi, aeti juttu, kommenteeriti üksteisele kõike, mida teel kohati.

(Juhan polnud küll sellise otsiva lonkimise kui kultuurinähtu-se leiutaja, nagu on oletanud Leo Lapin,⁵ sest uitasid ka näiteks Unt ning teised tartlased (ja mõned aastad varemgi). Vabataht-lik linnahulkurlus kuulus osa nooremate loovharitlaste eluviisi. Ühtaegu tundub olevat tegemist ajastuomase nähtusega. Virtuaal-maailma veel polnud ja inimene suhestus oma ümbrusega prae-gusest erinevalt, vahetutel meelteandmetel oli palju olulisem roll kui praegu. Tollal vaadati kõike enda ümber, asju ja inimesi, suu-re huviga. Samuti oli tole aja elurütm aeglasem, eriti muidu-gi Nõukogude ühiskonnas, kus inimeste spontaansus ja algatus-võime olid kontrolli all ning vähe asju üldse võimalikud. Sel-le tagajärjel tekkinud jõudeolek oli peale sunnitud, oli ruineeriv tarduimasus, ent jõudeolek sellegipoolest. Noorte vaimuinimeste

⁴Vt Mari Tarand, *op. cit.*, lk 224.

⁵Leonhard Lapin, "Juhan Viidingu ja Jüri Bärge lahkumine". — *Looming* 2008, nr 11, lk 1694, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:118352/17126/page/92.

lonkimist võib käsitada niihästi protestina tõelise vabaduse puudumise vastu kui ka selle aseainena.)

Ka mitmed Juhani kaaslased pidasid jalutamisest lugu: Andres Tolts, Viivi Luik, Jaak Jõerüüt, Vilen Künnapu, hiljem Mati Unt jt on omal ajal väga palju ringi uidanud. Võib kujutleda, et Juhani panus nende jalutusmatkade käigus tekkinud kommentaariumidesse oli meeliülendav.

(Lapini sõnul õpetas Juhan oma kaaslasi nägema hetkes püsi- vat, pealispinna alla peitunud sügavat struktuuri. Sellest on hiljem ka professionaalset tulu tõusnud. Koos arhitektuuritudengi Vilen Künnapuga avaldas Juhan 1972. aastal *Sirbis ja Vasaras* "Ettepaneku",⁶ kutsudes üles avastama Tallinna seni märkamata jäänud hoove, puumaju jm, kuulutades need kunstiteosteks ja värvides kirevaks puumajad, samuti kasutama suurte tööstushoonete seinu n-ö näitusepindadeks. Lapin on seda nimetanud pehmeks manifestiks: "Nii avas Juss meile uue lähenemise ehituskunstile, kus projektile ja ehitamisele eelneb vaatlus".⁷)

Kus hulguti? Vanalinnas, Pelgulinna, ka Nõmmel ja Kadriorus — kõikjal, kus oli midagi eestiaegset või üldse eelmistest ajastutest (Mustamäed alles hakati rajama). Ühest nende meelis- hulkumispaiast Kalamajast on Viivi Luige teoses saanud *Salamaja*.⁸

Mõnestki toonasest hulkumisest on sõnajälg Juhani luules — kas või pelga kohanimena (nt Glehni pargis mängivast orkestrist samanimelises luuletuses).⁹

⁶Vt Vilen Künnapu, Juhan Viiding, "Ettepanek". — *Sirp ja Vasar*, 1. IX 1972, dea.digar.ee/page/sirpjavasar/1972/09/01/9.

⁷Leonhard Lapin, *op. cit.*

⁸Viivi Luik. *Salamaja piir*. (Loomingu Raamatukogu 34 (874).) Tallinn: Perioodika, 1974.

⁹Orkester Glehni pargis. — Jüri Üdi. *Selges eesti keeles*. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 12.

Suure tõenäosusega kirjeldab kuulus luuletus “On õhtu jaa-
nuar, kõik teed on umbes”¹⁰ toonaste ühiskäikude meeoleu,
noorte inimeste magusat enesepiina.

Jalutamisharjumus kestis Juhanil läbi elu. Veel veerand sa-
jandit hiljem Lembit Petersoniga Theatrumi asju arutades on nad
kõnдинud Vene tänavalt Narva maantee trammipeatusse ja tagasi
ja jälle peatusse.¹¹

LABORANT JUHAN

Kuuekümnendate keskel paistab Juhani seni rajuselt sombuse elu-
taeva (poeedi puhul peaks säärane asi võimalik olema) ühes ser-
vas heledam viirg. Täiskasvanuks saamine oli talle kergendus sel-
leski mõttes, et ta vabanes vähemat teatud määral eestkoste(te)
alt. Kodu mõju, mis polnud senigi olnud väga suur, oli isa sur-
maga veelgi vähenenud. Päevakooli “sund ja orjus” oli lõppe-
nud (vist ainus jälg sellest ta loomingus on read “sel poisil oli ras-
ke veretõbi” samanimelises luuletuses kogus *Detsember*¹²) ning
teatrikoolini jääb veel aega.

Ta käib õhtukoolis. Viimase suhtes nõustugem Rein Ruutsoo-
ga: “Sedalaadi koolid ei olnud hariduse andmiseks, vaid demo-
kraatliku hariduspoliitika kulissideks.”¹³ Läbi sealt üldjuhul vee-
ti. Samas tuleks arvata, et kui inimene ise tahtis, oli ka õhtukoo-
lis võimalik targemaks saada. Rõhutagem, et Juhani ei sunnitud
õhtukooli minema, ta ise tahtis.¹⁴ Siinkohal peamine, et distsip-
liin on säärases kooli lõdvem kui päris-koolis. Juhan hakkas hästi
läbi saama temast ainult kuus aastat vanema kena kirjandusõpe-
tajaga pärast seda, kui too näitas õpilastele Noor-Eesti albumeid.

¹⁰Vt omakirjastuslik almanahh “Magasin: Sangviinikute väljaanne
märts 1969”.

¹¹Lembit Peterson siinkirjutajale.

¹²Sel poisil oli raske veretõbi. — Jüri Üdi. *Detsember*. Tallinn: Eesti
Raamat, 1971, lk 63, www.digar.ee/id/nlib-digar:5865.

¹³Rein Ruutsoo, *op. cit.*

¹⁴Mari Tarand, *op. cit.*, lk 239.

See on üsna tähelepanuväärne ka ses mõttes, et õpetaja-õpilase vahekorras polnud vist päris selge, kumb on kumb.

Et õppida õhtukoolis, tuli olla töölisnoor, s.t kusagil n-ö kirjast. Kõigepealt sai Juhanist ladujaõpilane trükikojas Kommunist, mille direktor oli David Vseiovi (kellega Juhan kohtunud, ehkki mitte tutvunenud Valkla pioneerilaagris) isa. See amet talle suhteliselt meeldiski, sest toonane tinaladu oli ikkagi peen oskustöö, kus käteosavus oluline. Samuti polnud talle takistuseks, et peab tõusma vara, juba kell kuus, sest ta ei olnud kunagi “suurmagaja”. Ent nõrkade kopsude tõttu pidi ta sellest töökohast peagi loobuma.

Seejärel sai Juhanist Teatri- ja Muusikamuuseumi laborant, kelle ülesanne oli korraldada fotokogu. Isa tuttav direktor Anton Tamarkin suhtus iseäralikku noorukisse heatahtlikult ja õe andmeil koguni ülendas Juhani vormiliselt majandusjuhatajaks (Juhanit tööraamatus vastav sissekanne siiski puudub ja toonase bürokraatia rangust arvestades on ta “majandusjuhatamine” ilmselt legend). Muuseumis tundis Juhan end hästi, see töö ei murdnud konti ja oli palju huvitavat.

Muusikaosakond oli täis imelisi instrumente. [...] Ja siis veel need mängutoosid! Vaimustus nendest oli nii suur, et ta rääkis seni, kuni Marika Rink lubas talle sellise hankida. Mängutoosi väljakauplemine Marika sõbranna ema käest oli kui suur teatrietendus.¹⁵

Muusikatoosid mängisid üldjuhul ainult ühte viit. Omal ajal oli saksa kultuuriruumis (mis mõjutas ju ka Eestit) tuntud laul “Oh du lieber Augustin” (mida meil lauldakse sõnadega “Selle peale vanad eestlased... võtsid üks naps”).

Siinkirjutaja leidis käesoleva teksti kirjutamise ajal osta.ee portaalist järgmise kuulutuse: “Muusikatoos meloodiaga “Oh, mu armas Augustin” 9.15 eurot. Helesinine. Muusikatoosi läbimõõt on 7,8 cm ja kõrgus 10,5 cm. Tore mänguasi pere kõige pisematele (alates 1. eluaastast).” Juhan oli küll vanem, aga laps elas temas vägevalt. Meenutame ka, et ta (prototüübi) nimi mängukaaslase

¹⁵Mari Tarand, *op. cit.*, lk 221.

Viivi *Salamaja piiris* on Augustin (Mäns). Seetõttu võime oletada, mis laulu Juhani mängutoos mängis. . .

MÄNGUMEHE HUVI LIHTSA INIMESE VASTU

Juhani jalutamiste ja vaatlemistega seostub ta eriline huvi inimes(t)e vastu. See huvi oli absoluutne — teda huvitas selles valdas enam-vähem kõik —, aga mitte erapooletu nagu putukateadlasel, vaid kaasaelav ja hämmelduv: mis kõik on olemas! Hardas uudishimus, millega Juhan uuris inimesi, oli midagi lapsele omast, näib, nagu andnuks ta mõista: saagem kõik laste sarnaseks! Samavõrd kui Juhan *a priori* võõrastas institutsioone (need olid täiskasvanute tehtud), nii tõmbas teda üksikindiviidi ja laste või lapselike inimeste poole. Edaspidi näeme, kuidas see laieneb hämmelduvaks imetluseks kogu maailma vastu (“Mis kõik meil küll on!” — selle taustaks sobiksid piiblisõnad jumala kohta, kes pärast loomistööd “nägi, et see oli hea”). Niisiis oli mängumehes varakult näha ka pühameest (rõhutagem algusest peale, et Juhan ei teinud oma vaimses kulgemises kannapööret, vaid küpses järkjärgult). Jah, aga algul saame sellest aimu huvina inimese vastu.

Juhan oli passeist, talle meeldis kõik vana. Iseäranis pakusid talle huvi vanad mehed, kes peale eestiaegsuse pakatasid elutarkusest. “Ma kohtasin täna võrratut vanameest!” võis Juhan jalutuskäigult saabudes öelda.¹⁶ Talle meeldis nendega juttu ajada (mille puhul meenub Aida-Vidri ehk Kreutzwald lapsena, kes kuulas meeste jutte, samuti *Väikse Illimari* nimitegelane, kes käis vanemate inimeste pool “maad kuulamas”).

Juhan võis tänaval või ükskõik kus võõrastega sundimatult vestlust alustada, ja leidis peaaegu alati kontakti. Ta nagu seisis väljaspool konventsioone. Sellest võiks aru saada nooruses, kui ta ei olnud veel kuulsuseks saanud. Ent ka hiljem polnud tal “konti kõhus”. Ta nagu ei pööranudki tähelepanu kellegi seisusele, tiitlitele, varandusele, formaalsele haridusele jms.

Tundub, et eriti meeldis talle rääkida n-ö lihtsamate inimestega. Mõõngem, et seda tuleb haritlaste juures vahel ette (ka teist-

¹⁶Mari Tarand, *op. cit.*, lk 222.

suguses kontekstis). Näiteks on mõned neist läbi aegade ideali-seerinud lihtrahvast, kelles nähakse kõlbelise täiuse ja tõe kehas-tust (säärased olid nt vene narodnikud). Samuti on veidrikuks pee-tud mõisnikke, kes oskasid lihtrahvaga suhelda konarlikus eesti keeles, nagu “hull” krahv Peter Manteuffel. Oli Juhan samasugu-ne? Mitte päriselt. Ta võis võtta poose ja teha nägusid, aga üldi-selt suhtumistasandilt ta ei “tõusnud” ega “laskunud”. Ta suhtles loomuldasa sellel tasandil, mis on kõikides inimestes olemas — üldinimliku ühisosa kaudu.

Kauaaegse sõbra Tõnis Rätsepa sõnade järgi oli Juhaniga ras-ke tänaval käia. Too tundnud nii paljusid, et tuli teda lausa paluda, et

ära tutvusta mind, nad ei jää mulle meelde ja pärast arvatakse, et Tõnis on ebaviisakas. Vahel kurtnud ka Juhan ise, et ei jõua pahatihti kuhugi minnes kohale — tee peal on liiga palju peatusi ja rääkimist.¹⁷

Asi oli kõigi tunnuste järgi aga mõlemapoolne. Ülar Ploom ühisest teekonnast Kadriorgu:

Õigem oleks öelda, et mitu vastutulijat lihtsalt kõnetas Juhanit: ta tõmbas neid ligi. Näiteks tuli meile trammitee käänaku juures vas-tu keegi vana jota ja kukkus midagi seletama. Teate küll, kuidas jotad seletavad: laialt, sealsamas õõnsalt ja hirmunult. Aga Juhan seletas muidugi veel laiemalt ja eriti joviaalselt vastu, nii et jo-ta jäi päris pahviks. Siis elavnes, lausa kirgastus ja muutus isegi huvitavaks.¹⁸

Seoses sellega meenub siinkirjutajale Mati Undi räägitud lu-gu. Nad kooserdanud ühel öö Juhaniga Mustamäel, olles ilmselt teel mingilt olengult Undi poole või viinalisa hankimas. Igatahes

¹⁷Rainer Kerge, “25 aastat Juhan Viidingu surmast: “Igatse-sime, et ka meil oleks piisakenegi sellist sära.”” — *Õhtuleht*, 21. II 2020, www.oh tuleht.ee/melu/281584/ol-arhiiv-25-aastat-juhan-viidingu-surmast-igatsesime-et-ka-meil-oleks-piisakenegi-sellist-sara-.

¹⁸“Sõbrad ja kolleegid meenutavad Juhan Viidingut.” — *Posti-meel*, 31. V 2008, www.postimees.ee/1802505/sobrad-ja-kolleegid-meenutavad-juhan-viidingut.

sattusid nad paneelelamute vahel vastamisi venelaste kambaga. Mati tõmbus nurga taha, väike Juhan aga läks neile julgelt ligi. Tuleb välja, et teistel polnudki kurje kavatsusi. Kamba juht tõmbas põuest avamata viinapudeli ja kinkis Juhanile, öeldes: “Võta, sõber, meile lihtsalt ei mahu enam sisse!” Kujutan ette, kuidas Juhan võis vana “alkašši” mängida. Karta ta ei osanud.

(Need ja mõned sarnased episoodid viivad mõtte “tänavateatritele”. Viis, kuidas Juhan “embas” lihtsust, eksisteeris ikkagi kõrvuti tema mängulise iseloomuga, mõlemad hoovasid ühest allikast nagu Vahingu “spiil”).

Tõe huvides lisagem, et tume lõim ta isikus pani teda ikka ja jälle riskeerima ning teravaid elamusi otsima. Ja alati ei pruukinud need nii kaunilt välja kukkuda nagu vene kambaga. Tõnise sõnul oli Juhanil mõnikord ka haprasti läinud (eriti kui oli veini joonud).¹⁹

ARISTOKRAATNE JUHAN

Ennest mainisime, kuidas kunstnik ja “parm” võivad solidarseeruda. Mõlemal on sarnast aristokraadiga, kelle eluviisi peatunus varasematel aegadel oli võimalus teha oma eluga, mida ta tahab — erinevalt tavainimesest, kelle rõõpad olid üldjuhul päritolu ja keskkonnaga ette määratud. Tõeline aadlik ei rõhuta oma aadlikkust, ta on seda loomulikult (erinevalt tõusikust). Aristokraatsuse tunnuste hulka võivad kuuluda pealtnäha vastandlikud või raskesti ühildatavad omadused, nagu lihtsuse- ja luksusearmastus. Viimane polnud Juhanile üldsegi võõras. Kuidas seda tema puhul mõista? Kui ta armastuses endisaegsete esemete vastu oli sotsiaalselt sümbolismi (Eesti aega), siis luksusega oli teisiti. Sel polnud pistmist näiteks priske rahakotiga, samuti ei väljendanud see presitiži (nagu kullast ööpott suguharupealikule). Juhani meeldisid hästi tehtud asjad päriselt ja nende endi, mitte nende võimaliku vahetuväärtuse või muu pärast. Samuti võib ta aristokraatsuses leida ühist Betti Alveriga, kel ka vaeselt elades oli pakkuda tass

¹⁹Tõnis Rätsep siinkirjutajale.

head oakohvi — on asju, mille pealt ei koonerdata, mitte nagu elurentnikel tavaks.

Juhan armastas stiilset heaolu ja talle meeldisid paigad, kus seda leida. Üks säärane isemoodi koht oli Nõukogude ajal Lille-paviljoni kohvik Pirita teel.

Seal olid kohvikulauad palmide ja puhmaste vahel. Elav vesi vulises ja voolas, ja läbi klaasseinte paistis merevaade. Seal [---] vee-deti õhtuid ja sinna mindi linnast ikka jala. [---] Juhan jumaldas luksust ja see kohvik oli tolle aja luksus.²⁰

Tõusiklikule “heale maitsele” võis Juhan reageerida väljakutsuvalt. Sellega (ja ainult sellega) seoses võis tema puhul täheldada mõnda punkarluse ilmingut. Näiteks mäletab siinkirjutaja teda mõnuga võtmas oma vestitaskust ja “avalikult vaatamas” plastmassist korpusega uuri, mis nägi välja täpselt nagu praetud muna (oletan, et ta oli selle saanud Soome muusiku ja kunstniku M. A. Nummise käest).

EI OLNUD RAAMATUTARK

Ja nüüd võib-olla kõige olulisem — ikka eelnenu taustal. Juhan eluvaatlused polnud mingi irdlõim või kõrvalharu, vaid tule-nesid tema vaimsest eripärast. Ta on küll kaasamõtlev, juurdlev ja teadmahimuline, aga ta polnud raamatutarga-tüüp. Selle all ei pea ma silmas vormilist hariduskäiku (meil on suuri iseõppijaid, nagu Runnel, ja Tuglaselgi polnud ametlikku kõrgharidust). Samuti mitte üldist lugemust, lõppeks ta ju kasvas sõna otseses mõttes raamatute keskel, tundis varakult eesti luulet jne. Asi on üldisemas suundumuses. Ta oli mõnes asjas laps, aga teises varatark (nagu Dostojevski *Idioodi* vürst Mõškin). Näib, nagu olnuks tal tõrge teatavat liiki raamatute vastu — niisuguste, kus tegeldakse “kõige tähtsamaga” ja selle tulemust lugejale serveeritakse valmiskujul. Juhanile oli oluline oma peaga tõeni jõuda, nii et tõde oleks läbi tunnetatud ja intiimne. Ta tahtis päriselt aru saada, mitte et näiteks eksamil vastata. Sestap ta jälgiski elu ja inimesi.

²⁰Viivi Luik siinkirjutajale.

Luuka evangeeliumis (2:46–47) seisab: “Kolme päeva pärast sündis, et nad leidsid Jeesuse pühakojas istumas õpetajate keskel neid kuulamas ja küsitlemas. Kõik, kes teda kuulsid, olid hämmastunud tema mõistusest ja ta vastustest.”

Ka Juhani hilisemast elust jääb mulje, et ta mõtles palju ja luges vähe. Viimane on muidugi suhteline. Kindlasti oli ta lugenud palju rohkem kui enamik kolleege-näitlejaid, aga vähem võrreldes mõne inimteaduste-alaste raamatute neelajaga nagu Mati Unt. Kuigi ka tema loomingus vilksatavad mõned moodsa kultuuri märksõnad (Toynbee, Jung, Castaneda), ei kujutle Juhanit laste liivakasti serval absurditeatri ajalugu uurimas nagu geoloog Evald Hermaküla 1960. lõpul Tartus. Kas tal kunagi elus on olnud mõne laenuraamatukogu lugejapilet?

(Neil kordadel, kui siinkirjutaja kohtas Juhanit Undi “salongis”, kus nii paljud külalised jäid võlutult korteriperemehe rikkaliku raamaturiigi juurde ega saanud sealt mõnda aega edasi — seal ei pööranud Juhan neile teostele tähelepanu (“ei ole lõppu / raamatute riiu!”²¹). Teda huvitas rohkem elav asi, elav inimene.)

Mainigem ka ta suhet raamatupoodidesse, mida ta pigem välis. Põhjusi võis olla mitu. Tõnis Rätsep:

Juhan tunnistas, et ta ei kannata raamatupoodi siseneda. “Poed on maast laeni täis ostmata ja ostjaid ootavaid raamatuid, ja mina teen neid veel juurde... Kui minu raamat lebaks siin aknal ja ootaks ostjat, siis ma ei tea, mida ma teeksin!”²²

Kuigi Juhan ei pidanud suuremat lugu eruditsioonist kui nüüsgusest, austas ta endast mõnel alal palju targemaid inimesi väga. Seda võiks võtta osana tema lugupidamisest oskus- või peentöö vastu (nt Mati Sirkli saksa keele valdamine). Tal polnud mõtetki säärasele inimestele “põõna panna”. Ka siin ilmnevad tema puhul mittestereotüüpsed loomujooned.

²¹Laps. — Jüri Üdi. *Selges eesti keeles*. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 38.

²²Tõnis Rätsep, “Spontaanne ja avar linnaluuletaja; üles kirjutanud (toim.) Terje Metsavas”. — *Muusa: Silmale. Südamele. Mõttele* 2007, nr 2, märts, lk 41–42.

Lisagem, et on inimesi, kes vähesest ammendavad palju. Säärastel on peas ülijuhid (enamikul meist on tavalised traadid, harvem pooljuhid). Nii oli näiteks Juhan Liiviga, kelle publitsistikat (lehelugusid) lugedes võime üllatuda, kuidas ta hoolimata näpist kooliharidusest ja meelehaigusest orienteerus välisilmas toimivas küllaltki teraselt. Juhan Viiding võis pühendada mingile asjale vähe aega, saades sellest ometi palju teada. Tal oli suur RAM (samas üsnagi väike püsimälu).

Üht liiki inimestele on läbi aegade olnud esmatähtis tegelda neid vaimselt huvitavate asjadega, muu on tagaplaanil. Vanasti said mõned seesugused kunsti luua või teadusi uurida näiteks metseeni juures õukonnas elades. Seal neil üldjuhul puudusid isiku- ja muud vabadused, aga see neid väga ei häirinud. Ennast harida võib ka vangitornis (nt Lääne moodsas kinnipidamiskohas). Ja kitsamas mõttes “vaimu panna” sai Eestis ka okupatsiooni ajal. Eelöeldu taustal tunduvad Juhani ja vabaduse suhted algupärased ja paradoksaalsedki.

Juhani *Armastuskirjades* on tuntud read: “Sind huvitanud on kultuuri kulg. / Mind vabadus on huvitanud väga”.²³ Mis tähendab huvituma? Selge see, et vabadus oli Juhani eluliselt vajalik, aga kas ei tuleks seda vabadust kasutada, selles elada (ka seda kiita lauluga) ja nii edasi, mis siin enam huvituda? Või tuleks huvitumist mõista tunnetuslikus plaanis, nt jälgides vabaduse suurenemist läbi ajaloo? Viimane Juhani ilmselt väga ei köitnud, nagu mitte ka ajaloo küsimused üldisemalt. Tema jaoks polnud aega vahel olemaski (jah, see näis tal jalus olevat, teda takistavat), tema elas justkui igavikus. Klassikaline dihhotoomia “vabadus millestki versus vabadus millegi jaoks” meid tema puhul ei aita.

Luuletus läheb edasi: “Nad liigitavad kunsti harudesse, / nagu inimesed tubadesse. / Usun huntidesse, usun karudesse, / usun herneldestesse, usun ubadesse.” Mis on need hundid-karud ning oad-herned, millesse Juhan uskus? Meenub, kuidas Jeesus hurjutas

²³Kõigenägemam. . . — Jüri Üdi. *Armastuskirjad*. (Loomingu Raamatukogu 22 (914).) Tallinn: Perioodika, 1975, lk 14.

varisere ja sadusere, kes seletasid seadusi kuivalt ja elust irdu ega mõistnud peamist — ei mõistnud mõtet kirjasõna taga.

Nähtavasti ei piisa vabaduse fanaatikule selle praktilisest kasutamisest ega teoreetilisest uurimisest, temale on “olemine vabaduses” midagi lähedast usulisele elamusele. Nii nagu Juhanil “ühe kummarduse sees / on veel üks kummardus / mu südames”,²⁴ oli tema jaoks vabaduse sees veel üks vabadus.

MIHKEL MUTT (1953) on kirjanik, esseist ja kriitik. *Akadeemias* on temalt ilmunud kirjutised “Uued ja vanad tarkuseraamatud: Bibliomemuaar” (2021, nr 6, lk 1012–1029), “Vaheperemehe sügis” (2022, nr 7, lk 1155–1182) ja “Tartu tuld toomas: (Katkend)” (2024, nr 12, lk 2115–2130).

²⁴Näidend. — Juhan Viiding. *Elulootus*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 37.

MARYLIIS TEINFELDT-GRINS. Piove di Sacco

SUOR MARIA

Intermezzo

Zinaida Gippius

Tõlkinud Rainis Toomemaa

III. ÕPETAJA

Nende, nõnda tarbetute, tegelikult nõnda tühiste ja vanade küsimuste absurdsest piinast Andrei lahti ei saanudki.¹

Need sundisid teda igas suunas tormama ja alustatud pooleli jätma. Kord tõukasid nad teda raamatute poole, kord Peterburi, “uute inimeste” juurde, siis rahva poole. Ja igalt poolt tuli ta vaikides ning nälga kustutamata tagasi oma pere juurde, armsa, hea, asjaliku ja mitte midagi kahtlustava Katja juurde.

Ja kuidas saanukski too midagi kahtlustada? Andrei ei teinud temaga juttu, kui talle “vaim peale tuli”. Ta sõitis ära, vaikis, näitas, et tunneb end haiglaselt. Aga muul ajal oli ta selline tavaline, armas, hea, õrn abikaasa, järeleandlik — ainult mitte armukade, mis Katjat pisut isegi solvas, tundus arusaamatuna.

Зинаида Гиппиус. Собрание сочинений. Т. 3: Алый меч: Повести. Рассказы. Стихотворения. Составление, примечания Т. Ф. Прокопова. Москва: Русская книга, 2001, с. 362–368, algself: *Новый путь*, № 11, 1904.

Suor Maria — itaalia k “Õde Maria”.

¹Küsimused on sõnastatud II peatüki lõpus: Kuidas elada? Kuidas armastada? *Toim.*

Talle ei mahtunud pähe seegi, miks mees oli semstvist tulema tulnud. Teda armastati nii väga! Aga see ei olnudki halb: mees on temaga, ei pea töö asjus ära käima, ehk hoolitseb isegi majapidamise eest...

Aga sel kevadel lahkus ta jälle. Ütles, et Moskvasse, aga ise läks Jasnaja Poljanasse, Lev Tolstoi juurde. Kukkus äkki kuidagi nii välja; otsustas pikemalt mõtlemata. Talle meenusid ja hiljem tulid iga päev meelde Levini sõnad: “Et elada, pean teadma, kust ma tulen ja mispärast ma siin olen. Kuna ma seda ei tea ja eladeski teada ei või — ei saa järelikult ka elada.”²

Andreile tundus, et seda ei ütelnud teps mitte Levin, vaid Tolstoi ise. Ütles puhtast südamest, mõtles just sedasi. Aga näe, on seniajani elus, tähendab, sai teada, “kust ta tuleb ja mispärast ta siin on”, tähendab, lahendas küsimuse, *kuidas* elada. Andrei uskus Tolstoisse; ei uskunud mitte tema kirjapandud sõnu, kus pahatihti leidis enese jaoks vastuoksusi ja hägusust, ent toetus temale kui inimesele, kui õpetajale, kes talle *ütelda* mõistab. Ütelda midagi, mida temal, Andreil, tarvis läks.

Aga ka sellesse ei uskunud ta selgelt ega kindlalt. Kuidagi ebamääraselt. Sõitis seepärast, et oli ju vaja midagi teha, otsida, kogeda, aru pärida... Kuidagi elada.

Praegu, siin, soojade valkjassiniste Aadria mere lainete kohal, tuletas Andrei elavalt seda käiku meelde.

Oli külm, pigem sügisene maikuu, ainult valgus oli sama ere kui kevadel. Kogu tee Moskvast kuni Jasnaja Poljana raudteestaamani Štšokinis vaevles Andrei piinlikkuse, rumala häbi ja isegi hirmu küüsis.

Sõitku pealegi kõik suurele kirjanikule külla, too võtab nad kõik vastu; sõitku pealegi teised austusest, uudishimust ja ärgu olgu neil häbi, ent tema, Andrei, sõidab tähtsa asja pärast, mida ei saagi korruga välja öelda... ning tal on häbi ja hirm. Just seepärast ongi hirmus. Saabus võõras ja tundmatu inimene, kes isegi ei jaga õpetaja vaateid, — saabus kui õpetaja juurde, kuid naiivse,

²Vt Lev Tolstoi, *Anna Karenina* (1872–1877), 8. osa, 9. peatükk, Gippiuse ümbersõnastus. *Toim.*

lapsiku ja põhjatu küsimusega: kuidas elada? Just lihtsuse pärast ei saagi seda välja öelda. See on jabur ja häbiväärne.

Tema kõrval kupees istus noorpaar: siledanäoline tudeng ja tema pisike, täidlane, verevaeste huultega sõbratar. Nad näisid igavlevat ning ilmselgelt polnud neil omavahel millestki kõnelda. Andrei vaatas neid nukrameelselt. Läks restoranvagusse. Seal jutlesid kaks inseneri valjult nagu lava peal pereasjadest, aga hiljem hakkas kogu vagun ilma igasuguse elevuseta rääkima sõjast,³ justkui sunnist — ja jälle oli igav.

Andrei jõudis jaama kella viieks. Vihmapilv libises üle tae-va, hakkas sadama külma, ent ikkagi maikuist vihma, ja teravalt lõhnasid äsja lehte läinud akaatsiad jaama plangu ääres.

Andrei tegutses peaaegu mõtlemata, ajendatuna oma tegude jõust: väljus, võttis voorimehe Jasnaja Poljanasse ja asus teele.

Vihmasabin oli lakanud. Külma, tuuline, kuid ülalt vaatab päike kahvatutele väljadele, igast puust tee ääres õhkub elavat kevadet, kusagil naeravad silmale nähtamatud lõokesed — justkui naeraks ja laulaks väljade kohal õhk. . .

Küla. Räämas, vaene. Õlgkatusega tared. Külatanuma lõpus on kaks valget sammast — sissepääs mõisa. Pikk-pikk allee. Märg, häiliv õhtupäike laskub puutüvede vahelt teele. . .

Andrei ei arutlenud ega vaevanud end enam, ta alistus lõplikult oma järgmiste sammudele. Lausus midagi, mingeid tavapäraseid sõnu, pomises mõne vabanduse, nimetas oma perekonnanime — kõike seda oli tarvis ja polnud ka, ja kõik sujus justkui päris hästi.

Suures pikas kuue aknaga saalis, kolm kummaski selle kitsas otsas, istuti lõunat sööma. Oli palju inimesi, eri vanuses meesterahvaid ja daame — “kõik oma pere”, ütles krahvinna lauaotsas istet võttes.

Andrei mäletas vaid seda, et Lev Nikolajevitši polnud, ja ootusärevus piinas teda. Krahvinna oli kuuekümnne eluaasta kius-
te väga elav, lõbus, jutukas, elurõõmus, nooruslik. Andrei kuulas teda — ja ootas.

³S.t Vene-Jaapani sõjast (1904–1905). *Tlk.*

Kanti ette supp ja pirukad. Vasakul tagaosas avenes uks ja sisse astus vanamees, valge habeme ning väga tuttava näoga, väikest kasvu, pisut lookas, pikas ja kortsus hallis särgis, mis meenutas seelikut. Pehmeid saapaid-itšiige⁴ järele lohistades tuli ta üle saali oma kohale Andrei vastas.

Krahvinna tutvustas neid. Vanamees ütles talle midagi lahkelt — ja kõik hakkasid sööma. Andrei hinges jagunes vanamees kohemaid kaheks: ta nägi teda, elavat inimest, kuidas ta tema ees istus — ja teadis samas, et see on Tolstoi, mitte lihtsalt inimene. See ei sobinud kokku, mitte seepärast, et Tolstoi poleks olnud selle inimese moodi, vaid lihtsalt seepärast, et ta oli teadnud Tostoid juba ammuilma, lapsest saati, aga seda vanameest nägi ta esimest korda.

Juteldi külmast ilmast, külast, kaljast. Andrei sõnas, et elab Väike-Venemaal ja et seal on praegu soe. Krahvinna mainis, et sõidab öösel Moskvasse, kus tal on maikuus alati palju kirjastus-asju ajada. Lev Nikolajevitšile serveeriti eraldi rooga, väikestes isuäratavates kaussides, ja ta sõi lookas, vanainimeselikult tähelepanelikult. Teistele toodi praepörsas, õrn kui lapseihu, kurvalt paljastatud hammastega.

Lõuna lõpus astus tõtlikult tuppa tumedas kalingurkleidis naisterahvas, rätik peas ja tõmmu, ikooni meenutava näoga.

“Ah, see olete teie, Marja Ivanovna!”⁵ tervitasid nad teda.

“Olete jala?”

“Tere, tere. Mul on Lev Nikolajevitši juurde asja. . .”

Tolstoil hakkas kiire, ta vabandas, tõusis ja nad lahkusid kusaigile allapoole.

“See on Marja Ivanovna,” selgitas krahvinna, “Lev Nikolajevitši tõeline jünger ja õpilane. Endine klassidaam, praegu elab tares, külas, seitse versta eemal. . . Ta muretseb alati kõigi pärast, hoolitseb. . . Ja nüüdki, kindla peale, palub kellegi eest. . .”

⁴Itšiigid — tatarlaste ilma kontsata pehmed vildid. *Tlk.*

⁵Maria Schmidt (1844–1911) — endine klassidaam Moskvast, kes vaimustus 40-aastaselt Tolstoi õpetusest ja asus 1895. a elama oma õpetaja naabrusesse Ovsjannikovosse. *Tlk.*

Andrei mäletab, et jalutas kerges hämaruses Sofja Andrejevna⁶ ja veel kellegagi perekonnast rõskes Jasnaja Poljana pargis, kus tihedate jämedate pärnade kohal säras noorkuu, ja lõhnas toomingas. Sofja Andrejevna jutustas lahkesti ja lõbusalt talle perest, mõisast, külalistest, näitas kohti ning välusid, metsa, mille ta oli ise istutanud, teeradasid, mille oli rajanud. Tagasi tuldi ringiga, aitade ja kõrvalhoonete vahelt. Oli niiske ja lõhnas, ja külm, ere kuu vajus ereda taeva veerele.

“Millal ma küll ütlen?” mõtles Andrei. “Homme lähen ju ära, hommikul. Ja kuidas ütlen? Ning mida siis õigupoolest rääkida?”

Enne teejoomist istusid kõik sellesamas saalis, ainult nurgas, suure ümmarguse laua taga, mida valgustas laia valge varjuga lamp. Krahvinna tikkis midagi, daamid vahetasid tasa sõnu, Lev Nikolajevitš vestles siinsamas mõne Andreile tundmatu kostilisega — kirjandusest.

Suurt kasvu, morn, pruunis plüüsjakis külaline rääkis vähe. Oli nähtavasti literaat, kuid tema nime ei õnnestunud Andreil teada saada. Ta rääkis vähe, kuid polnud ilmselt kõiges päri Lev Nikolajevitšiga, kes pehme, ühetoonilise, pisut väsinud häälega kõneles uusimatest kirjanikest ja luuletajatest. Tõenäoliselt pidi ta ühte ja sama asja ikka ja jälle kordama. Ütles, et loeb kõike, kummatigi talle ei istu — ja ta ei taipa, kuidas võiksid üldse kellelegi meeldida — sellised mõtlejad nagu Nietzsche, sellised poeedid nagu Balmont või Sologub. On ju olemas Schopenhauer — ja on Tjuttšev ning Victor Hugo. Kes on Nietzsche? Kas mitte osav saksa fõljetonist? Luule polnud Lev Nikolajevitšile üldse kunagi meeldinud, ent Tjuttšev, Victor Hugo on poeedid, aga Sologub?

Sofja Andrejevna, elav ning väle nagu tütarlaps, haaras tiibklaverilt Peterburi ajakirja ja luges ette Sologubi viimase luuletuse — üksindusest.

“Aga mulle meeldib!” teatas ta ja pani ajakirja oma kohale tagasi.

Vaidluseks ei läinud, literaat ei esitanud peaaegu ühtegi vastuväidet. Oma mõtetesse süvenenud ja üldse vähe uue kirjanduse

⁶Krahvinna Sofja Tolstaja (1844–1919), Lev Tolstoi abikaasa. *Toim.*

vastu huvi tundev Andrei peaaegu ei kuulanudki. Teda uinutas Tolstoi ühetasane ja pehme hääl. Lõpuks ta kuulis, kuidas vestlus läks üle üle usulistele teemadele — palvetamisele. Taas kord rääkis Tolstoi üksi ja Andreile näis, et keegi loeb talle ette Tolstoi artiklit, võimsat ja imetlusväärset, mida ta sellegipoolest juba ammu teadis.

Andreile tundus, et see kõik on miski totrus: tal on ju tarvis küsida, sest see inimene *teab*, selleks tema, Andrei, oligi siia sõitnud, et küsida.

Selle asemel jutustas ta Sofja Andrejevnaile tolle pärimistele vastates, et tal on armas naine, neli toredat last ja et ta on läbi ja lõhki õnnelik.

Asuti lõunalauda, rüübati teed, aga pärastpoole hakkas krahvinna rongile sättima ja lahkus. Literaat viis jutu üle eranditult usulistele teemadele ja kuidagi kukkus välja nii, et Andrei ja literaat hakkasid Tolstoiga siinsamas, otse laua taga vestlema, ümberringi aga istusid pereliikmed ja vaikisid harjumuspäraselt.

Ka Andrei rääkis vähe, kuigi näis, et ta võtab vestlusest osa.

Andreid ei köitnud üldse usuteemad, ta ei andnud oma mõtteile voli sellesse suunda pöörduda, tajudes ebamääraselt, kuid siiski kindlalt, et üksi ei saa ta siin niikuinii hakkama, läheb vaid veel rohkem omadega sassi, parimal juhul võtab omaks midagi võõrast, valmiskujulist, ega saa sellest enam ealeski välja ja asi läheb veelgi kohutavamaks. Ei, parem jätta see rahule, las olla parem kaugemal. Hirmutav. Ohtlik.

Tolstoi Jumal-Headust ta teadis ega kartnud, kuid Andreid Ta ei köitnud, sest Ta ei lubanud midagi. Ja nüüd kuulas Andrei Tolstoi sõnu, lootmata mitte tema Jumalale, vaid talle enesele. Mida ta teab?

Näe, juteldakse isiksusest, “minast”. Vana prohvet ei usu sellesse, ei näe seda. Isiksust kammitsevad aeg ja ruum, millest pääseb välja surma kaudu — isiksus kaob, hävib. Nõnda kõneles prohvetile tolle “terve mõistus”, mida ta kõrgelt hindab.

“Ah, terve mõistus!” mõtleb Andrei. Ta teab juba ammu, et terve mõistus ütleb seda. Teda see ei huvita — terve mõistus on

ju kõigil sama ja see väidab muu hulgas, et ainuüksi selle abil ei saa midagi teada ega väita.

Lev Nikolajevitš istus taas Andrei vastas. Ning jälle vaatas Andrei kahetiste tunnetega nii tuttavat vanainimese palet, mida valgustas küünlaleek, kipras kulmusid, heledaid, sügavale auku-
vajanud silmi nende all, kahvatukollast hõredat habet, ja kuulas tema häält, mis polnud enam pehme ega ühetooniline nagu ennist. Nüüd tundus see Andreile elavam, inimlikum.

Nad räägivad elust. Kui pentsik!

Tolstoi pajatab, et hakkas kirjutama oma autobiograafiat — ja see haaras ta kaasa. Aga kirjutamine on raske! See on töö, mis vaat et ületab inimliku taluvuse, elus on nõnda palju ebaõiget, õudset, rasket, jälki — kuidas sellest üldse rääkida saab? Vaat kui ta tahaks kirjeldada ühtainust päeva täie siirusega, ühtainust päeva oma *praegusest* elust. . .⁷

Andrei võpatas häälekõla peale, mis sedavõrd rõhutas sõna: *praegusest*. Kuidas, tema ütleb seda? Tema, kes alati teadis, et ei saa elada, teadmata midagi elust — ja kes jäi ellu, kes järelikult teab, *kuidas elada*? Tema kõneleb säherduse kibestumusega oma *praegusest* elust. Kas see tähendab, et ka tema elu, mis on tema teadmise järgi korraldatud, on talle niisama ränk, arusaamatu, vastik ja hirmutav nagu korraldamata elu kõigile teistele? Nagu igäihele? Mis see siis olgu?

Andrei silmitses ainiti vanamehe tõsist, nii inimlikku nägu — ning see muutus talle üha lähedasemaks, üha armsamaks ja üha omasemaks. Ning äkki küsis Andrei ise Tolstoilt, literaati katkestades, kuid mitte selle kohta, mille pärast oli tulnud, mitte selle kohta, kuidas elada, ja mitte enam kui kauge ja võimuka õpetaja käest, vaid küsis lihtsalt omainimeselt midagi tema enese kohta, tema Jumala, tema elava suhte kohta Jumalaga. Andreile oli nüüd selge, et tal on selline suhe. Ja ta tahtis selles veenduda, selle üle

⁷Paar aastat hiljem, 26. oktoobril 1906, kirjutas Lev Tolstoi päeva-
raamatus: “Kange tahtmine kirjutada kõike, mida inimene mõtleb; kas
või 6 tundi ühtejärge, kuid kõike. Oleks hirmuäratavalt uus ja õpetlik.”
Vt Lev Tolstoi. *Kõik on juba olemas: Päevikud 1904–1906*. Tlk Rainis
Toomemaa. Lelle: Allikäärne, 2025, lk 225. *Tlk*.

rõõmu tunda, mitte enda pärast, vaid inimese pärast, kes oli talle äkki alatiseks lähedaseks saanud.

Ja seniajani mäletab Andreil häält, millega lausuti sõnad: “Midagi ei tea, kuid tean, et viimsel hetkel ütlen: näe, Sinu kätte annan ma oma hinge! Tehku siis minuga, mida tahab. Hoiab alles, hävitab või taastab mind uuesti — seda teab Tema, aga mitte mina. . .”

Senikogemata rõõmsa ja rahuliku kurbustundega sõitis Andrei Jasnaja Pojanast ära. Tal jäigi “õpetaja” käest küsimata, mida oli tahtnud küsida. Aga ta ei saanud, ja enam polnud tal vajagi küsida.

“Õpetajat” tema ees ei olnud. Oli elav kannatav inimene, kes oli kogu elu otsinud — ja leidnud, saanud midagi teada. Kummatigi oli Andreile selge: see, mida ta teab — teab ta pelgalt enese jaoks. Suur teadmine — kuid alatiseks ainult enese jaoks, iseendale.

Andrei võttis Jasnaja Poljanast kaasa uue tunde — kirgliku, lähedase armastuse inimese vastu sellisena, nagu too on. Jah, ta on oma, lähedane, ta on õnnetu — ehk veel õnnetum kui Andrei ise, sest *teada* ainult enese jaoks on raskem, kui mitte teada mitte kellegi jaoks — üldsegi mitte teada. Sa ei pea temalt küsima. Lihtsalt armastama teda.

Abielupaar Dmitri Merežkovski (1865–1941) ja ZINAIDA GIPPIUS (1869–1945) esindavad Vene kirjanduses murrangulist dekadentlikku pööret, millega kerkib esiplaanile inimhinge üksilduse ja meeleheite temaatika ning lahtub varasem “moraalne paatos”.

11.–12. mail 1904 külastasid “uue põlvkonna kristlased” — esimest ja ainumat korda — elu lõpusirgel olevat kirjanikku ja vaimset eluõpetajat Lev Tolstoid (1828–1910) Jasnaja Poljanas. Hiljuti oli ilmunud Dmitri Merežkovski raamat *L. Tolstoi ja Dostojevski* (Л. Толстой и Достоевский). Vastastikust sümpaatiat Tolstoiga neil polnud ega tekkinud ka nüüd. 12. mail kirjutas Tolstoi Maria Obolenskajale: “Praegu lahkusid meie juurest Merežkovskid. Tahaksin neid armastada, aga ei suuda.” Merežkovski, nagu ka pärastpoole Nikolai Berdjajev (1874–1948), süüdistas mõtlejat radikaalses liha ja vaimu dualis-

mis, mis päädis pinnase ettevalmistamisega bolševismile: “Nagu muutub teatud käärimise järel vein äädikaks, nõnda muutub ka L. Tolstoi kristlus budistlikuks nihilismiks, olematuse, nirvaana, jumalikustatud olematuse religiooniks. L. Tolstoi teeb kohutavaks asjaolu, et tema äärmuslik spiritualism, mis on pelk teadvustamata äärmise materialismi ja nihilismi mask, on ajaloolise kristluse ühekülse asketismi paratamatu tagajärg” (*L. Tolstoi ja Dostojevski*). Merežkovski pidas Euripidese (u 480–406 eKr) draama *Hippolytos* ettekande puhul 1902. a kõne “Antiiktragöödia uuest tähendusest” (О новом значении древней трагедии), mis avaldati ajakirjanduses ning kus ta käsitleb paganlikku ja kristlikku armastusekontseptsiooni. Ta jõuab järeldusele, et ristiusus peavad põimuma ihar ja metsik Aphrodite ning vooruslik Artemis. Lev Tolstoi kirjutas oma päevikusse 4. novembril 1902: “Lugedes Merežkovskit Euripidese kohta, sain ma aru tema kristlusest. Kes tahab kristlust kahasse patriotismiga (Pobedonostsev [Konstantin Pobedonostsev (1827–1907) — riigitegelane ja Sino-di ülemprokuraator], slavofiilid), kes kahasse sõjaga, kes rikkusega, kes naiseliku ihaga, ning igäuks ehitab vastavalt oma nõudmistele üles oma kristluse.” Merežkovskid aga leidsid Jasnaja Poljanas eest “materialisti”, kes ei usu, nagu elaks isiksus kui aja ja ruumi produkt surma üle: “Mõistan, et Tolstoi on “materialist”. Ent saan aru (kinnitan seda praegugi), et Tolstoi oli läbi ja lõhki samasugune “materialist” nagu teisedki tema põlvkonna vene inimesed — usulis-idealistikud materialistid” (vt З. Н. Гиппиус. *Благоухание седин: О многих. — Современные записки*, № 21. Париж, 1924). Tsiteeritud teoses on veidi erinevas versioonis juttu ka kõnealusest külaskäigust (vt nt dugward.ru/library/gippius/gippius_blagouhanie_sedin.html).

R. T.

*

Vt ka selle loo hilisemaid variante: “Учитель”. — *Сегодня* (Рига), № 356, 25 декабря 1931, с. 2; *Последние Новости* (Париж), № 5372, 8 декабря 1935, с. 3; “Как жить? (Поездка к учителю)”. — *Сегодня*, № 330, 30 ноября 1935, с. 2–3; hilisemast nt З. Н. Гиппиус, “Поездка Андрея”. — З. Н. Гиппиус. *Арифметика любви: Неизвестная проза 1931–1939 годов*. Сост., вступ. статья, коммент. А. Н. Николюкина. СПб.: ООО Издательство “Росток”, 2003, с. 36–41, 1935. aasta teksti veebis vt nt imwerden.de/pdf/gippius_neizvestnaya_proza_v_3_tt_tom3_2003_text.pdf. *Toim.*

RAHVAPÄÄSTEKOMITEE LIIGE JOSEPH-ÉTIENNE RICHARD

Prantsuse revolutsioonist tema kirjavahetuse toel

Lauri Kann

Artikli keskmes on seitseteist käsikirjalist dokumenti Prantsusmaalt ajavahemikust 1794–1815, mis olen annetanud Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnale.¹ Minu valdusse jõudsid need Prantsusmaal Nantes'i linnas asuvast antikvariaadist, mis neid tagasihoidliku tutvustusega müügiks pakkus. Käsikirjade eriline iseloom võis laiemale ringile jääda märkamata seetõttu, et neid ei esitletud ühtse koguna, vaid üksikute revolutsiooniaegsete paberitena, mille omavaheline seos oli nende tutvustuses välja toomata. Iseenesest on 18. sajandi lõpust pärit dokumente nii kollektsionääride kogudes kui ka Lääne-Euroopa antikvariaatides üsnagi palju ning üksikuna nad ei olekski pidanud tekitama sensatsiooni, kuid väga eriliseks teeb need asjaolu, et kõnealused dokumendid on Prantsuse revolutsiooni aegset poliitikut puudutavad ajaloolised allikad, mis on omavahel seotud. Ühte osa neist kirjadest on siin tsiteeritud, kuid kõik nad on välja toodud artikli lõpus olevas loetelus koos lühikesse sisututvustusega.

Need dokumendid on ühel või teisel viisil ühenduses Prantsuse revolutsiooni ajal elanud poliitiku Joseph-Étienne Richardiga (1761–1834). Richard oli Prantsusmaa riigimees, kes tõusis

¹Vt www.ester.ee/record=b5761688*est.

revolutsiooni ajal poliitilise keskvõimu tippu ning kellel oli oluline osa oma kodumaa mitmes sise- ja välispoliitilises arengus ja kes elas edukalt üle nii võimuvahetusi kui ka riigikorra muutusi. Tema poliitilise karjääri kõrgaeg jäi Prantsusmaa ajaloo ühte murrangulisemasse perioodi: ta oli rahvasaadik, kui Prantsusmaa vabariik välja kuulutati ja kuningas Louis XVI üle kohut mõisteti. Maximilien Robespierre'i võimuloleku ajal nimetati ta Rahvuskonvendi sekretäriks ning jakobiinide kukutamise järel sai temast kurikuulsa Rahvapäästekomitee liige. 1793. aastal oli Richard erakordse võimuga "rahvasaadik missioonil" (*représentant en mission*) departemangudes, mis olid haaratud Vendée ülestõusust. Seejärel lähetati ta rahvasaadikuna Prantsusmaa Põhjaarmee juurde, kus tal tuli Prantsusmaa seisukohti esindada suhtluses Madalmaade vabariigi asemel 1795. aastal loodud Bataavia vabariigiga. Tema osalusel sõlmiti Bataavia vabariigiga kokkulepe, millistel tingimustel Prantsusmaa sõjavägi Madalmaade pinnale jääb. Konsulaadi, Napoleoni keisririigi ning Bourbonide restauratsiooni ajal oli ta järjepanu kolmes Prantsusmaa departemangus prefekt ehk kõrgeim kohalik riigivõimu esindaja (*Dictionnaire...* 1891: 138; *Dictionnaire...* 1999: 649).

Joseph-Étienne Richardi tegevusega seotud käsikirju on näiteks ka Ameerika Ühendriikides Põhja-Carolina Duke'i Ülikooli raamatukogu haruldaste käsikirjade kogus, kuid kuna need ei ole digiteeritud, siis pole nad laiemalt kergesti kättesaadavad. Need käsikirjad sai Duke'i Ülikool enda käsutusse 1960. aastatel. Varem olid need olnud tuntud astronoomi ja bibliofiili James Ludovic Lindsay (1847–1913) kollektsioonis, mis 1925.–1926. aastal oksjonil osade kaupa laiali müüdi. Lindsay oli Suurbritannia ühe silmapaistvaima ajalooliste dokumentide erakollektsiooni omanik, sealjuures oli kogus tähelepanuväärseid ajaloolisi käsikirju Prantsusmaalt, eriti Napoleoni ajast.²

Minu eesmärgiks on avada Joseph-Étienne Richardi puudutavate allikate kaudu suuremate poliitiliste protsesside mõju inimesele — mõned rahvasaadik Richardile saadetud kirjad näitavad

²Vt "James Ludovic Lindsay collection of French manuscripts, 1767–1863", archives.lib.duke.edu/catalog/lindsayjamesludovic.

Joseph-Étienne Richard.

Wikimedia commons. Calvadosi departemangu arhiivi kogust.

revolutsiooni üksikanimese vaatenurgast. Selle ilmekaks näiteks on tollal Rahvapäästekomitee liikmeks olnud Richardile saadetud pöördumine, milles vabariigi armee ohvitser palub abi olukorras, kus tema pereliige on kuningriigiaegse ametikoha tõttu määratletud endiseks aadlikuks. Siinkohal ei ole võimalik käsitleda

üksikjuhtumite edasist arengulugu (see nõuaks omaette suuremat uurimistööd Prantsusmaa arhiivides), kuid sellele vaatamata on Richardile saadetud kirjade sisu ja nende sõnastamise vorm kõnekad. Hoolimata sellest, kas kirjas esitatud väited vastasid tõele, on ilmne, et kirjeldati tol ajal ettetulnud olukordi. Vastasel korral ei oleks kirja autoril olnud mitte mingit lootust ümbritsevat ühiskonda suurepäraselt tundvalt kirja adressaadilt abi saada.

Artikli teiseks eesmärgiks on anda Joseph-Étienne Richardi poliitilisest tegevusest lühiülevaade, mis aitab nimetatud allikate konteksti paremini mõista. Seeläbi tajume, kuidas Prantsuse revolutsiooni aja keerulistes oludes poliitilist karjääri tehti ja milliste katsumustega silmitsi seisti. Richardi näitel on huvitav jälgida, kuidas ühel Prantsusmaa poliitikul õnnestus kohaneda kõigi vastandlike võimudega. Sealjuures väljendab Richard või väljendatakse temale saadetud kirjades innukalt lojaalsust nii vabariigi- le, Napoleonile kui restauratsiooni järel taastatud Bourbonide kuningavõimule.

Kolmandaks eesmärgiks on tagasihoidlikul viisil jätkata Eesti ajalookirjutuse Prantsuse revolutsiooni uurimise traditsiooni, millel on meie suhtelist kaugust Prantsusmaast arvesse võttes silmapaistvad eelkäijad. Näiteks Pärnust pärit baltisaksa autor Carl Gustav Jochmann avaldas 1822. aastal essee Maximilien Robespierre'ist, millest sai saksakeelse Prantsuse revolutsiooni historioograafia märkimisväärne osa. 2009. aastal andis Heidelbergi Ülikooli kirjastus välja selle teose uustrüki (Jochmann 2009). Eesti Vabariigi ajal tegeles Prantsuse revolutsiooni küsimustega Peeter Tarvel (nt Treiberg 1920, 1925, 1930 jm). 1989. aastal avaldas Indrek Jürjo artikli revolutsiooni mõjust ja vastukajadest Baltimaades (Jürjo 1989) ning 1990. aastal ilmus Helmut Piirimäe põhjalik raamat Prantsuse revolutsioonist (Piirimäe 1990). Napoleoni sõdadest on kirjutatud ka Rein Helme (nt Helme 1990). Ja need on vaid mõned üksikud näited.

RICHARDI JÕUDMINE POLIITIKASSE

Loire'i orust La Flèche'i linnast pärit Joseph-Étienne Richard alustas juristina tööd veel *vana korra* aja Prantsusmaa kuning-

riigis, kuid tegi juba revolutsiooni esimestel aastatel hiilgava poliitilise karjääri (*Dictionnaire*... 1891: 138).

Ta sündis 1761. aastal postijaama ülema Fabien Richardi perre. Tema isa suri 1772. aastal, kuid ema Françoise Jeanne (neiu-põlvenimi Simon Dupont) elas 1803. aastani³ ja nägi poja kujunemist Prantsusmaa üheks juhtivaks riigimeheks. Seisusliku ühiskonna vaatepunktist ei olnud Richard küll kõrget päritolu, kuid ta sai hea hariduse. Ta õppis oratoorlaste ordu⁴ koolis ning seejärel kuulsas Louis-le-Grandi lütseumis (tollal nimetati kooli kolledžiks) Pariisis (Florin 2007: 6), kus omandas teiste hulgas haridust ka temast kolm aastat vanem Maximilien Robespierre. Legendi järgi olevat just nimelt tolle kooli õpilasele Robespierre'ile antud võimalus 1770. aastatel lugeda linna külastavale kuningale Louis XVI-le ette ladinakeelne tervitus. Prantsuse filmiklassikasse kuuluv režissöör Robert Enrico 1989. aasta *La Révolution française. Les Années lumière* algab dramaatilise stseeniga, kus tulevane revolutsionäär külmetab 1774. aastal vihma käes ja loeb ette tervitust tõllas istuvale kuningale, kes aga ei vaevu isegi tõlla ukse vahelt välja vaatama. Legend sellest kohtumisest sündis juba Prantsuse revolutsiooni ajal, kuid tõenäoliselt ei ole õpilane Robespierre ja kuningas Louis XVI tegelikult siiski kunagi kohtunud (Leuwens 2014: 29–30).

1788. aastal omandas Richard advokaadi kutse (*Dictionnaire*... 1999: 649) ning jõudis enne revolutsiooni seda ametit Pariisis ka pidada (Florin 2007: 6). Kui tuua veel rööpjooni Robespierre'iga, siis ka tema sai advokaadiks ning töötas sellena oma kodulinnas Arrasis Põhja-Prantsusmaal (Leuwens 2014: 35–36).

Prantsuse revolutsioon sai alguse 1789. aastal, kui kuningas Louis XVI kokkukutsutud seisuste esindajate ehk generaaltaatide istungitel tekkisid lahkarvamused vaimulike, aadlike ja kolmanda seisuse saadikute vahel, mille tulemusel kolmanda seisuse esindajad kuulutasid ennast kogu Prantsusmaa rahvast esindavaks

³Vt gw.geneanet.org/wvial?lang=en&p=fabien&n=richard.

⁴Püha Philippus Neri Oratooriumi Konföderatsioon — 1575. aastal Roomas asutatud katoliiklik ühendus.

Rahvuskoguks ja seejärel Asutavaks Koguks (Doyle 2002: 102–105, 118). Rahvaesindajad andsid teada, et nad loovad Prantsusmaale põhiseaduse ning isegi kuningal ei ole õigust neid laiali saata. 14. juulil 1789 tungisid rahvahulgad Pariisis Bastille' kindlusvanglasse, mis sümboliseeris asjaolu, et võimuesindajatel tuleb arvestada rahvahulkade otsustavusega vägivaldselt sündmusesse sekkuda.

Richard valiti 1790. aastal oma päritolulinna La Flèche'is *procureur syndic*'i ametikohale (*Dictionnaire...* 1891: 138). Tegu oli revolutsiooni alguses loodud kohaliku tasandi justiitsväimu ametiga, mis teostas juriidilist järelevalvet täidesaatva võimu üle.⁵ Tollest ajast pärineb ka Joseph-Étienne Richardi üsnagi fantaasiavaene revolutsionäärinimi *Richard de la Sarthe* ehk Richard Sarthe'i departemangust (Florin 2007: 6), mida kasutati ka siis, kui ta juba ammu seal enam ei elanud.⁶

Asutav Kogu koostas 1791. aastaks Prantsusmaale põhiseaduse, mille alusel kehtestati konstitutsiooniline monarhia ning valiti rahvaesindus Seadusandlik Kogu (*Assemblée Législative*). Asutav Kogu oli otsustanud, et selle liikmed ise uude rahvaesindusse kandideerida ei tohi. Seadusandliku Kogu liikmeks valiti seetõttu suurelt jaolt riigis tundmatuid, kuid esimestel revolutsiooni-aastatel oma kodukohas endale nime teinud inimesi (Doyle 2002: 174). See kehtis ka Richardi kohta, kes jõudis üleriigilisse poliitikasse, kui ta valiti Sarthe'i departemangu saadikuna 1791. aasta oktoobris kokku tulnud Seadusandliku Kogu liikmeks (*Biographie...* 1819 : 191).

⁵Amet kaotati 1793. aastal jakobiinide terrori ajal ning asendati *l'agent national*'i nimetust kandvate võimuesindajatega.

⁶Prantsuse revolutsiooni aegsetel poliitikutel kujunesid hüüdnimed, mida kasutati nii avalikes sõnavõttudes kui ka ajakirjanduses. Mõnikord osutasid isikud nende nimedega ka endale ise, teinekord oli tegu neile pahatahtlikult omistatud nimetustega. Robespierre'i hüüdnimi oli "korrumpeerumatu" (l'*Incorruptible*), Jean-Paul Marat' oma "rahva sõber" (l'*Ami du peuple*, see oli ka tema väljaantava ajalehe nimi), aga näiteks Louis Antoine de Saint-Justi hüüdnimi oli "hirmu peaingel" (l'*Archange de la Terreur*).

Rahvaesinduses hääletas Richard parlamendi enamuse väimuse ning võttis aktiivselt sõna maksusüsteemi teemal (*Dictionnaire...* 1891: 138). Seadusandlik Kogu tegutses vaid lühikest aega, sest pärast seda, kui Pariisi rahvahulgad olid tunginud 1792. aasta 10. augustil Tuileries' kuningalossi, oli konstitutsiooniline monarhia senisel kujul oma aja ära elanud (Martin 2019: 435–436).

Richard valiti ka uue rahvaesinduse, 1792. aastal moodustatud Rahvuskonvendi (*Convention nationale*) saadikuks, mis pidi Prantsusmaa jaoks uue riigikorra paika panema. Richard oli Sarthe'i valimisringkonnas enim hääli saanud kandidaat, kuigi samas ringkonnas kandideeris ka kuulsa kirjatöö *Mis on kolmas seisus?* (Qu'est-ce que le Tiers-État?) autor Emmanuel-Joseph Sieyès (1748–1836) (*Dictionnaire...* 1891: 138, 317). Rahvuskonvent kuulutas oma esimesel istungil 1792. aasta 21. septembril Prantsusmaa vabariigiks (Doyle 2002: 194). Endise kuninga Louis XVI protsessil hääletas Richard nii nagu ka enamik konvendi saadikuid kukutatud kuninga “kodanik Louis Capet” surmamõistmise poolt (*Biographie...* 1819: 191). Saadikutel tuli anda vastus neljale küsimusele: kas kuningas on süüdi, kas see otsus vajab rahvahääletusel kodanike kinnitust, milline peab olema kuninga karistus, ning kui kuningas surma mõistetakse, siis kas see otsus tuleks kohe täide viia või siiski oodata. Sarthe'i departemangul oli Rahvuskonvendis kümme saadikukohta. Richard oli kaheksa saadiku hulgas, kes hääletasid kõige rangema variandi poolt — kuningas süüdi, konvendi otsus ei vaja rahvahääletuse kinnitust, kuningas surma mõista ning surmaotsus viivitamata täide viia. Surmamõistmise otsus sündis 387 poolthäälega 721 kohalviibinuist (*Liste...* 1793: 21, 27).⁷ Nende hulgas

⁷Ajalookirjutuses esineb erinevaid andmeid kuninga surmamõistnud saadikute arvu kohta. See on osalt tingitud sellest, et mõnel juhul arvestatakse vastamist kolmandale küsimusele (karistuseks surm), aga enamasti hoopis vastamist neljandale küsimusele (surmaotsus viivitamata täide viia). Ühtlasi oli saadikuid, kes soovisid surmaotsuse täideviimist tingimuslikult, näiteks täideviimist juhul, kui vaenlane Prantsusmaale tungib. 361 saadikut hääletasid tingimusteta surmamõistmise poolt, 26 saadikut lisasid küll mõne tingimuse, kuid sidusid need lah-

oli nii otsuse veendunud pooldajaid kui ka kahtlejaid, kes hirmus avalikkuse ees oma otsust kallutada lasid. Seda eriti seetõttu, et saadikutel tuli oma otsuseid ka avalikult põhjendada, mis lisas kuninga vastu meelestatud olustikus veelgi survet igas etapis kuninga vastu hääletada. Robespierre oli kujunenud üheks kaalukamaks rahvasaadikuks ja oli juba protsessi alguseks kuulutanud, et ta ei tunne Louis' vastu isiklikult ei vaenu ega armastust, aga kuningas peab surema, et isamaa saaks elada.⁸

Joseph-Étienne Richard ütles oma otsust teatavaks tehes: “Louis on konspiratsioonis süüdi tunnistatud; kõik kaalutlused haihtuvad õigluse ees. Hääletan surmamõistmise poolt” (*Dictionnaire...* 1891: 138). Konspiratsiooni all on silmas peetud riigireetmist ehk siis kuninga süüdistamist selles, et ta tegi koostööd Prantsusmaa vastu sõdivate välisvaenlastega.

Kuningas hukati 1793. aasta 21. jaanuaril. Prantsusmaa oli juba eelnevalt sõjas Austria ja Preisimaaga, kuid kuninga hukkamise järel moodustus paljusid riike hõlmav Prantsusmaa vastane koalitsioon. Prantsusmaa alustas massiarmee loomist ning 1793. aasta kevadel ajendas meeste sõjaväkke võtmine Lääne-Prantsusmaal Vendée ülestõusu, mis haaras endaga kaasa mitu departemangu ning kujunes Prantsusmaa valitsuse jaoks üheks kõige ohtlikumaks kriisiks. Kuigi keskviimumeelne käsitlus kujutas vastuhakku pelgalt rojalistide ülestõusuna, olid tegelikult selle põhjused laiemad. Rahulolematus revolutsiooniaegsete muutustega oli selles piirkonnas ilmnunud juba varem, kui riik kehtestas kiriku vastu suunatud seadusi (Furet 1998: 125; Gough 2010: 28–29).

1793. aasta märtsis saadeti Richard kui *representant en mission* oma kodupiirkonda Prantsusmaa lääneosas — Sarthe'i ja

ku surmamõistmise otsusest endast. Need arvud kokku annavad tulemuse 387. Ülejäänud 334 kohalviibinud saadikut hääletasid viisil, mis seadsid surmaotsuse täideviimisele takistusi või piiravaid tingimusi. Saadikuid, kes vastasid kolmandale küsimusele, et kuningat ei tohiks üldse surma mõista, oli 321. Kokku oli Rahvuskonvendil 749 kohta.

⁸ Vt “Le procès de Louis XVI”, www.justice.gouv.fr/actualites/actualite/proces-louis-xvi.

Maine-et-Loire'i departemangudesse —, kus ta valvas sõjaväkke võtmise üle ja võttis osa Vendée ülestõusu mahasurumisest (*Dictionnaire...* 1891: 138). Rahvasaadik missioonil oli erakordselt ulatusliku võimuga ametiisik, kelle keskvoim saatis kohtadele mõne probleemi lahendamiseks. Mõne ajaloolase hinnangul omandasid nad eriti jakobiinide terrori ajal kohtadel sisuliselt absoluutse võimu (vt Biard 1998).

Artikli aluseks oleva kogu allikatest on vanim ohvitser Michel-Louis Talot' (1755–1828) Vendée ülestõusu puudutav kiri 1794. aastast sealsetele rahvasaadikutele missioonil. Talot annab teada, et Les Ponts-de-Cé linnas ei ole rahvuskaartlased hoolimata relvade olemasolust mässuliste vastu aktiivsust üles näidanud. Talot pakub välja mõtte sealselt Rahvuskaardi üksuselt relvad ära võtta ja aktiivsematele vabatahtlikele anda. Allika seisukohast on tähelepanuväärne seegi, et Michel-Louis Talot sai 1793. aasta septembris asendusliikmena rahvasaadikuks Rahvuskonvendis ja oli hiljem Viiesaja Nõukogu (*Conseil des Cinq-Cents*) ehk Prantsusmaa parlamendi alamkojas saadik.

Vendée ülestõusust koostasid rahvasaadikud Richard ja Pierre-René Choudieu (1761–1838) Rahvuskonvendile ülevaatliku raportii. Ülestõusu käsitlemine on seal poliitilist olukorda arvestades ootuspärane, ülestõusnuid nimetatakse “rojalismi ja fanatismi” lippude all kokku tulnuteks (Rapport... 1962: 396).

1793. aasta lõpul nimetati Richard Rahvuskonvendi sekretäriks. 1794. aasta algul läks ta uuesti rahvasaadikuna missioonile — seekord Prantsusmaa Põhjaarmee juurde. 9. termidoori (27. juuli) riigipöörde ehk Robespierre'i kukutamise ajal oli Richard missioonil, kuid naasnud Pariisi, toetas ta jakobiinidevastaseid samme ning oli väegrupi eesotsas, mis hõivas jakobiinide klubi ruumid Pariisis (*Dictionnaire...* 1891: 138; *Biographie...* 1819: 191).

1794. aasta lõpul valiti Richard Rahvapäästekomitee (*Comité de salut public*) liikmeks (*Biographie...* 1819: 191). Eelneva aasta kevadel loodud Rahvapäästekomitee oli olnud kurikuulus poliitilise võimu kese, milles Robespierre'il oli jakobiinide terrori ajal keskne osa (Andress 1999: 139). Robespierre'i ja tema lä-

himate kaasvõitlejate kukutamise järel algas poliitiliselt segane ajajärk, mil jakobiinid ei olnud enam võimul, kuid direktooriumi valitsust ei olnud veel kehtestatud. Termidoori riigipöörde järel lõppes inimeste massiline hukkamine, tuhanded vangistatud pääsesid vabadusse ning kohtupidamisel taastati süüdistatava õigused, kuid muutunud kujul tegutses revolutsiooniline tribunal veel 1795. aasta mai lõpuni (Gough 2010: 102), kusjuures üks osa jakobiinide võimuperioodi mõjukatest isikutest anti kohtu alla ning teine osa hakkas nõudma oma mõttekaaslaste karistamist.⁹

Richardil õnnestus uue poliitilise olukorraga kohaneda, kuid kogu Prantsusmaal pälvis suurt tähelepanu Jean-Baptiste Carrier' (1756–1794) kaasus, kes oli samuti nagu ka Richard olnud Vendée ülestõusu mahasurumisel riigi lääneosas rahvasaadik missioonil. Peale tuhandete inimeste mahalaskmise oli Carrier vastutav ka tema mõjupiirkonnas korduvalt aset leidnud kohalike elanike Loire'i jõkke uputamise eest. Lisaks kõigele muule oli Carrier terrori ajal süüdistanud ka Nantes'i linnavolikogu revolutsioonivastasuses ning linnavolinikud olid toodud Pariisi vanglatesse tribunali ootama. Robespierre'i kukutamise järel toimunud protsessil mõisteti enamik linnavolinikke kõigist süüdistustest vabaks ning Carrier saadeti ise revolutsioonilise tribunali ette, kes ta 1794. aasta lõpul surma mõistis (Andress 1999: 148–149; Gough 2010: 42–43).

ABIPALVED RICHARDILE

1794. aasta 6. detsembril (tollal kehtinud revolutsioonikalendri järgi III aasta 16. frimääril) saatis sõjaväe staabiametnik Fouchard kirja Rahvapäästekomitee liikmele Richardile, milles ta palus rahvasaadiku abi oma perekonnaliikme päästmisel keerulisest olukorrast. 1789. aasta augustis oli Prantsusmaal kaotatud

⁹Näiteks Louis-Marie Stanislas Fréron, kes oli samuti Louis-le-Grandi lütseumi vilistlane, Rahvuskonvendi saadik ning jakobiinide terrori ajal rahvasaadik missioonil Marseille's. Termidoori riigipöörde järel julgustas Fréron nn *jeunesse dorée* grupeeringute moodustamist, kes tänavatel jakobiine ja sankülottidest aktiviste ründasid.

aadliseisus (Martin 2019: 230–232) ning vaenulik hoiak endiste aadlike vastu muutis nende elu revolutsiooni ajal ohtlikuks ja ebaturvaliseks. Fouschardi kirjast avaldub, kuidas piirid *vana korra* ajal privilegeeritute ja privileegideta inimeste hulka kuulumise vahel olid väga hägused ning seadused, mis võeti vastu endiste aadlike karistamiseks, tabasid ka perekondi, kes tegelikult klassikalise arusaama järgi päris aadlikud ei olnud.

Mul ei ole seda eelist, rahvaesindaja, olla Teiega päriselt tuttav, aga Teie viibimine Põhjaarmee juures tõestas meile, et see oli Teile rõõmuks olla Vabariigi tõeliste sõprade teenistuses.

Sündinud sankülotina, sundisid Isamaa vajadused mu jätma oma 72-aastase isa, umbes samaealise ema ning õe, kes pidi jääma nende kõrge ea eest hoolt kandma.

Kodanik Pier. Libeault, minu õe abikaasa, kelle isa oli kaupmees Nantes'is Loire Inférieure'i departemangus, oli ostnud kuningliku sekretäri ametikoha ning veidi aega pärast seda surnud. Tema poeg leiab ennast seaduse mõju all, mis sunnib kõiki aadlikke ja privilegeerituid kolima 20 löö kõrgusele piirist, sadamatest ja armee poolt hõivatud aladest.

Kuigi ta ei ole mitte kunagi olnud rahvale koormaks, sest ta on alati maksnud makse nagu nemad, on ta määratletud nende hulka, kes on rahva huvide vastu, ning kannatab sunnitud väljasaatmise all. Ta on tagasi tõmbunud Beaugencysse Loire'i departemangus.

Täna, rahvaesindaja, mil vabariigi alused on vankumatud, on paljud, kes on samas olukorras ning kes nagu temagi elasid Nantes'is või selle ümbruses, saanud naasta oma kodudesse, olemata aadlikud, vaid ainult privilegeeritud.

Oudoni omavalitsus, Ancenisi distrikt, Loire Inférieure'i departemang, tema elupaik, kinnitades tema kodanikumeelsust, temalt kõrget moraali nõudes, tegi temast Rahvuskardis ohvitseri; [meie] perekond, millega ta on patriotismis seotud, ei ole kunagi selles kahelnud. Kas kõik need põhjused ei võiks anda meile tagasi venna või õe, kes oleks vajalikuks toeks vanemate vanaduspõlves, kes on meie päevade loojad? Rahvasaadik, kui Te osutate meile selle teene, nii väga on see perekond siis Teie ees tänu võlg, nii väga soovib ta tõestada oma tänulikkust. Ma kardan, austatud esindaja, et olen olnud pealetükkiv, kuid ilma teadmiste, ilma mõjuvõimsate sõpradeta, kes võiksid aidata, on soov näha oma perekonnas õnne taas tärkamas andnud mulle lootust, et Te soo-

viksitate selle loo vastu huvi tunda ning oleksite veendunud minu igaveses tänulikkuses.

Kuningliku sekretäri (*Notaire Secrétaire du Roi*) ametikoht, mille omastamist kirjas mainitud Pierre Libeault' isale süüks pandi, oli sajanditevanune amet, mis andis tema kandjale aadliseisuse privileegid. Erinevalt mõnest teisest ostetavast ametist oli kuningliku sekretäri ametinimetusega kaasas käiv seisus pärandatav. Hoolimata väga kõrgest hinnast osteti seda ametit revolutsiooni eel üsnagi ulatuslikult. Umbes 2500 inimese hulgas, kes selle ameti 18. sajandi jooksul omandasid, oli ka näiteks filosoof Voltaire (Blanning 1998: 15–16; Harouel jt 2009: 493).

1790. aastate keskpaigast¹⁰ pärineb ka revolutsiooni ajal vaeunud kodanik Carqueville'i kiri, millest ilmneb sügav pettumus valitsevas olukorras. Kirja sisu annab mõista, et selle autor oli Richardiga mingil eluhetkel olnud isiklikult tuttav.

Sellest ajast alates, mil mul oli rõõm Teid näha, olete jahtinud kuulsust, omandanud õigused vabariiklaste tunnustusele, need loorberid nopitud, olete paigutatud enesekindluse pühamusse; mis te sellest arvate? Kas Teie karjäär on piisavalt suurepärase? Selle aja jooksul olen mina veeteerinud ühes väikeses omavalitsuses koos aastatest koormatud emaga ja olen täitnud nii väärikalt kui suutsin riikliku agendi kohuseid, kuhu usaldus mu paigutas. Kuid kodanik, õnnetused kiusavad mind taga, Te teate enam-vähem minu elu lugu. Selleks et kindlustada oma tütre elatis, olen ma endale riisunud lepingus vabariigiga vaid 600 l[iivrit] iga-aastasest rendist, mis tuleb pärandist, mis oli tunnistatud minu omandusse rohkem kui 20 aastat tagasi; 26. früktimeeri dekreet võttis selle minult ära ning ma olen ilma leivata. See masendav olukord andis mulle idee pakkuda ennast õiguskomiteele, et paluda palgalist kohta Etampes'i distrikti administratsiooni; sinna kirjutades, ma uskusin, see ei koorma Teid ega Teie kolleege liigselt mind aidata sinna läkitada informatsiooni, mida nad saaksid arvesse võtta. Ma teen enamatki, ma palun Teil neid ärgitada ja julgustada tege-ma mulle seda head, mida ma neilt palun, sest see on minu jaoks vajalik.

¹⁰Kiri on kuupäevaliselt dateerimata, kuid adresseeritud Rahvapäästekomitee liikmele Richardile. Richard sai Rahvapäästekomitee liikmeks 1794. aastal.

DIREKTOORIUMI AEG

1795. aastal loodi Prantsusmaal kahekojaline parlament ning Richardist sai rahvasaadik Viiesaja Nõukogus (*Dictionnaire...* 1999: 649). Uue põhiseaduse järgi esitas Viiesaja Nõukogu kandidaadid, kelle hulgast parlamendi ülemkoda ehk Vanemate Nõukogu (*Conseil des Anciens*) nimetas ametisse viieliikmelisse valitsuse ehk direktooriumi. Direktoorium nimetas omakorda ametisse eri valdkondade ministrid (Tulard 1995: 91–92).

1794. aastal võitis Põhjaarmee praeguse Belgia aladel Austria vägesid, mis tähendas nende alade langemist Prantsusmaale. Pärast Madalmaades toimunud revolutsiooni ning sealse valitseja eksiili põgenemist moodustati Madalmaades 1795. aastal Bataavia vabariik. Kuigi Bataavia vabariik moodustati ühe osa kohaliku elanikkonna algatusel ning ta üritas Prantsusmaa vabariigiga häid suhteid hoida, kujunes Prantsusmaa siiski Bataavia vabariigile nõudlikuks partneriks (Jourdan 2014: 77, 79). Joseph-Étienne Richard saadeti rahvasaadikuna Põhjaarmee juurde, kus ta pidas Prantsusmaa nimel Bataavia vabariigiga läbirääkimisi selle üle, millises ulatuses peaksid Madalmaad rahastama nende pinnal viibivate Prantsusmaa vägede ülalpidamist (*Dictionnaire...* 1891: 138). Nimetatud kogu allikate hulgas on ka 1795. aasta 14. septembrist (III aasta 28. früktimeer) pärinev Põhjaarmee juures tegutsenud komissari François Malusi (1737–1820) kiri Richardile, kus ta esitab rahvasaadikule kava, millised summad tuleks Madalmaades viibivatele sõduritele palgaks maksta.

1795. aastast on nimetatud allikate hulgas ka ametlikult kinnitatud koopia kirjast, mis Prantsusmaa Põhjaarmee juures olevate rahvasaadikute nimel saadeti Hollandi ehk Bataavia presidendile seoses nõudega võtta ette samme peatamaks Prantsusmaa raha — assignaatide — võltsimist. Ma ei tea, kas selle kirja väljasaadetud originaal on mõnes arhiivis säilinud või on antud koopia ainukene jälg sellest kirjast.

Rahvaesindajatelt Põhja-, Sambre ja Meuse'i armee juures Ühendatud Provintides kodanik Hollandi presidendile.

Kahe vabariigi vahel rajatud suhted, nende tõelised huvid kutsuvad vastavaid valitsusi mitte taluma, et kuritegu ühel neist ka-

hest territooriumist saaks olla ükskõikselt vaadatud teise poolt. Prantsusmaa vabariik on olnud sunnitud kehtestama ränki seadusi kõigi nende vastu, kes on süüdi assignaatide võltsimises või võltsitud assignaatide levitamises. Mõned selle kuriteo toimepanijad, mis on iseeneses nii tõsine kui ka kohutav oma tagajärgedes, on arreteeritud Ühendatud Provintside Vabariigi¹¹ territooriumil. Mõnede teiste kohalolu nõuab juurdlust ja jälitustegevust, et ühiskond neist vabaks saaks. Nad on toimetanud oma kuritegelikku võltsimist kuni kogukondadele mõeldud assignaatide vahetamise sertifikaatide võltsimiseni välja.

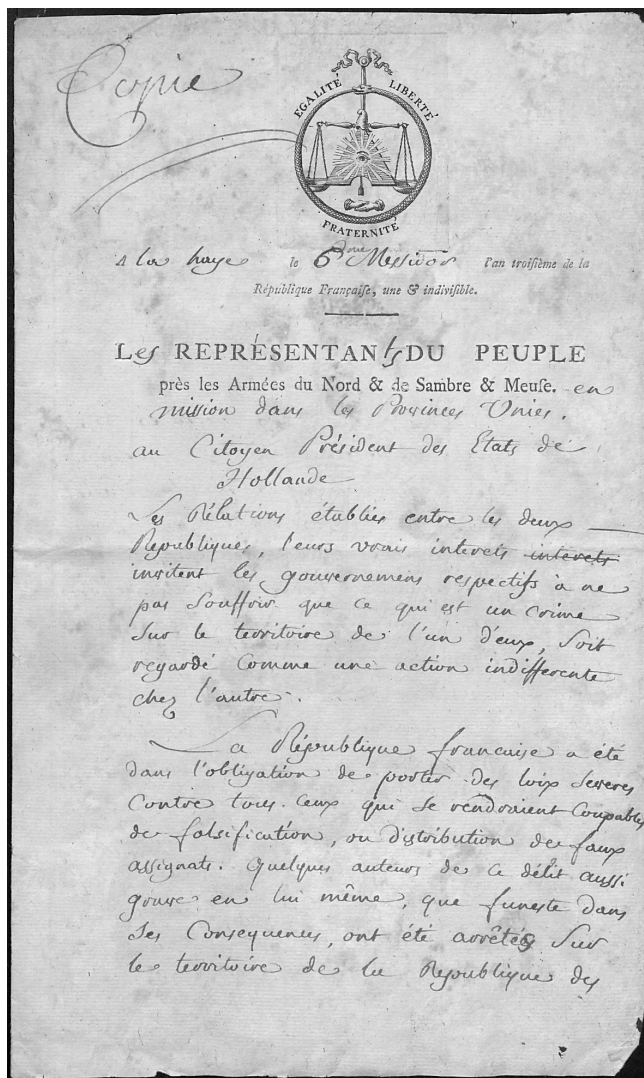
Minu eesmärk, kodanik President, Teiega neid fakte jagades on paluda Hollandi rahva ajutistelt esindajatelt olla valmis võtma vastu resolutsiooni, mis tunnistaks kuriteoks assignaatide võltsimise ja võltsitud assignaatide levitamise, mis ühendab avalikkuse nõudma hüvitist ja karistust ning näeb ette kriminaalkohtule rakendada süüdlaste vastu seadustes ette nähtud karistusi. Kohtu kokkutulemine muudab karistuse elluviimise kiireks, näitlikuks ja selle tulemusel tõhusaks.

Prantsusmaa valuuta usaldusväärsus on kõigi vabaduse sõprade huvides, sest ta on nii jõuliselt toetanud oma lahkete kaitsjate pingutusi. Mitte miski, mis puudutab bataavia rahva õnne, õitsengut ja hiilgust, ei ole Prantsusmaa valitsusele võõras. Ta on veendunud, et ta kogeb selle tunde vastastikkust. . .

Kirjas tõstatud assignaatide võltsimise küsimus oli Prantsusmaa jaoks 1790. aastate keskpaigas väga tõsine probleem. Assignaadid olid revolutsiooni algul kasutusele võetud paberist maksevahendid, mille tagatiseks olid peamiselt kirikult natsionaliseeritud hiiglaslikud maavaldused. Assignaatide abil loodeti lahendada nii riigi võlakoorma probleemi kui ka elavdada majandust. Aastate jooksul hakkasid assignaadid väärtust kaotama. Selle peapõhjuseks oli nende riigi poolt juurde trükkimine, kuid oma osa oli ka asjaolul, et assignaate võltsiti lausa tööstuslikus koguses (Lefebvre 1894: 180–181, 189).

Oluliste lähetuste kõrval tegi Richard ka tavalisemat rahvasaadikutööd. Viiesaja Nõukogu saadikuna surus ta muu hulgas läbi komisjoni moodustamise, mis tegeles ebaseaduslike meditsiini-

¹¹ Ehk siis Bataavia Vabariigi.

Põhjaarmee juures olevate Prantsusmaa rahvasaadikute kiri (kinnitatud koopia) Hollandi presidendile 1795. aastast.

teenuste osutamise juhtumitega (*Biographie...* 1819: 192). Viiesaja Nõukogu saadik oli Richard kuni 1797. aastani. Samal aastal nimetati ta Prantsusmaa asekaitseministriks (*Dictionnaire...* 1891: 138).

Revolutsioonisõdade käigus tungisid vabariigi väed Napoleon Bonaparte'i juhtimisel Itaaliasse. 1798. aastal sisenesid Prantsusmaa väed Rooma linna ning moodustasid seal Rooma vabariigi (Martin 2019: 707–708, 733). 1799. aastal oli Richard riigiesindajana missioonil Itaalias sealsete sõjaväehaiglate juures. Ta saabus tagasi Pariisi 18. brümääri (9. novembri 1799. a) riigipööride paiku (Florin 2007: 7), mil Napoleon võimu riigis konsulina enda kätte haaras.

RICHARD PREFEKTINA

Konsulaadi ajal loodi Prantsusmaal departemangude juhtimiseks prefekti ametikohad ning Richardist sai Lõuna-Prantsusmaal Haute-Garonne'i departemangu esimene prefekt. Haute-Garonne oli keeruline departemang, mida juhtida. Poliitilised fraktsioonid võitlesid üksteisega, paljud kohalikud tajusid korrakaitseorganeid poliitiliselt kallutatuna ning departemangu keskuses Toulouse'is puhkes veel 1800. aastal väiksemat sorti ülestõus. Vaenulikku suhtumist prefekti saabumisse ilmestas ka asjaolu, et kõrge ametniku vastuvõtmiseks ei korraldatud linnas vastupidi traditsioonile mitte mingisugust tseremooniat (Florin 2007: 4–6).

Allikate hulgas on Richardi valdusse jäänud kirja mustand, mis on adresseeritud konsulile ja milles ta annab teada prefekti ameti vastuvõtmisest ning kirjutab lühidalt oma seisukohtadest selle piirkonna peamiste probleemide kohta. Tõenäoliselt on kiri adresseeritud Napoleonile, kes oli kolmest konsulist kõige tähtsam ning langetas lõpliku otsuse oluliste ametikohtade täitmisel.

Lubage mul, kodanik Konsul, mõned tähelepanekud ülesande kohta, mille Te soovite mulle usaldada. Kui Te peate seda endiselt vajalikuks, siis asun ma seda suure entusiasmiga täitma. Ma julgen öelda, et me oleme väga pinnapealselt uurinud lõunapoolsete departemangude korrespondentsi, nii et me ei ole nende tege-likust olukorrast hästi informeeritud. See peab sisaldama sobivaid

juhiseid valitsusele tema otsuste korrigeerimiseks, ma annan Teile sellest põhjalikuma ülevaate, juhul kui, nagu politseiminister minult on küsinud, mul on lubatud selles asjas ühendust pidada.

Mu teekond saab olema pikk ja Teil on vaja kiiresti tegutseda. Kogu selle korralageduse peamine põhjus nendes departemangudes on võimu lõdvenemine ja selle peaaegu täielik hävinemine. Iga poliitiline rühmitus valmistub seda endale haarama. Kui administratsiooni organiseerimine saab ühele poole ja valitsus rakendab võimu ja tahtekindlust, siis on see haigus juba suuremas osas välja ravitud. Kahtlemata jääb aga palju veel teha. Hinged jäävad veel pikaks ajaks kibestunuks ja üles ässitatuks. Kuid lõpus ometi anarhia, see tähendab üleüldine peataolek, kaob: sõda positsioonide ja ametikohtade pärast enam ei peeta, sest me oleme lõpuks lahti saanud pidevate ametist vabastamiste kohutavast süsteemist...

Prantsusmaa oli endiselt sisemiselt poliitilise võitluse keeles ning kohtadel leidis uuele Napoleoni juhitud keskvalitsusele vastaseid. See avaldus ka Haute-Garonne'i departemangus, kus Richard tegeles prefektiks saades nii rojalistide kui ka radikaalsemate revolutsionääride (nn jakobiinide¹²) vastupanu mahasurumisega. Sealjuures leidis ka kohalike võimuesindajate hulgas teisitimõtlejaid, kes olid vaikimisi uue võimu vastu. Richard tegutses aktiivselt selle nimel, et kohalik elanikkond toetaks Napoleoni 1802. aasta (Napoleoni nimetamine eluaegseks konsuliks) ja 1804. aasta (Napoleoni nimetamine päritava võimuga keisriks) plebistsiidi ehk rahvahääletust (Florin 2007: 7–8). Umbes kolm ja pool miljonit hääleõiguslikku Prantsusmaa kodanikku osales plebistsiididel ning Napoleon saavutas neis üle riigi peaaegu täieliku toetuse. Hääletustulemusele jättis kindlasti jälje asjaolu, et hääletada ei saanud anonüümselt ehk hiljem oli võimalik nimeliselt välja lugeda, millise otsuse poolt keegi hääletas (Tulard 1995: 136, 142).

1804. aastal pälvis Richard Auleegioni ordeni (*Légion d'honneur*) (*Dictionnaire...* 1891: 138). 1802. aastal asutatud Auleegioni orden oli esimene revolutsioonijärgne orden ning te-

¹²Jakobiinide Klubi suleti 1794. aastal. Hiljem nimetati jakobiinideks laiemalt neid, kes esindasid klubi liikmetega sarnaseid vaateid.

ma loomine tekitas ulatuslikku poleemikat nii avalikkuses kui ka selle loomist arutavate rahvasaadikute hulgas. Prantsuse revolutsiooni ajal oli ordenite andmine kui kuningriigi aja jäänuk peatatud (anti küll sõjalisi autasusid riigikaitseliste teenete eest) ning Napoleoni algatusel uue ordeni loomine, mida anti nii sõjaliste kui ka tsiviilteenete eest, näis paljudele inimestele sammuna privilegeeritud seisuse taastamise poole (Tulard 2003: 43–44, 52–53).

1804. aastal kehtestati Prantsusmaal tsiviilkoodeks (*Code civil des Français*) ehk nn Napoleoni koodeks. Tsiviilkoodeks kujunes eeskujuks paljude teiste riikide seadusandlusele ning oli üheks olulisemaks õigusalaseks loominguks 19. sajandi maailmas. Eraomandi puutumatus ja kodanike võrdsus seaduse ees olid Napoleoni õigusruumi kesksed põhimõtted, kuid samas kinnistati tsiviilkoodeksis tugevalt naiste õiguslikult kehvem olukord meestest. Abielunaine ning ka teised pereliikmed jäid sisuliselt perepea eestkoste ja võimu alla (Tulard 1995: 138). Tollaste perekonnasiseste suhete riikliku korraldamise näiteks on siseminister Jean-Baptiste Nompère de Champagny 1806. aasta kiri Richardile kui prefektile seoses ühe juhtumiga. Nompère de Champagny (1756–1834) oli Prantsuse admiral, kes 1789. aastal valiti aadliseisuse esindajana generaalstaatide liikmeks. 1793. aastal viibis endise aadlikuna vangistuses, kuid 1795 valiti Loire'i departemangu direktoriumi. 1799. aastal nimetas Napoleon ta Riiginõukokku ning 1801 suursaadikuks Viini. 1804. aastal sai temast Prantsusmaa siseminister ning 1807. aastal Charles-Maurice de Talleyrand-Périgordi asemel välisminister.¹³

Mr. Montalembert de Cers, kes resideerub Saintes'is, toob minuni, härra, nii enda kui kogu oma pere nimel, kõige tõsisema kaebuse ühe oma õetütre skandaalse käitumise pärast, nimega Pauline de Mamy, 22-aastane, kes elades juba pikka aega kõige ohjeldamatumas libertaanluses, kelgib oma sobimatu käitumisega ja kuulutab oma kavatsust seda skandaali jätkata. Nendele kaebustele lisandub, et see õnnetu tüdruk, kui ta oli rase, andis teada kavatsusest hävitada oma libertaanluse vili, ning me võime seda vähem

¹³Vt Britannica, www.britannica.com/biography/Jean-Baptiste-Nompere-de-Champagny-duc-de-Cadore.

kahelda selle fakti toesuses, mida on kinnitanud tema perekond, et omavalitsusele esitatud teadaande põhjal määrati keegi sünnitusel osalema, et vältida lapsetappu. Pauline de Mamy on jätkanud pärast sünnitamist oma väärastunud elukombeid, nii et see kõik paneb tema vanemad kartma pöördumatut halvenemist ja mingit häbiväärset ja õudset katastroofi. . .

1806. aastal vabastati Richard talle ootamatult siseministri soovitusel ja keisri otsusel prefekti ametikohalt. Richard kirjutas selles küsimuses otse Napoleonile, väljendades oma üllatust ja soovi ametisse jääda, kuid keisri otsus jäi muutumatuks. Uue prefekti saabumiseni jäi Richard Haute-Garonne'i prefekti kohuseid täitma, ning kuigi tema ametist vabastamise hetkel ei ole talle ühtegi uut ametit määratud, õnnestus tal vabastamise otsuse ja ameti üleandmise vahepeal saavutada uuesti keskviimu soosing. Seetõttu määrati ta taas kord prefektiks, aga nüüd Charente-Inférieure'i departemangu (tänapäeval Charente-Maritime) Lääne-Prantsusmaal (Florin 2007: 11–12).

Keiser Napoleon asus soodustama vana aadelkonna naasmist ning looma uut aadelkonda. 1808. aastal taastas ta revolutsiooni ajal kaotatud aadlitiitlite kasutamise. Aadelkonna hierarhias olid rüütlid, parunid, krahvid, hertsogid ja printsid (Tulard 1995: 180). 1809. aastal nimetati Richard rüütlik (chevalier de l'Empire) ning 1810. aastal anti talle paruni tiitel (baron).¹⁴

Richardi ametiaega prefektina jäi ka Napoleoni *Grande Armée* sõjakäik Venemaale 1812. aastal ning koalitsioonivägede

¹⁴Vt BB/29/970, p. 450. Titre de chevalier, accordé à Joseph, Etienne Richard, à la suite du décret du 25 prairial an XII le nommant membre de la Légion d'honneur. Schoenbrunn (18 juin 1809). Prantsusmaa Riigiarhiiv, www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_057698&udId=c1dn9su555ax-66r90zoro53r&details=true; BB/29/967, p. 79. Titre de baron, accordé par décret du 3 décembre 1809, à Joseph, Etienne Richard. Paris (9 mars 1810). Prantsusmaa Riigiarhiiv, www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_057698&udId=c1dn9su4ehjb-17r3s5qs7og4r&details=true.

sissetung Prantsusmaale 1814. aasta algul. Käesoleva kogu allika-te hulgas on kaks dokumenti, mis puudutavad koalitsioonivägede kallaletungi Prantsusmaale. Üks nendest on prefekt Richardi kirja mustand või koopia La Rochelle'i linnapeale 1813. aastast.

Härra linnapea, Tema Majesteet Keisrinna Kuninganna Regent läks Senatisse mõni päev tagasi ning andis seal igavesti meelde-jääva etteaste, ta tegi oma trooni kõrguselt üleskutse prantsuse rahva lojaalsusele, julgusele ja aule. Seda õilsat keelt on võetud kuulda ning ei ole prantslast, kes ei põleks soovist sellele väärikalt vastata. Tema Majesteet Keiser lubas, et impeeriumi olulisemad linnad teevad oma tunded ja soovid talle kuuldavaks pöördumiste kaudu, kuid keisrinna soovis volitada oma headel linnadel end väljendada esindusorgani kaudu.

Ma olen veendunud, härra linnapea, et La Rochelle'i linn tunnetab elavalt selle heateo väärtust ning kasutab seda viivitamatult. Ma palun Teil võimalikult kiiresti linnavolikogu kokku kutsuda ja selle kirja sisu neile edastada. Te kutsute selle kokku, et nimetada kolmest liikmest koosnev delegatsioon ning koostada pöördumine, mille need saadikud on vastutavad Pariisi toimetama. Nad peavad teele asuma kohe pärast nende nomineerimist. Siseminister teeb mulle teatavaks, et delegatsioon peab tema ette ilmuma üheteistkümnendal novembril ning 14-ndal võetakse ta vastu Tema Majesteedi Keisrinna Kuninganna Regendi ette.

Te kindlasti mõistate selle abinõu tähtsust, härra linnapea. Ma olen kindel, et sellel puhul Te tõestate uuesti oma innukust riigi hüvanguks ning oma pühendumust linnale, mille esimene magistraat Te olete palju aastaid olnud ja kus Te omate kõrgemal määral lugupidamist ja usaldust...

Napoleoni teine abikaasa keisrinna Marie-Louise oli Austria keisri Franz II tütar, kes abiellus Bonaparte'iga 1810. aastal kaheksateistkümnenda aastasena. Venemaale sõjakäigule minnes jättis Napoleon Marie-Louise'i Prantsusmaale regendina valitsema ning noor keisrinna täitis seda rolli katastroofiks kujunenud sõjajärgse kampaania ajal kaalukalt. 1814. aastal kaalusid nii Prantsusmaad võitvad liitlased (eriti Austria) kui ka mõni mõjukas prantslane võimalust, et Napoleoni kukutamise järel võiks Habsburg-Lotringide suguvõsast Marie-Louise jääda Napoleoni poja nimel regendina Prantsusmaale valitsema (Furet 1998: 269).

1814. aasta 13. jaanuarist pärineb François-Antoine de Boissy d'Anglas' (1756–1826) kiri prefekt Richardile. Boissy d'Anglas oli jurist ja kirjamees, kes 1789. aastal valiti kolmanda seisuse esindajana generaalstaatide liikmeks ning hiljem Rahvuskonvendi ja Viiesaja Nõukogu saadikuks. Ta oli üks neid rahvasaadikuid, kes Louis XVI kohtuprotsessil ei hääletanud kuninga surmamõistmise poolt. Boissy d'Anglas korraldas 1814. aastal kaitse organiseerimist Prantsusmaa läänepoolsetes departemangudes ja selles kirjas paneb ta prefektile südamele teha kõik endast olenev, et Prantsusmaale tungivatele vaenlastele vastu seista.

Mul oli au Teile eile kirjutada, härra prefekt, ärgitamaks Teid minema appi ratsaväe depoodele, mis on Teie departemangus, et aidata neil varustada ja riietada mehi, kelle nad peavad saatma sisemaale; ma olen just saanud selles osas võimudelt uued korraldused. Oleks hädavajalik, et Te osutaksite isiklikult teene Keisrile — millest ta ei jää informeerimata — ning ajutiselt leiaksite vahendid, mis on selle ülesande jaoks vajalikud, mil Te veel ootate neid, mida me saame Teile Pariisist saata, või võtate töölised ja ettevõtjad endale appi. On tungitud meie territooriumile, vaenlane edeneb igast nurgast, ülioluline on talle tugeva ratsaväega vastu seista. On ängistav näha mehi oma depoodes, kes ei saa teele asuda riietuse puudumise tõttu. . .

1814. aasta aprillis sunniti Napoleon liitlaste nõudel troonist loobuma ning saadeti Elba saarele pagendusse. Bourbonide dünastia ennistati uuesti troonile ning Prantsusmaa kuningaks sai hukatud Louis XVI vend Louis XVIII (Tulard 1995: 204–205). 1814. aasta septembris astus Richard Charente-Inférieure'i prefekti kohalt tagasi. 1815. aasta märtsis naasis Napoleon uuesti võimule ning nimetas Richardi Põhja-Prantsusmaale Calvadosi departemangu prefektiks, kuid vabastas ta seejärel siiski ametist (*Biographie*... 1819: 192). Juunis kaotas Napoleon Waterloo lahingu ning sunniti lõplikult troonist loobuma (Tulard 1995: 210).

Napoleoni kukutamisele järgnenud turbulentssel ajal täitis Richard mõni kuu kuningas Louis XVIII otsusel uuesti ka Charente-Inférieure'i prefekti ametikohta (*Biographie*... 1819: 192). Poliitilise olukorra pöördumise ning uute ühiskondlike oludega koha-

nemise ilmekaks näiteks on prefekt Richardi 1815. aastast pärinev kirja mustand, mis on suunatud uuele kuningale.

Ma soovisin kutsuda kokku departemangu nõukogu, et väljendada Teie Kuninglikule Kõrgeaususele austuse ja pühendumuse tundeid, mis kõigi meie südameid liigutavad Tema Majesteedi kuningas Louis XVIII, Teie, *Monseigneur*, ja Teie õilsa perekonna pärast. Kõik liikmed, kes moodustavad selle nõukogu, on praegusel hetkel olude tõttu laiali. Mõned läksid otse Teie Kuningliku Kõrgeaususe juurde ning paljud teised lahkusid Pariisi. Lubage mul, *Monseigneur*, esitada Teile samal ajal nii nende kui enda poolne lugupidamine. Ma julgen Teile kinnitada, et Tema Majesteedil ei ole lojaalsemaid ega pühendunumaid alamaid, kui on selle departemangu elanikud. Bourbonide troon on nüüdsest alates neile ainus ühinemispunkt nagu kõigile prantslastele. Meie usaldus oma kuninga vastu on piiritu, nagu ka meie armastus tema vastu, ning me kõik töötame, kui seda on tema teenimiseks vaja, valada kuni viimse tilgani oma verd. Alates suurtest ja õnnelikust muutustest, mis on just aset leidnud, on Charente Inférieure'i departemang nautinud kõige suursugusemat vaikelu. Ärid on hakanud naasma tavapärasesse kulgemisse ja seni aeglane maksude laekumine hakkab paranema. Igaüks näeb Bourbonide võimu kehtestamises kõige ilusama päeva koitu, ühiskondliku rahu tagatist ja õnne perekondadele. Mida kõike me ei peaks ootama vennalikkust valitsusest, kuna juba ainuüksi selle olemasolu on teinud lõpu kõige suuremale osale meie hädadest...

Richard läks erru 1816. aastal, kuid mingisuguseid tõsiseid repressioone tema vastu ka taastatud kuningriigi ajal ette ei võetud. 1816. aasta 12. jaanuaril kuulutas kuningas Louis XVIII välja seaduse (tuntud kui *loi contre les régicides* ehk *seadus kuningatapjate vastu*), millega lubati küll amnestiat Napoleoni toetajatele, kuid Napoleoni perekonna liikmed ning kuningas Louis XVI surma määranud poliitikud mõisteti eksiiili. Kuigi Richard oli samuti Rahvuskonvendi saadikuna kuninga surma mõistnud, tehti tema kasuks selle seaduse kohaldamisel erand. 1819. aastal Prantsusmaal ilmunud biograafilises entsüklopeedias on erandi põhjuseks nimetatud “tunnustust arvukate teenete eest, mida ta departemangu haldamisel osutas, eriti 1815. aastal” (*Biographie...* 1891: 138). Riik määras talle pensioni. Joseph-Étienne Richard suri

1834. aastal Saintes'i linnas Charente-Inférieure'i departemangus (*Dictionnaire...* 1891: 138).

Loetelu Joseph -Étienne Richardi kogu allikatest

1. Michel Louis Talot' kiri rahvasaadikutele missioonil, milles antakse teada Rahvuskaardi passiivsusest võitluses mässulistega Les Ponts-de-Cé's. Dateeritud: 9. mai vabariigi II aasta (1794).
2. Kodanik **Fouschardi** kiri Rahvapäästekomitee liikmele Richardile, milles ta palub abi perekonna liikmele. Dateeritud: 16. frimäär vabariigi III aasta (6. detsember 1794).
3. M. Carqueville'i kiri Rahvapäästekomitee liikmele Richardile, milles ta kurdab keerulise majandusliku olukorra üle. Dateerimata.
4. Põhjaarmee juures missioonil olevate rahvasaadikute kiri (kinnitatud koopia) Bataavia vabariigi riigipeale seoses assignaatide võltsimisega. Dateeritud: 6. messidoor vabariigi III aasta (24. juuni 1795).
5. Põhjaarmee juures oleva komissari Pety kiri rahvasaadik Richardile ühes Hollandi klubis valitsevate Prantsusmaa-vastaste meeleolude kohta. Dateeritud: 22. messidoor vabariigi III aasta (10. juuli 1795).
6. Kindral Jacques Charles Dubois', tuntud kui Dubois Thainville (1762–1847) kiri rahvasaadik Richardile, milles ta kurdab, et valitsus survestab kannatamatult kiiresti sõjaväljal edu saavutama. Dateeritud: 24. messidoor vabariigi III aasta (11. juuli 1795).
7. Brigaadikindral Pierre François Marie Auguste Dejeani (1780–1845) kiri rahvasaadik Richardile, mis puudutab probleeme vägede liikumisel. Dateeritud: 15. termidoor vabariigi III aasta (2. august 1795).
8. Prantsusmaa vabariigi esindaja Ühendatud Provintssides Pinsot' kiri rahvasaadik Richardile. Dateeritud: 15. früktdoor 1795 (1. september 1795).
9. Komissar François Malusi kiri rahvasaadikule Richardile, kus ta esitab kava, millised summad tuleks Madalmaades viibivatele Prantsuse sõduritele palgaks maksta. Dateeritud: 28. früktdoor vabariigi III aasta (14. september 1795).

10. Endise kommissari kodanik Hansi kiri Viiesaja Nõukogu saadikule Richardile, milles ta palub toetust oma endise töökoha tagasi saamisel. Dateeritud: 22. plüvioos vabariigi IV aasta (11. veebruar 1796).
11. Charles Abraham de La Carriere'i kiri Richardile, milles ta palub oma rolli Prantsusmaa huvide asjurina Hispaanias kõrgema ametialase staatusega kinnitada. Dateeritud: 27. floreaal IV aasta (16. mai 1796).
12. Le Mansi linnapea Louis Basse'i kiri asekaitseminister Richardile, mis puudutab sõjaväe majutamise küsimust linnas. Dateeritud: 3. termidoor vabariigi V aasta (21. juuli 1797).
13. Richardi poolt konsulile adresseeritud kirja mustand seoses prefekti ameti vastuvõtmisega. Dateeritud: 6. plüvioos vabariigi VIII aasta (26. jaanuar 1800).
14. Siseminister Jean-Baptiste Nompère de Champagny kiri Charente-Inférieure'i departemangu prefektile Richardile seoses ühe naisterahva eluviisiga (1806).
15. Prefekt Richardi kirja mustand, adresseeritud La Rochelle'i linnapeale, milles kutsutakse üles Napoleoni toetama. Dateeritud: 1813.
16. François-Antoine de Boissy d'Anglas' kiri prefekt Richardile, milles ta kutsub üles Prantsusmaale tungivatele vaenlastele vastu astuma. Dateeritud: 13. jaanuar 1814.
17. Prefekt Richardi poolt kuningas Louis XVIII-le kirjutatud kirja mustand (1815).

Kirjandus

- Andress, David 1999. *French Society in Revolution, 1789–1799*. Manchester: Manchester University Press
- Biard, Michel 1998. Les pouvoirs des représentants en mission (1793–1795). — *Annales historiques de la Révolution française*, No. 311, pp. 3–24, www.persee.fr/doc/ahrf_0003-4436_1998_num_311_1_2086
- Biographie des hommes vivants, ou histoire par ordre alphabétique de la vie publique de tous les hommes qui se sont fait remarquer*

- par leurs actions ou leurs écrits. Tome cinquième. Ouvrage entièrement neuf, rédigé par une société de gens de lettres et de savants. 5, PA–Z. 1819. Paris : L. G. Michaud*
- B l a n n i n g, Tim C. W. 1998. *The French Revolution. Class War or Culture Clash?* (Studies in European history.) 2nd ed. New York: Palgrave
- D i c t i o n n a i r e des parlementaires français : Depuis le 1er Mai 1789 jusqu'au 1er Mai 1889. 1891. Publié sous la direction de MM. Adolphe Robert, Edgar Bourlouton & Gaston Cougny. Tome V : Pla-Zuy. Paris : Bourlouton*
- D i c t i o n n a i r e Napoléon. 1999. Sous la direction de Jean Tulard. Nouvelle éd., revue et augmentée. Tome 2 : I–Z. Paris : Fayard*
- D o y l e, William 2002. *The Oxford History of the French Revolution.* 2nd ed. Oxford: Oxford University Press
- F l o r i n, M. Pierre 2007. *Les Préfets de la Haute-Garonne sous le Consulat et l'Empire (1800–1815).* Toulouse, www.2a31.net/pb_numerisees/pb_158_txt.pdf
- F u r e t, François 1998. *Revolutionary France 1770-1880.* (History of France.) Transl. by Antonia Nevill. Oxford — Cambridge (Mass.): Blackwell
- G o u g h, Hugh 2010. *The Terror in the French Revolution.* 2nd ed. Hampshire: Palgrave Macmillan
- H a r o u e l, Jean-Louis, Jean Barbey, Éric Bournazel, Jacqueline Thibaut-Payen 2009. *Histoire des institutions de l'époque franque à la Révolution.* (Collection Droit fondamental.) 11e ed. entièrement refondue. Paris : Presses Universitaires de France
- H e l m e, Rein 1990. *1812. aasta Eestis ja Lätis:* Monograafia. Tallinn: Olion
- J o c h m a n n, Carl Gustav 2009. *Robespierre: mit einem Nachwort von Ulrich Kronauer.* Heidelberg: Universitätsverlag Winter
- J o u r d a n, Annie 2014. La Révolution batave : un cas particulier dans la grande famille des républiques sœurs? — *Annales historiques de la Révolution française*, No. 378, pp. 73–96, doi.org/10.4000/ahrf.13364
- J ü r j o, Indrek 1989. Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptsioonist Baltimaadel. — *Akadeemia*, nr 4, lk 825–849, www.digar.ee/id/nlib-digar:101254

- Levasseur, Pierre Émile 1894. The assignats: A study in the finances of the French Revolution. — *Journal of Political Economy*, Vol. 2, No. 2, pp. 179–202, doi.org/10.1086/250201
- Lewers, Hervé 2014. *Robespierre*. Paris : Fayard
- Liste comparative des cinq appels nominaux : faits dans les séances des 15, 16, 17, 18 et 19 Janvier 1793, Sur le Procès et le jugement de Louis XVI, avec les déclarations que les Députés ont faites à chacune des séances, par ordre de numéros. 1793. Paris, gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6214277f/f5.item.texteImage
- Martin, Jean-Clément 2019. *Nouvelle histoire de la Révolution française*. (Collection Tempus, 781.) Paris : Perrin
- Piirimäe, Helmut 1990. *Suur Prantsuse revolutsioon 1789–1799*. Tallinn: Olion, www.digar.ee/id/nlib-digar:991087
- Rapport sur la guerre en Vendée, présenté à la Convention par les représentants Richard et Choudieu, en annexe de la séance du 18 pluviôse an II (6 février 1794). 1962. — *Archives Parlementaires de la Révolution Française*, Tome 84 : *Du 9 au 25 pluviôse An II (28 janvier au 13 février 1794)*, pp. 396–417, www.persee.fr/doc/arcpa_0000-0000_1962_num_84_1_34892_t1_0396_0000_17
- Treiberger [= Tarvel], Peeter 1920. Jakobiinid ja jakobinism tähtsamate Prantsuse revolutsiooni uurijate valgustusel. [Magistritöö.] Tartu. [Käikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu arhiivkogus]
- Treiberger [= Tarvel], Peeter 1925. *Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade*. [Äratrükk “Ajaloolisest Ajakirjast” nr 1, 3, 4, 1925.] Tartu, vt www.digar.ee/id/nlib-digar:17830, www.digar.ee/id/nlib-digar:17832, www.digar.ee/id/nlib-digar:17833
- Treiberger [= Tarvel], Peeter 1930. *Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolutsiooni ajal*. [Äratrükk “Ajaloolisest Ajakirjast” 1929, nr. 4.] Tartu, vt www.digar.ee/id/nlib-digar:17849
- Tulard, Jean 1995. *La France de la Révolution et de l'Empire*. (Collection Premier cycle.) Paris : Presses Universitaires de France
- Tulard, Jean 2003. *Napoléon et la noblesse d'Empire : Avec la liste complète des membres de la noblesse impériale*. (Bibliothèque napoléonienne.) Paris : Tallandier

LAURI KANN (1987) on õppinud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna bakalaureuseõppes ajalugu 2007–2011, magistriskraad 2013, doktori-

kraad 2023. TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi ajaloo didaktika nooremlektor 2023–2024, lektor a-st 2024, ühtlasi Tartu Herbert Masingu kooli ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja a-st 2013. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Manasseini revisjonist ja eesti talurahva soovidest 19. sajandi teisel poolel” (2017, nr 7, lk 1194–1218), arvustus Toomas Karjahärmi teose *1905. aasta Eestis: Massiliikumine ja vägivald maal* kohta (2015, nr 9, lk 1690–1694) ning Zorjana Makarenko luuletuse “Kõik linnad on punased...” (2022, nr 4, lk 767) tõlge.

LUULET

Jürgen Rooste

KIRJU KOERA REEKVIEM

su vanaema kirju koer
on täna mul meeles

mu ema kartis alati et
see on mu kõhukesele raske

su tütar muide täna oli
täpselt su nägu... kui sa väike olid

ma tean kahe inimese kohta kindla pääle
et teie olete taevas — säääl hääs kohas

kui see koht on — ja ma ju tunnen et on
sina ja Meelis

kõik me teised me mängime seda toolide mängu
seda kummalist kes-aias-kes-aias

ikka kõik nagu Dantel:
põrgu purgatoorium paradiis

ja need need muud pisemad
p-tähega paigad...

ma ei kuule sind kunagi enam
kõhklevalt naermas mõne mu lolli nalja pääle

Maria — sa saad ju aru:
pääle lollide naljade mul suurt midagi polegi
su tütar täna oli täpselt sinu nägu
ja mina tundsin kuidas vaikus hammustas
must suure suure tüki
nagu kurvast kirjust koerast —
tollest põrgulikust penist

LIHAVÕTTED:
LIHA ANDMINE!

kui ta täna õõsi tõuseks hauast
ja tuleks tagasi ta seisaks
kõigi ukraina laste eest
kes on röövitud kistud kodudest
kui ta täna õõsi tõuseks hauast
ja istuks jälle me laua taga
ta seisaks kõigi palestiina tibude eest
ta ei laseks neil niisama surra
kui ta tuleks täna õõsel ja mina
ja Shakespeare peaksime sellest laulma
me oleksime mõlemad sõnatud ja ta
naeraks me üle ja see oleks tühiasi sest ta
kustutaks me vale me vaeva me võla
kustutaks edasi kõndides — üleõla
aga tingimusel et me jäägitult ja järele-
jätmatult edasi võitleme siin alatus maailmas!

HINGEÕNNISTUS
saatana saapuu moskovaan

mul on ka noist nunnadest kahju
aga ma mõtlen ühtlasi
nende hingeõnnistuse pääle

kas kanooniline alluvus kehtib ka siis
kui kirikupää moskvas avalikult
kummardab saatanat?

jah: siin peavad nunnad valima
kas Jeesuse tee
või kaanon ja kurat

ei taha mina noid nunnakesi
põrgusse saata
seepärast peavad nad ise hülgama
moskva ja ta saatanad

“KAS TAHATE JA SUUDATE SIIS OLLA OMA KALLI KODU JA VABA RIIGI ISESEISVAD VALITSEJAD?”

Oskar Loorits

MÕTLEMISE JA TEOTSEMISE MURRANG ON KÄES
Eesti peab endale tuleviku alles võitma

1. Arvustus ei ole riigivastatus

Teatud ringkonnad ja tüübid jäävad muidugi igaveseks arvustust kartma ja eitama kui “irisemist” ja “tontidenägemist”. Kuid ometi muutub meil aasta-aastalt tugevamaks ja üldisemaks arvustavalt hindav ja järjest nõudlikum suhtumine meie riigi-, kultuuri-, majanduse- ja seltskonnaelule. Sest “midagi on rikkas”, “midagi on mäda”. Opositsiooni senisele ei tehta sugugi mitte mingist enesehalvutamisest või eitamise-maaniast, vaid väga vastutustundlikust teadvusest, et vigu on vaja parandada konkreetselt ja kohe. Ajast ja arust iganend, kuid mõõduandvaks soomustatud seisukohti, end soodsa konjunktuuriga üles upitand, kuid juhiks kõlbmatuid autoriteete, väliselt küll väga isamaalikke ja kultuurilisi, kuid sisemiselt korruptsiooni kalduvaid seltse ja asutusi tuleb seejuures muidugi päris järjekindlasti “haisupommitada” — mitte põrmugi nende hävitamiseks, nagu rünnatavad hädaldavad, vaid just nende tuulu-

Oskar Loorits. Vastu voolu: Võitlusartikleid uue Eesti loomisel 1929–1933. Tartu: O. Loorits, 1933, lk 17–23; Oskar Loorits. Oma rada: Programmartikleid uue Eesti loomisel 1934–1938. Tallinn: Kuldkiri, 1939, lk 100–107, 180–182.

“Kas tahate ja suudate siis olla...”

tamiseks ja värskendamiseks. Aina selgemale arusaamisele jõutakse, et omariiklust ei saa rajada raha eest ostetavale isamaalusele ega toorele omakasupsüühhile. Nüüd nõutakse juba kavakindlamat majanduselu terendamist, riikliku ideoloogia ja kultuurprogrammi väljatöötamist, mida seni veel pole võetud vaevaks teha. Kuid nüüd vajatakse seda juba kui paratamatust. Kas ei osuta vajaduse tunnetuski juba suurt murrangut meie riiklikus, majanduslikus ja kultuurilises mõtlemises, millele peab järgnema murrang ka teotsemises?

2. Kriisihüsteerika peab rahunema

Meie ei pannud nagu tähelegi, kuidas aastatega idanes ja paisus meis massiliseks suur ja sügav mure, riigimure, ja veel enam — ärritav hirm tuleviku ette. Nüüd näeme juba üldiselt, et omaeneste pattude nuhtlemise päevad on käes: kriis, see on kohutav sõna igal alal, iga huultel. Aga just nüüd, kus häda tõelikult juba käes, nüüd lubatagu endisil hoiatajail “tontidenägi” olla rahulikumad endisist “rahustajaist”, kes purevad ja süüdistavad nüüd hüsteeriliselt üksteist, et aga vastust oma kaelast ära veeretada. Tagantjärele süüdistada pole nüüd enam mõtet, nüüd on vaja järeldusi teha kriisist, mille olemasolu enam keegi ei salga ega varja, nagu alles hiljuti. Ja kas ei ole esimene järeldus olukorra muutusest see, et nüüd, kus juba teadlikult ja massiliselt tunnetatakse häda, hakatakse võitlema selle vastu ja otsitakse väljapääsu kriisist, — kas ei tähenda see samal hoobil, et kriisi enda sügavaim ja raskeim hetk on ühtlasi juba nägematult möödumas?

3. Saatuslik on paranemise kiirus

Mis me enam hädaldame kriisist! Kogu maailm põeb majanduslikku kriisi. Tänapäeva põnevaimaks probleemiks pole enam see, kes põeb terveks, vaid iga maa ja rahva elu ja surma määrab hoopis kohustavam küsimus: kuidas paraneda varem? kes jõuab kriisist ennem välja? Mis aitab see, et ühe inimpõlvega oleme jõudnud saavutada määratu palju, kui mujal saavutatakse määratult enam ja tõrjutakse meid ikkagi olevikust mineviku kolikamb-

ri! Hauakaevajad on meile need, kes komplimentides uinutavad meid käesolevaga rahuldusunne. Kui meie viivitamata ei siirdu oma flegmaatselt ja passiivselt mõtlemiselt ja teotsemiselt võrratult aktiivsemale ja kiiretempoliseemale, kaotame oma tuleviku. Kiiruses, üksteisest ette jõudmises on praegu eluõiguse pääle võistlejate võit.

4. Eesti ei tohi alla jääda,
vaid peab jõudma ette

Kas me ei näe, kuis trügib ette Läti, kuis pressib pääle Soome, kõnelemata suuremaist riikidest? Miks me laseme end ainult läbi klobida ja soodustame iseenda allajäämist kohustuste, lepingute ja konventsioonega, mida me sellisel kujul ei vaja? Miks laseme end lükata teistest, selle asemel et juhtida neid ise? Kas ei ole just Eesti Balti riikide geograafiline, ajalooline ja kultuuriline keskkohd ja ühenduslüli? Kas meil ei jätaku tahet ja jõudu pretendeerida siis ka järel dustele: Balti poliitiliseks ja majanduslikuks keskuseks peab olema Tallinn, kultuuriliseks keskuseks akadeemiline Tartu, mitte Riia, ega Kaunas, ega Helsingi? See põhilause peab saama meie välispoliitika, riikliku ideoloogia ja kultuuriprogrammi mõõdupuuks ja normiks liginevail aastail. See peab teostatama ja selleks tuleb töötada välja igal alal oma kindel "pjatiljetka". Kui meie praeguses võistluses ei julge püstitada seda sihti ega rühi teadlikult sinna poole, siis oleme tõesti "väljasurev orirahvas", kes peab taganema isegi petserlaste eest!

5. Et mitte surra — kadugu suretajad!

Mida näeme aga tegelikult? — Kokkutõmbamine on jäänd suurelt osalt sõnakõlksuks, korruptsiooni vastu võitlemine niisama. Vana vaim ja süsteem valitseb ikka edasi kõige omameestepoliitika, kraanide keeramise ja sahker-mahker mahhinatsioonidega. Ebaküpse demokraatia suureks puuduseks on see, et ta annab võimu keskpärasusele ja koguni alaväärtuslikkusele. Onupojatamise ja parteikombinatsioonidega pääsevad kas või kõige kõrgemaile kohtadele võrdlemisi nõrgad jõud,

“Kas tahate ja suudate siis olla. . .”

kes soomustavad oma positsioone meisterlikult ja hakkavad ajaga arvama, et nemad ja ainult nemad kõlbavadki oma kohtadele ja et need kohad ainult nende jaoks ongi. Kas vähe on näiteid riigielust, kodukaitsest, omavalitsusist, majanduslikest ettevõttest ja koguni kultuurielust! Egas asjata nurista aina “logisemise” üle!

6. Me vajame paremaid juhte!

See pole nüüd enam põhjendamatu ega riigivastane nõue, vaid paratamatu järeldus seniste juhtide tegevusest ja mõtteviisist. Kategooriliselt uusi juhte vajame välispoliitikas ja majanduselus, kus meie lüüasaamised on olnud kõige kibedamad. Meie diplomaatia saavutused ei tohi piirduda etiketi, tualeti ja flirtimisoskusega. Meie majanduspoliitika ei tohi rahulduda sellega, et prof. Simpleton seda aina enam pilkab ja naeruvääristab. Riigimees, kes ministrinagi teotseb ainult oma partei kannupoisina ega kasva üle parteihuvide, selline mees ei kõlba üldse juhiks. Algav aasta on viimane hoiatus meie riigijuhtidele, sest järgmisel aastal tuleb kohtuotsus valimistega. Parteid, kes ennast ei puhasta saastast ega arsti oma korruptiivseid kurikalduvusi, need ei ole üldse riiklikud parteid selle sõna nõudlikumas mõttes ja surgu rahuga välja!

7. Reaalelu raamid sunnivad koostööle

Ühegi partei programm ei garanteeri endast midagi, kui pole selle teostajaid ega teostamise võimalusi. Mis tähendab määratu ilmavaateline vahe sotsi ja kogumehe vahel, kui nad näit. omavalitsusis päris käsikäes peavad pääd murdma, kuidas aga ots otsaga kokku tuleks. Elu ise kohustab intensiivsemale koostööle, surudes teoreetilised lõpmatused õige kitsa sisse võimaluste piiresse ja nõudes abstraktse targutuse asemel konkreetsemat ja reaalsemat mõtlemist. Koostöö eeldab aga vastastikust usaldust ja ausust. — Meie kahe poliitilise tiiva vastastikusest usaldusest ja riiklikust aususest oleneb suurel määral tulevase Eesti ülesehitamine.

8. Lahti olupoliitilisest mõtteviisist

See on meie sisemise tervenemise kategooriline imperatiiv. Ei tohi riiki juhtida partei, kes peab riiki ainult oma lüpsilehmaks.

Meid on toond juba katastroofi äärele see jõhkralt egoistlik mõtteviis, et asi, mis mulle kasulik, peab olema järelikult kõigile ja kogu riigilegi kasulik! Meie poliitiline võitlus on laskund häbi-väärsesse madalusse just selliste aprioristlike väidetega, et igaüks, kes pole “omamees”, on järelikult kelm või tobu, ja et kõik, mis vastane väidab, on tingimata vale! Ja mis on sellise võitluse ja mõtteviisi tulemus? — Eks ole laiemail hulkadel põhjust kah omamoodi järeldada: mida vaesemaks läheb riik, seda rikkamaks lähevad riigimehed ja parteituusad!

9. Kus on uue elu mõtestajad?

Poliitilise elu parandamine on kõige raskem, sest selle käes on võim. Võimulolija aga ei taha taganeda, vaid otse selle vastu: ta hoolitseb, et teda ei saadaks tagandada. Kes muretsseb siin siis veel järeletulijate ette! Ei, järeikasv peab panema end maksma esmalt muudel aladel: kirjanduses, kunstis, teaduses, kultuurielus. Siit peavad tulema *i d e e d*, mis tõukavad liikuma uinuvad jõud. Eriti tänapäeva kirjanduselt ootaksime ülesannete laiendamist esteetiliselt ja psühholoogiliselt taotlusilt filosoofiliste, ühiskondlike ja rahvuskultuuriliste probleemide teadlikumale asetamisele ja *l a h e n d a m i s e l e*.

Teiseks peame ikka enam tähelepanu pöörama oma noorpõlve *k a s v a t u s e l e*. Miks on keskkoolide ja ülikooli tase võrdlemisi veelgi madal? Koondamiste ja ümberkorralduste puhul hoolitsetagu ka selle ette, et vabaneksime igasugu vaimlike “optantide” ja muulaste ballastist, keda ei huvitagi just meie tervenemine ja selle kiirus. Haritlane, kes ei valda eesti keelt täielikult kõnes ja kirjas, ei kõlba üldse Eesti vabariigi teenistusse, liiati õpetajaks või ohvitseriks. Kes ei täida oma kohustusi meie riigi kindlustamiseks, see vallandatagu esmajoones. Ei nendest ole iial loota meie elu “mõtestajaid”!

10. Vastutajad oleme kõik

Pahede arstimine sallivuse ja hädusega eeldab kõrget kultuuritahet ja selle eetilise nivoo olemasolu, mille eest me praegu alles võitleme. Praegu peame kõrvaldama pahesid karmilt ja valjult. Ei

“Kas tahate ja suudate siis olla. . .”

mingit andeksandi ega läbi sõrmede vaatamist, veel vähem passiivset indifferentsust! Päältvaatajad on puha süüdi! Iga üksik on vastutav meie riigi ja tuleviku eest! Meie peame võitma praeguse kriitilise tardumuse ja rakenduma massiliselt positiivsele loomingle. Kui meie nüüd tulevikus ähvardavaid tonte ette ei näe, siis need tondid neelavad meid endid kunagi alla!

I 1931.

LAPS JA LOOMING ELU MÕTESTAJATENA

Väärtuste vaagimist raamatu-aasta puhul

Suurtel käärimise ja kõikumise aegadel, kus üksikisikul muutub sageli liigagi raskeks mõista sündmuste käiku ja selgitada endale, milleks seda kõike vaja on ja mida nõndaviisi õieti saavutada tahetakse, siis hakkavad meeled endamisi järjest tõsisemalt juurdlema ja tekib harilikult ikka sügavama filosooflemise tarve, tarve otseselt küsida ja anda ka kohe selge vastus: *m i l l e k s ü l d - s e e l a d a* ja teotseda? mida taotella, tahta? mille poole püüda? Senise maailmavaate ja väärtuste hinnanguga on satutud ummikusse, senise elu mõtestamise ja eesmärgitamisega on jõutud kriisini — noh, kuidas mõtestada siis edaspidist elu ja millised eesmärgid asetada nüüd esikohale?

Palju ja palju *i d e a l e* on seatud ja võetud elu mõtestamiseks: naised ja viin, raha ja vara, au ja hiilgus, ilutsemine ja mõnulemine, vägi ja võim, riik ja rahvus, vabadus ja vendlus, tõde ja õigus, arm ja abivalmus jne. jne. — ah, teame ju väga hästi neid hüüdsõnu joodikute lõõpimisest kuni suurte usurajajate õpetusteni. Nii mõnigi neist eesmärkidest on haarand ka meid kaasa, kas üksikult või laiema hulgana või koguni tervikuna mõnikord, on kihutand meid teotsema ja võitlema, on toond meile rahuldust ja õnnetunnet või kibedust ja pettumust, on nõudnud meilt iga tahes enam või vähem energiat ja elujõu kulutust. Aga milleks oma elujõudu nüüd ja edaspidi kulutada? millele rakendada oma energiat kõige enam? mida taotella esmajoones ja kuidas saavutada oma elule tulevikus rahuldustpakkuvat mõtestust?

Võib-olla sobikski praegusel rahvusvaheliselt nii raskel kriisiajal, kus üldise kokkuvarisemise hirm ristleb ülesehituse ja uuestisünni tungiga, sobiks tuletada kord jälle selgesõnalisemalt meelde seda lihtsat põhitungi, mis läbib kogu inimkonna alati ja igalpool: see on oma elu jäädvustamise tung. Elada edasi, elada igavesti, püsida ka pärast surma — sellepoole sihivad kõik. Sellele põhitungile rajanevad ju õieti ka kõik inimkonna usundid, kes tagavad meile isegi hauataguse elu. Keegi ei taha hävineda, vaid igaüks püüab teadlikult ja otse instinktiivselt kindlustada oma olemasolu, millest tekibki igavene võitlus olemasolu eest ühes nõrgemate hävinemise ja lausa hävitamisega. Oma elu jäädvustamiseks aga ei ole üldse enam kui ainult kaks võimalust, mida kõik küll niikuinii teame, kuid mida argielu ahtuses meelest minetame ja selletõttu sageli just ise endid huupi hävitame: kehaliselt elame edasi oma lastes ja lastelastes põlvest põlve kasvõi igavesti, kes seda tõesti tahavad ja suudavad, kuna vaimselt elame edasi oma töös ja loomingus — kah kasvõi igavesti, kes seda ainult tõesti tahavad ja suudavad.

Läbi kõigi aegade võimegi kõikjal jälgida elu jäädvustamise tungi kahte rakendust kord nii, kord teisiti. Lapse õieti tõlgitseb ju tegelikult liha uuestisünni, oma ihu ja vere suremattust, oma soo, hõimu, rahva ainsat füüsilise edasielamise võimalust. Sellepärast on täitsa arusaadav lapse asetamine elu mõtte ja eesmärkide hulgas esikohale mitte ainult sugutungi ega vanematearmastuse pärast, vaid sama kategooriliselt ka riiklikust ja rahvuslikust seisukohast lähtudes, eriti veel meil, keda mitte ainult üksikute ja sugukondade, vaid kogu rahva väljasuremine tõsiselt ähvardavat. Muidugi on siis tingimatta tarvilik võimalikult laialdasem laste ja emade hoolekanne ja kogu rahva üldine tervishoid, on õigustatud ka sõjakäik vananevate vallaliste vastu, on nõuetav elu reguleerimine nii, et abiellumine ja elujõuliste laste kasvatamine oleks võimaldatud ka majanduslike ja sotsiaalsete eelduste poolest. Siin on kogu riigi aparatuuril ja eriti omavalitsusil äärmiselt suured ja rasked, kuid seda kohustavamad ja otse saatuslikult tähtsad ülesanded praegu ja ka edaspidi püsivalt täita. Samuti õpetajaskonnal ja avalikul häälel üldse on siin esmajärgulisi massipedagoogilisi ülesandeid hõimutunde, koduarmastuse, esivanemate austuse,

“Kas tahate ja suudate siis olla. . .”

ühtekuuluvusetungi ja otse teadliku koostöö-tahte süvendamise lipukirjadel.¹

Seejuures tuleks teha paar põhimõttelist ja faktilist parandust ühenduses meie nn. väljasuremise probleemiga, mida sageli ebaõiglaselt ja meile kahjuks on valgustatud. — Alles esimesil sajandeil pärast Kristust oli kogu Põhja-Venemaa meie hõimude valitseda ja meie rahvuspiir ulatus kaugelt lõunamalle Moskvat (suur Volga-jõgi on ju keeleliselt lihtsalt meie Valgejõgi). Alles viimaseil sajandeil vene rahvas on paisund — päämiselt just meie “väljasurevate” hõimude arvel — suurrahvak s. Tekib küsimus: miks meie ise pole arenend suurrahvaks ega suurriigiks? Kas oleme tõesti nõrgemat ja “alamat” tõugu, mis loomuliku seleksiooni survele peab hävinema, nagu “paremat” tõugu aarialased armastavad väita?

Sellele vastukaaluks tuletagem kõigepäält meelde, et “aarialane” ja “aristokraat” vastab meil keeleliselt täpsalt “orja” sõnale ja paljastab juba seega omaaegset vastupidist suhet. Kuid veel enam rõhutagem lihtsat tõsiasja, et põhjamaaine kliima ja loodus ise juba nõudsid just meie tõult suuremat seleksiooni ja ainult paremiku edasielamist, kuna lõunapoolsem kliima ja loodus võimaldasid ka nõrgemate ellujäämist ja hõlbustasid suuremat siginemist. Mõtelgem edasi sellele, et just meie hõimud on sooritanud inimkonna ajaloos kõige raskema vägitöö: põlvest põlve kestnud sangarliku jõupingutuse ja lakkamatu andumusega nad on jõudnud nii kaugele, et on suutnud harida viljarikkaks emakese-looduse — isegi põhjamaaiselt vaese ja viletsa looduse, kelle vastu meie esivanemad on tunnud aina suurt austust ja armastust ning keda nad on asund õige vanasti juba kultiveerima, s.t. edasi arendama ja jõulisemaks kasvatama. Ärgem unustagem, et näit. Läti Hendriku päevil meie vägevad viljaväljad panid otse jahmatama saksa röövrüütleid, kes ise sellist vägevat võitu looduse üle polnud saavutand koguni lõuna pool mitte.

¹Olen käsitelnud samu probleeme teisest vaatevinklist lähtudes oma uurimuses “Mulgimaa ohvrikohad” (koguteoses “Kaleviste mailt”, 1935).

Jah, laste kõrval just looduse kasvatamises on olnud meie paljude minevikupõlvede suur ja jäädavalt püsiv elutöö, mis oluliselt rikastab ka meie ja tulevaste põlvede elamisvõimalusi, — jäägu siis loodus ise edaspidigi meie parimaks ja ustavaimaks liitlaseks eluvõitluses, kus teised liitlased nii tihti ebausaldatavad ja otse reetlikud on! See ei ole mingi õõnes ilukõneline hüüatus: loodustundes kätkeb ikkagi määratu elujõud, mille teadlikku viljelemist meie rahva juhid ja kasvatajad ärgu alahinnaku. Mõeldagu kasvõi ainult sellele, kui palju loodustunde lõtvumine on rikkund linlaste elutunnet ja eriti veel linna laste isiksuse kujunemist. Sellepärast pole kontakti pidamine linna ja looduse vahel kaugeltki ainult välispidise kaunistamise või suvitussõitude küsimus, vaid samal hoobil ka väga tähtis pedagoogiline ja psühholoogiline probleem, millele tuleks aina tõsisemat tähelepanu pöörda.

Saagem aga ühtlasi teadlikumaks määratust vahest, mis ilmneb algselt soomeugrilaste ja aarialaste mentaalsed, eriti suhtumises loodusele ja kaasinimestele. — Meie suhtumise baasiks on olnud samaväärsuse ja sallivuse printsiip, mis tegelikult on juhtind koostööle ja vastastikuselle aitamiselle. Ka lõuna pool on seda normaaloludes teatud määral taoteldud. Kui aga lõuna pool tuli eluvõimalusist puudu ja tekkisid need nn. kriisiajad, siis hakkasid inimesed sääli üksteist tapma, kuna sageli just alaväärtuslikum element, need nõnda-öelda paadialused ja pätid põgenesid siis suurte hulkadena (s.t. ainult arvulises või tapmistehnilises ülekaalus) ka põhja poole teisi inimesi tapma ning teiste tehtud hiiglatööd omale “aristokraatselt” üle võtma. Meie teadlaste uurimistöö on nüüd juba lõplikult selgitand, et näit. Eestiski jõukad “mõisad” olid juba ammu enne sakslasi meie endi töö ja vaevaga rajatud ja langesid õieti hoopis barbaarsete elamisruumitsijate söödaks. Ning mida tooremad need põhja poole tungivad “kultuurikandjad” olid, seda puhtama töö nemad tegid... Egas Venemaagi kolonisatsiooni-ajalugu sisalda ainult venelaste võite looduse üle, vaid lisaks veel tervete soomesugu hõimude hävitamise kurba kroonikat.

Põhjamaalased aga polnud tavaliselt nii toored. Usundis ja rahvaloomingus on väga silmapaistev see vahe, kuidas suhtu-

“Kas tahate ja suudate siis olla. . .”

vad tapmisesse aarialased ja soomeugrilased. Mis ühele nii hõlpus ja idealiseeritav, see teisele nii raske ja vastik. Meie mentaliteedile ei ole tapmine iseendast veel mingi vägitöö ega eesmärk omaette. Meil elatakse ise ja lastakse ka teistel elada. Isegi loomalt meie esivanemad on palund tapmist andeks. Kuu-lus eesti jonn, kadedus ja kius pole meil sugugi igivana iseloo-mu joon, vaid alles orjaajal haiglaselt meeli nakatand. Või mis on õige meiegi kadedus ja kius kasvõi näit. lätlaste kõrval! Meie hõimudelle nii saatuslik on hoopis teine nähe: see on nimelt a g r e s s i i v s u s e p u u d u s, salliv passiivsus isegi oma vas-taste, kallaletungijate ja suretajate vastu. Vaenlike inimeste tap-miselle on eelistatud sõbralikku kooselu ja koostööd häätahtliku-ma loodusega ja on taganetud, aina taganetud järjest kaugemal-le asustamatta aladelle kultiveerima neid ja otsima uusi elamis-võimalusi ka oma soole ja hõimule. Siin oleme jõudnud nüüd küll ammu juba nii kaugele, et taganeda enam kuhugi pole, vaid peame kaitsma oma kodu tarbekorral ka kasvõi aktiivselt. Kui tu-gev see tahe on ja kuivõrd seda osatakse süvendada, see on meile muidugi kah üheks eluküsimuseks: rängad katsumisajad on iga-tahes ette näha.

Küllap sellises elutunde ja mõtteviisi põhjalikus kontrastis, jah, küllap just suhtumises teistesse rahvastesse on minu arust pääpõhjus, miks meist suurrahvast pole paisund ega vist paisugi, olgugi, et ajajooksul oleme tõuliselt nii palju aarialastega segi-nend, et vere kõrval ka meie vaim on kaotand palju oma endisest puhtusest ja algupärast. Kuid kõigest sellest vere ja vaimu segi-nemisest hoolimatta on ettenähtav meie püsimine ikkagi väike-rahvana: relvaga me maailma küll enam ei valluta ja slaavlaste moodi kiirelt signinema me kah vist ei hakka. Tõesti, tõesti, me ei ole teiste vallutajate ega hävitajate, vaid ise asutajate ja ehitajate tõugu. Rajajad ja põhjapanejad oleme meie — selle eesmärgiga oleme tungind ja tungigem aina teadlikumalt ka edaspidi mõtes-tama oma elu!

Kui me seejuures ometi välja surra ega suurtesse sulada ei ka-vatse, vaid isegi väikerahvana täit eluõigust julgeme endale nõu-da, siis ennekoike küll sellepärast, et me kehalise edasielamise kõrval oma laste kaudu oleme jäädvustand ja tahame ikka jääd-

vustada oma elu sellise töö, selliste tegude ja sellise l o o m i n - g u kaudu, mida teised ei suuda hävitada, vaid mida teised hoopis vajavad ja omalegi tahavad. Seda on tähistand kogu meie minevik. Äsjakäsiteldud põhjamaise looduse kultiveerimine on ise juba ainulaadne ja igavene monument meie esivanemate paljudelle generatsioonidelle, mis jätkugu üha edasi tänapäeva uudismaade asustajate vägitööna. Sellele seltsib meie aastatuhandeid vana vaimne looming, mis osutab nii suurt elujõudu, et see suudab praegugi ja edaspidi veel järjest enam otse rahvusvaheliselt uuele loomingule sütitada. Ning ärgu kardetagu: küll leiduvad kord ka uurijad ja õpetlased, kirjanikud ja luuletajad, kes meie endispõlvede määratu kultuuritöö järjest mõjukamalt sõnastavad ja raamatusse raiuvad.

Esmajoones siis just jäädava väärtusega töö ja loomingu poole püüdmist tähistagu meile sümboolselt ka n n. r a a m a t u - a a s - t a pühitsemine. Muidugi on raamat ise ainult väike ja meie juures võrdlemisi veel üsna väike osa meie rahva kogu loomingust. Ei ole ka mingit põhjust raamatu ja selle kirjutaja osatähtsust meie kultuurielus liialdada: külluses on olnud meil suuri vaimuinimesi juba ammu enne raamatut ja nende kõrgeväärtuslikku loomingut on säilitand kogu rahvas ka ilma raamatuta. Elukutselised kirjamehed on meil alles sootu lühikese aja nähe ja nende üleisikuline osavõtt meie elu mõtestamisest peaks veel tugevasti tõusma, et väärikalt jätkata meie endisaja nimetute rahvajuhtide kohustusi ja traditsioone. Aga ka põllumees, riigimees, ametnik, õpetaja, kaitseväelane, vabakutseline jne. — keegi ei tarvitse oma elutööd häbeneda ega alahinnata kirjatarga kõrval. Kirjutamine ja lugemine üksi pole veel eesmärk omaette. Nagu on mõttetu künda selleks, et aga künda, niisama mõttetu on luuletada ainult selleks, et aga luuletada, — peab oldama selgel teadvusel sellest, milleks künda ja milleks kirjutada. Ent ei ole vist raamatu-aasta puhul üleliigne küsida: kas meie kündjad ja kirjutajad, meie juhid ja kasvatajad, meie kaitsjad ja korraldajad on alati täitsa teadlikud selles, milleks nad töötavad ja mida nad taotlevad? Ning küsigem siis lõpuks veel kord: milleks?

Jah, kas tõesti mitte selleks, et jäädvustada oma ja oma rahva elu? Kas tõesti mitte selleks, et elada edasi oma lastes ja loomin-

“Kas tahate ja suudate siis olla. . .”

gus surematult — olgu siis loomingu väljaks ükskõik, kas põld või äri, poliitika, teadus, kunst või mis tahes muud. Pääasi — et see looming aga oleks tõepoolest sellevõrra väärtuslik, et ta ikkagi s u d a k s jääda püsima ja elada edasi ka pärast meie endi surma. Millised on kellegi võimed ja võimalused ning kuidas keegi neid kasutab ja ennast teostab, sellest ep sõltubki igaühe olemise püsivus. Kui paljukest on kellegis seda “jumalikku” igavikutaotelu, sellevõrra saame olla ka igaüks surematud. Meie nimed üksikult võivad ununeda, kuid meie elutöö ja meie rahvas tervikuna, need peavad elama edasi igavesti. Selles siis seiskugi raamatu-aasta suurim ülesanne, et ta tuletagu igale meist dekreedina meelde — nii juhtidelle kui hulkadelle — seda põlist jäädvustamise tungi, mis kihutab meid kõiki elama ja looma. Kuid ärgem elagem ainult tänapäeva ja oma väikese mina jaoks, vaid elagem ka tulevaste põlvede ja oma armastatud rahva hääks! Ning ärgem loogem ainult seda, mis kohe ununeb ja hävib, vaid püüd- kem luua seda, mida vajavad veel meie järglasedki ja mille väärtus on püsiv läbi aegade!

IX 1935.

MÕNED MÕISTUSÕNAD VABADUSSÕJA AJAL SÜNDINUILE

Riigikaitse muredest ja kohustusist

Rahvaste ja riikide omavahelises võitluses kostavad ju alatasa karjatused ühe või teise maa-ala ja huvipiirkonna järgi — eks huvita ka nn. Baltiruum ühte ja teist, kuigi meie ümber avalikku raginat ei ole nõnda palju kuulda nagu mõne muu maa ümber. Aga kurikavalalt karjutavate kõrval salakavalalt vaigitavaid vallutussuove tunneme ja teame kah niikuinii. Meie jälgime hoolega, kuidas neid juba tasapisi teostatakse ja keda kõiki seejuures tööriistadena kasutatakse, isegi meie eneste hulgast. Me õpime ühtlasi aina selgemini hindama, kes meie keskel on ustav oma kodumaale ka ilma sellest lärmitsematta ja kes on rahvuslusega ainult karjeristlik äritseja, kes meie kõrval on tõeline liitlane ja kes ainult silma-

kirjaks sõpruse teeskleja või lausa äraandja. Ning järjest enam hakkame endamisi mõtlema, hakkame omavahel arutama, hakkame isegi suurt ja rasket muret tundma küsimuste ümber, mis on õieti meie iseseisvuse sisuks ja väärtuseks, kes on õieti meie iseseisvuse kandjaks ja teostajaks, kuidas on õieti meie iseseisvus säilitatav ja kindlustatav.

Vaevalt ainult selleks tarvitseb ja väärib olla iseseisev, et tunda end nii-öelda p e r e m e h e n a ja oma pere käsutajana, vaid palju enam küll selleks, et olla ise vaba ja võimas l o o j a, nii aineliste kui vaimsete varade looja omaenda parima tahte ja omaenda ülima oskuse kohaselt, mitte ainult käsutamise ja juhtimise, vaid veelgi enam enesevalitsemise ja omaalgatuse kaudu, mitte niivõrd oma isiklikuks mõnuks ja eralõbuks kuivõrd oma ja kogu oma armastatud kodu elujõu jätkamiseks põlvest põlve ja oma elutöö jäädvustamiseks igavesti oma soole, oma hõimule, kogu inimkonnale hüvanguks ja tarvituseks. Sugupõlvedele võõra surve all oli meie majanduslik, kultuuriline ja poliitiline iseseisvumine suurimaks väärtuseks ja ideaaliks, mida taoteldi sihiteadlikult ja ohvrivalmilt. Surve just karastas jõude ning innustas üksikuid ja hulki küll passiivsele vastupanule, küll aktiivsele võitluselle, nii avalikult seaduslikule kui põrandaaluselt mässulisele. Iseseisvuse kättevõitmise järgi aga hakkas lagunema see suurim rahvuslik ühisrinne, mis varem kõige paremini koondas ja rakendas meie jõude loominguks. Vabanend jõude ei suudetud transformeerida täiel määral iseseisvuse sisustamise ja kindlustamise ideede teenistusse, vaid need killunesid osalt ka omavahelisse võitlusesse ja seega enesenõrgendusse, osalt kaotasid oma idealistliku aluse ja vajusid kord enam, kord vähem varjatud egoistlik-materialistlike huvide rüppe. Kuid samal ajal on hakand kogunema väljastpoolt järjest enam elektrit meie iseseisvustaeva äärele, mis võib kattuda kes teab kust kunas kerkivate äikesepilvedega. Kas oleme küllalt ettevalmistund ettenähtavale rajule? Kust leiame varju valangu-te vastu? Ja kuidas on korras meie piksevardad hävitavate võõrjõudude vastuvõtmiseks ja haudasaatmiseks?

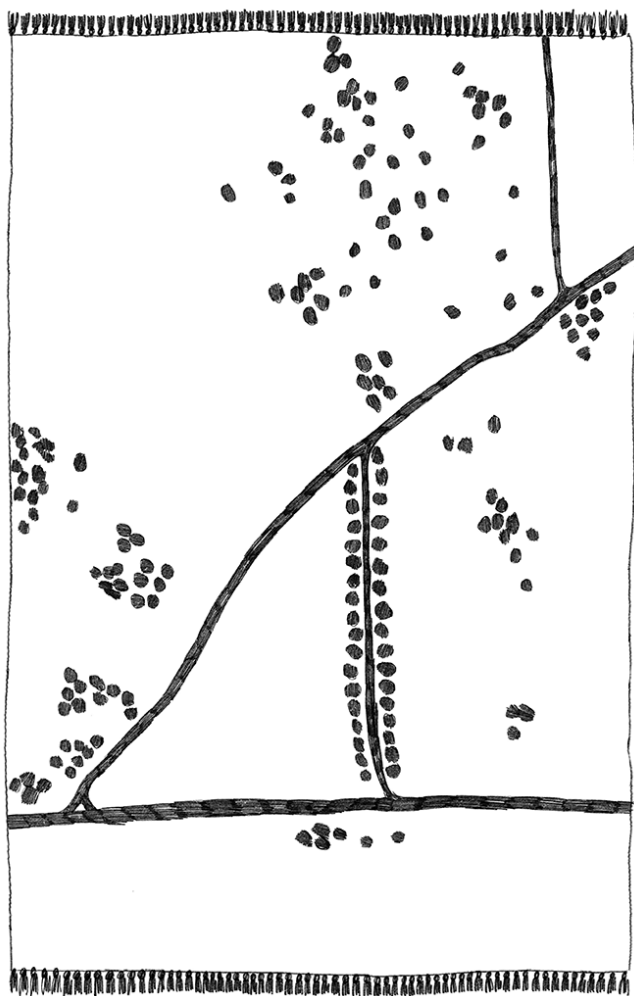
Kui senini püüdsime kindlustada oma iseseisvust esmajoones rahvamajanduse, rahvahariduse ja rahvavalitsuse võimalikult laiaulatuslikuma väljaarendamise abil ja vastavate organite ku-

“Kas tahate ja suudate siis olla. . .”

jundamise kaudu, siis hakkame viimasel ajal ikka teadlikumalt hindama ja väärtustama ka kogu rahva enda riiklikku meelestamist, lisaks aga eriti veel võitlusvõimelise sõduri ja rahvusteadliku ohvitseri osatähtsust meie olemasolu probleemistikus. Riigikaitse pole meile ainult eelarve-küsimus, vaid kogu meie olemust, mõtteviisi ja tundemaailma läbiv juhtidee. Oma ja vaba riigi kaitse, eks see pea olema praeguselle nooruselle sedasama, mis iseseisvus endispõlvedele: püüe, eesmärk, siht, aade, tahe, tung, vanne, töotus, käsk — vaimu ja vere, aru ja kire käskude käsk! Kõik peame olema kas sõdurid või ohvitserid oma riigi sisemise ja välimise iseseisvuse kindlustamisel — mitte ainult kasarmus ega laagris, vaid ka kodus ja ühiskonnas, senisest palju paremini veel võõrsil ja väljas! Mitte ainult relvade ja lõhkeainetega, vaid samuti ka sule, sõna, kätetööga, ülesehitava kapitali ja oma eestilise kultuuriga!

Aga millised te olete, meie praegukasvavad noored? Millised on teie mõtted ja tunded, teie võimed ja teod? Kui sündisite sõjajärgses surmasuus, siis loodeti teist uue Eesti algust ja taheti teist sirguvat oma kodu tulevasi peremehi. Kui kasvate nüüd suureks ja astute omakorda ellu, oma jõude rakendama, oma väärtusi ja varu looma, oma ideaale teostama, kas tahate ja suudate siis olla oma kalli kodu ja vaba riigi iseseisvad valitsejad?

OSKAR LOORITS (9. XI 1900 Suure-Kõpu vald – 12. XII 1961 Uppsala) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1922, *mag. phil.* 1923, *dr. phil.* 1926, Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938. TÜ rahvaluule eradotsent 1927–1937, dotsent 1938–1939, eesti ja võrdleva rahvaluule professori kt 1939–1941; Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja 1927–1944. Põgenes 1944. a septembris Rootsi, 1944–1947 arhiiviassistent ja 1947–1961 riiklik stipendiaat Uppsala murde- ja rahvaluulearhiivis. *Akadeemias* on temalt ilmunud taastrükk “Koodi Jaan: Kuidas tekivad kangelasmüüdid?” (1989, nr 9, lk 1949–1963) ja käsikirja jäänud ettekanne “Meie haritlaskonna lõhikäristattusest” (2021, nr 2, lk 196–224).

MARYLIIS TEINFELDT-GRINS. Põima

ARVUSTUS

VASTSELIINA JA LINNUS

Kaur Alttoa. *Vastseliina piiskopilinnus*. Toimetaja Toomas Tamla, keeletoimetaja Piret Ruustal, kujundus ja küljendus Kadi Pajupuu, saatesõna Ivar Traagel. Tallinn: Argo, 2025. 157 lk.

Kaur Alttoa on eriline. Teda austatakse, tema arvamusel on kaalu, teda niihästi oodatakse kui ka kardetakse. Ning minusugusele erialavälisele kõrvaltvaatajale on see kõik täiesti mõistetav. Kauri mõjukust kinnitab 2017. aastal talle pühendatud südamlük ja kaunis juubeliraamat, Anne-li Randla koostatud artiklikogumik *Järelevastamine. Kaur Alttoale*, mis koondab 11 artiklit tema õpilastelt (Randla 2017). Kauri teadlas- ja õpetajakarjäär on olnud pikk ja mitmekülgne. Tõenäoliselt peavad kõik, kes tegelevad kuidagi Eesti keskaegse arhitektuuriga, varem või hiljem arvestama sellega, mida Kaur on kirjutanud.

Keskaegsed sakraalhooned ja linnuste varemed on ühele maateadlasele enamasti lihtsalt objektid maastikus, millel on mingisugune ajalugu. Läbi Kauri kirjutiste on aga paljud meie mälestised saanud ajaloo juurde ka loo, milles põimuvad uurimuslugu, erinevad hüpoteesid, kahtlused, seosed ja arvamusel. Siinse loo kirjutaja kuulas aastatuhande vahetusel Kauri kursust Eesti kunstiajaloost ja hilisem suhtlus peamiselt Õpetatud Eesti Seltsis (ÖES) on pannud järjest enam väärtustama meie keskaegset ehituskunsti ja kõike, mis sellega seondub, olgu selleks stiilide levik, materjalivalik, mõni üksikküsimus või ka üldkäsitluse kahtluse alla panek. Selles viimases on minu arust Kaur suur meister. Olgu selle näiteks arutelu keskaegse kiriku võlvidepealse kasutamise üle redupai-gana või Tartu Jaani kiriku terrakotade saladuse lahenduse püüd.

Vaatlusaluse raamatu sissejuhatuses on Vastseliina linnuseisand jaotanud inimesed kujundlikult kolmeks: need, kes panevad asjad juhtuma, teised, kes vaatavad, kuidas asjad juhtuvad, ja kolmandad, kes küsivad, mis juhtus (lk 8). Seda jaotust võib tõlgendada mitmeti, kuid kujutan Kauri ette viimases kategoorias. Ta tahaks iga keskaegse objekti üksipulgi lahti kiskuda ja kogu aeg küsida, mis juhtus. Ning samas näen teda sageli ka vastamas: ma (me) ei tea, mis juhtus! Raamatuski on

mitmel korral ära toodud Eesti keskaja arhitektuuriloo juurde käiv tüüp-lause: kaasaegseid andmeid napib või on need suisa olematud (nt lk 20).

Raamatust saame teada, et Kauri huvi Vastseliina vastu sai alguse üle poole sajandi tagasi. Selle juured ulatuvad 1972. aastal kaitstud dip-lomitööni (Altkoa 1972). Teema aetasid noore tudengi uurimislauale Voldemar Vaga ja Enn Tarvel. 1975. aastaks vormus sellest juba tea-dusartikkel, mis avaldati küll alles kaks aastat hiljem (Altkoa 1977), ja nüüdseks on meil 157-leheküljeline monograafia, millest saavad edas-pidi lähtuda kõik arhitektuuriloolased.

Raamatut ilmestab suur hulk illustratsioone, millest enamik pä-rineb arhitektuurfotograaf Peeter Särelt. Ilmselt on raamatus olemas kõik väärtuslik, mis linnusest on olemas nii fotografeerituna kui ka fo-toelsest ajast. Geograafina paeluvad mind linnuste skeemid, kuid ehk oleks võinud lisada ka mõne hiliskeskaegse või varauusaegse kaardi, kus oleks olnud näha Vastseliina asend toonases võimustusel. Jõu-takse ju raamatuski aruteluni, kuidas Vastseliina asetus võimu- ja asus-tussüsteemi võrreldes Aluliina, Irboska, Kirumpää, Petseri ja Pihkvaga. Sellele kaardile oleks võinud mahtuda nii Tartu koos toomkirikuga kui ka nende vahele jääv Põlva, sest ka sellel pühakojal oli ilmselt oma roll keskaegse arhitektuurikäekirja levimisel. Jäädes veel illustratsioonide juurde, siis siin peitub minu arvates üks raamatu oluline puudujääk: il-lustratsioonist lähtuv külgend. On arusaadav, et esitatud formaat aitab illustratsioone esile tuua suurejooneliselt. See õigustab end paljudel le-hekülgedel. Samas on aga teksti paigutus selle lahenduse juures märga-tavalt kannatanud. Ridamisi on lehekülgi (nt 36–43), kus tekib paberi raiskamise tunne.

Illustratsioonide kirjeldused on enamalt jaolt asjakohased, kuid siis-ki on hulk selliseidki, kus pildistatu koos pildiallkirjaga ei osutu selgelt mõistetavaks ka pärast pikka mõtlemist. Näiteks on leheküljel 75 too-dud 1959. aasta foto eeslinnuse lõunaseinal säilinud dekoratiivsete sõõr-petikute fragmentidest. Nende leidmine osutub raskeks. Ehk oleks või-nud julgelt lisada fotodele mingi läbiva märgisüsteemi, mille abil oleks lugeja selgemini aru saanud, millist detaili on fotol mõeldud. Seda laadi mõistatusi on raamatus mitmeid. Aga üks keskaegne arhitektuur olegi üks mõistatuste jada!

Ühe piltmõistatuse lahendasin aga raamatus ära. Leheküljel 107 on toodud pilt, millel allkirja järgi peaks olema linnuse kujutis 1661. aas-tast. See peaks olema ka ainuke originaalpilt ajast, mil linnus oli ka-sutuses. Tekstist saame teada, et 1656. aastal alanud Vene-Rootsi sõjas liikus läbi Vastseliina umbes 10 000-meheline venelaste vägi. Umbes 60-liikmeline rootslaste üksus ei suutnud linnust kuidagi kaitsta ja see

alistus. Toonane vaenukonflikt lõppes 1661. aastal Kärde rahuga, mille järgi läks linnus siiski tagasi rootslaste kätte. Kirjelduse järgi peaksid pildil linnuse torne katma katused ja näha olema ka pihtaed, kuid jooniselt vaatavad vastu pigem taluhooned. Otsides üles joonise allika, selgub, et pildid on läinud vahetusse. Originaalteoses on kõrvuti pilt Liivimaa külast ja teine Vastseliina linnusest. Siin käsitletavasse raamatusse on ekslikult läinud lihtsalt vale, külaolustikku kujutav joonis. Need pildid pärinevad nn Mayerbergi albumist, Venemaa tsaaririigi joonistuste ja kirjelduste kogumikust, mis koostati 17. sajandil. Jooniste autor seal oli peamiselt Johann Rudolf Sturn. Albumi andis kaheköitelise trükisena välja keeleteadlane ja bibliograaf Friedrich von Adelung 1827. aastal.¹

Raamatut lugedes tabasin end mõttes küsimas, mis võiksid olla uued, viimase poolsajandi jooksul tekkinud teadmised selle keskaegse kindlusrajatise kohta. Linnuse uurimislugu vaadates on hiljutisi käsitlusi olnud üsna vähe. Kindlasti on uudsed kaks linnuse rekonstruktsiooni, mis on toodud lehekülgedel 78–79 ja 80–81. Koit Riksoni ja Heiki Valgu rekonstruktsioon pärineb Tartu piiskopkonna raamatust, mis ilmus 2024. aastal (Maasing jt 2024). Ragnar Saage ja Jaagup Metsalu linnuse 3D-rekonstruktsiooni ajamäärangut me raamatust ei leia. Toodud internetiviite järgi selgub, et see valmis 2022. aastal. Rekonstruktsioonijoonistele järgneb Kauri arutelu Riksoni ja Valgu kujutise üle, kuid Saage ja Metsalu rekonstruktsioonile² pole tekstinis enam tähelepanu pööratud. Kas see on juhuslik või taotluslik? Kiirpilgul võib rekonstruktsioonide vahel märgata mitmeid olulisi erinevusi.

Jõudes aastas kord või paar Vastseliina, peatub mu pilk ikka ja jälle sealset kagutorni kroonival kurepesal (vt lk 136–137). See on sümbolne paik ühe Eesti armastatuima linnuliigi levikuloos: just siin pesitses 1841. aastal teadaolevalt esimest korda Eestis valge-toonekurg. Teade ilmus baltisakslasest arstiteadlase Alexander von Huecki (1802–1842) anonüümselt ja postuumselt 1845. aastal ilmunud ülevaates Eesti-, Liivi- ja Kuramaa põllumajandusest (Hueck 1845).³ Hueck oli 1838. aastal koos Friedrich Robert Faehlmanni ja Dietrich Heinrich Jür-

¹Linnuse kujutist saab vaadata ka veebist aadressil <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/adelung1827bd2/0019/image.info> ning selles on kirjutatud Vastseliina linnuse raamatu 21. leheküljel.

²Vt seda <https://vastseliinalinnus.ee/3d-rekonstrueerimine>.

³Hueck tutvustas oma raamatut ÕESI märtsikuisel koosolekul 1842. Raamatu avaldamine keelati nii Tartus kui ka Peterburis ja see ilmus alles 1845. aastal anonüümsena Leipzgis.

gensoniga algatanud ÕESI asutamise mõtte ning oli teiste seas kirjavahetuses ka Võrus elava Friderich Reinhold Kreutzwaldiga. Lauluisal olid omakorda tihedad sidemed Vastseliina mõisaga, mistõttu pole väljastatud, et info uhke ja silmatorkava linnu pesitsemisest jõudis Hueckini Kreutzwaldi kaudu.⁴ Samas tutvusringis ja ÕESI algusaegade juures oli ka Vastseliina noor mõisahärra Guido von Liphart (vt Rosenberg 2005). Hueck ütleb raamatu eessõnas, et tugineb Tallinna ja Tartu ümbuses isiklikele vaatlustele, aga mujalt on saanud infot lahkete inimeste kaudu (Hueck 1845: viii). Valge-toonekure kohta käiv info on järgmine:

Valge-toonekurge esineb kuni Emajõe ja Salatsini. Vastseliina lossi varemetes pesitses 1841. aastal üks toonekurepaar, Vara ümbruses Tartust põhja pool on nähtud seitset kuni kaheksat toonekurge, Väina jõe kallastel ja Kuramaal on nad sagedasemad (samas: 52).

Veel 20. sajandi keskpaigas oli valge-toonekurg põhjaeestlaste jaoks haruldus ja nende arvukust loendati sadades. 21. sajandi alguseks oli pesitsevaid paare juba tuhandeid ning kurepesad kuuluvad loomuliku elemendina meie kultuurmaastiku juurde. Vaid saartel on neid märksa vähem. Valge-toonekurg on tuntud oma pesatruuduse poolest, mistõttu pole sugugi võimatu, et see asukoht on püsinud läbi paari aastasaja, ehkki vahepeal tormide või muude tegurite tõttu ka kadununa, aga ikka uuesti ülesehitatuna. Praegu, tutvudes kagutorni konserveerimisplaanidega, jääb mulje, et pesa eemaldatakse (või ongi juba eemaldatud). Võib-olla tundub restauraatoritele see mõte esialgu vastuvõetamatu, kuid kas ei võiks kaaluda võimalust rajada linnuse kagutorni toonekurele sobiv pesapaik? Nii jääks see oluline sümbol alles — nii paiga vaimses kui ka looduskultuurilises mõttes.

Vastseliina on üks neid Eesti kihelkonnakeskusi, kus uusajal on kiriku asukoht muutunud. Keskajal tugines piirkonna kiriklik elu ilmselt Vastseliina lossikabelile. Rootsi ajal paiknes kihelkonnakirik lossi lähedal, Vastseliina mõisa juures. Pärast Põhjasõda liikus kiriklik kese sealt kuue kilomeetri kaugusele loodesse, praegusesse Külaoru külla. Sinna ehitati uus puukirik. 1773. aasta Katariina II kalmistureformiga rajati uue kiriku juurde uus kalmistu, tänapäeval tuntud kui Vastseliina vana kalmistu ehk Serga matusepaik. See asub praegusest kirikust umbes 500 meetrit ida pool. Viimased matused toimusid seal 19. sajandi keskpaigas. 1929. aastal on kalmistut kirjeldatud järgmiselt: äratuntavad on veel

⁴Huecki nimi käib Kreutzwaldi varasest kirjavahetusest korduvalt läbi ja näiteks muretsetakse tema tervise pärast (vt nt Kreutzwald 1976: 38).

vana surnuaia vall ja värav, säilinud on üks lihtne põllukivist rist ning üks uhke paekivist hauatähis (Tsaariaegse... 1929). Nimetatud hauatähis väärrib tähelepanu nii Eesti ajaloo kui ka kalmistukultuuri seisukohast. Teadaolevalt oli see hauakivi 1929. aastaks algsest asukohast juba ära nihutatud ning haud rüüstatud. Hauatähisele on lõunaestsi keeles kirjutatud jumalasõna ja maetu andmed. Selleks on Peter Sarnett (ka Peeter Sarnit; 1772–1840). Ajaleheartikli järgi oli ta kohalike talupoegade saadik, kes olla käinud Vene tsaari Aleksander II juures.⁵ See on seni ainus teadaolev viide säärasele kohtumisele ning seda ei kinnita ükski teine allikas. Artiklis märgitakse veel, et mõisnikud olid lasknud Sarneti Peterburis ära mürgitada. Küll aga viitab hauatähis ise oma suuruse ja materjalivalikuga sellele, et Peter Sarnett oli omal ajal silmapaistev isik. 2020. aastate alguses otsiti varasema teabe põhjal kalmistualalt hauakivi tükke ja suurem osa neist ka leiti. 2023. aasta sügisel pühitseti Serga kalmistul Sarneti restaureeritud hauatähis. Selle umbes 2 m² suuruse ja umbes 30 cm paksuse kivi teeb peale loo ainulaadseks ka materjal. Kuigi Vastseliina lähedal avanevad devoni ladestu lubjakivid, mida on kasutatud eelkõige ehituses (ka linnuses), ei pärine see konkreetne hauatähis Kagu-Eestist, nagu võiks arvata. Suure tõenäosusega on kivi toodud hoopis põhjast, Rakvere lähedalt Kuru paemurrust, kus paljandub ordoviitsiumi ajastu Porkuni lade.⁶ See tähelepanek viib mõtet edasi Vastseliina linnuse ehitusmaterjali päritolu juurde. Ilmselgelt pärines suurem osa materjalist linnuse lähiümbrusest: “maakivid” korjati põldudelt, telliste valmistamiseks tuli aga kusagilt hankida savi ja see põletada. Kuid lubjakivi, mida linnuse all vahetult ei paljandu, võis vajada kaugemalt toomist. Kui kaugele ulatus tollane materjalihange, on küsimus, mis väärrib edasist uurimist. Linnusest 800 m kagus on maa- ja ruumiameti geoportaali pärandkultuuri kaardirakenduse järgi koht, kust väidetavalt olla inimketina paekive linnuseni transporditud. Geoloogia seda päriselt ei toeta, sest devoni ajastu Põlva lade lademe lubjakivide avamusala jääb märgitud kohast veel natuke lõuna poole. Kas Vastseliina linnusesse jõudsid paekivid kümmekonna kilomeetri kauguselt Tiirhanna ümbrusest või veel kaugemalt? Siinkohal peame jällegi tõdema, et andmeid palib või on need suisa olematud.

Tõenäoliselt kaotas Vastseliina oma tähtsuse kaitseehitisena just Põhjasõja käigus. Järgmistel sajanditel nihkus asustuskeskus linnuse vahetust lähedusest järk-järgult kaugemale ning kunagine kindlus jäi una-

⁵Kui keisri juures käik ka tegelikult aset leidis, siis meenutagem, et 1840. aastal oli võimul Nikolai I.

⁶Siinkohal tänusõnad geoloogiaprofessor Leho Ainsaarele.

russe. Selle varemeid hakati kasutama ehitusmaterjalina: tellised ja muu materjal leidis uue elu nii Liphartite Vastseliina mõisas kui ka mujal ümbruskonnas. Huvitav on küsida: milline nägi välja üleminek kaitserajatiselt majanduskeskuseks? Kas näiteks Piusa jõe vanemad veskid pärinevad alles 18. sajandist või olid need olemas juba enne Põhjasõda? Teame, et vaid 1,5 km linnusest allavoolu asus 18. sajandi lõpus näiteks veejõudu kasutatav vasekoda. Millisena võis näha varemeid 1830. aastatel ja hiljem Kreutzwald, kui ta koos Liphartitega Vastseliina mõisa pargis jalutas ja üle kärestikulise jõe lagunevat linnust vaatas? Nüüdseks on sellest saanud atraktiivne turismiobjekt, tähis, mille poliitgeograafiline tähendus pole 700 aasta jooksul kuigivõrd muutunud. Laias laastus tähistab see endiselt kahe maailmakorra piiri.

Taavi Pae

Kirjandus

- A d e l u n g, Friedrich von 1827. *Augustin Freiherr von Meyerberg und seine Reise nach Russland: Nebst einer von ihm auf dieser Reise veranstalteten Sammlung von Ansichten, Gebräuchen, Bildnissen u. s. w.* St. Petersburg: Gedruckt bey Karl Kray
- A l t t o a, Kaur 1972. Vastseliina linnus. Diplomitöö. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- A l t t o a, Kaur 1977. Vastseliina piiskopilinnus. — *Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt*, 2. Tallinn: Kunst, lk 284–305.
- H u e c k, Alexander von 1845. *Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland.* Leipzig: Verlag von Otto Wigand
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1976. *Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele: 1833–1866.* Tallinn: Eesti Raamat
- M a a s i n g, Madis, Ain M ä e s a l u, Mihkel M ä e s a l u, Anti S e l a r t, Heiki V a l k, Aldur V u n k 2024. *Tartu piiskopkond, 1224–1558: Kõige võimsam territoorium.* Koost. Koit Rikson. (Võimukeskused II.) Tallinn: Eostre Publications
- R a n d l a, Anneli (toim.) 2017. *Järelevastamine. Kaur Alttoale.* Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia

Rosenberg, Tiit 2005. Ühest Fr. R. Kreutzwaldi sõprussuhetest (Vastseliina noor mõisahärra Guido von Liphart). — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2003*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 21–40

Tsaariaegse saadiku kalm Vastseliinas. 1929. *Elu. Võru-Petserimaa häälekandja*, 31.12

TAAVI PAE (1976) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafina (1999), magister geograafia alal a-st 2002, filosoofiadoktor a-st 2006. Töötanud Eesti Entsüklopeediakirjastuse teadustoimetajana (2002–2009) ja a-st 2006 Tartu Ülikoolis, praegu TÜ loodus- ja täppisteaduste valdkonna ökoloogia ja maateaduste instituudi Eesti geograafia kaasprofessor. *Akadeemias* on talt ilmunud artiklid “Eesti mägede kõrgustest” (1999, nr 4, lk 767–781), “Eesnimede piirkondlikud erinevused Eestis 1840. aastal” (koos Liisi Pärsikuga; 2011, nr 3, lk 511–535), “Eesti-Vene piir Vasknarvas — Euroopa Liit Narva jõe paremkaldal” (2014, nr 10, lk 1731–1745) ja “Mälestusi Püssist” (2025, nr 10, lk 1830–1838) ning Jaak Meiterni toimetatud *Maailma atlase* arvustus (2008, nr 3, lk 680–683).

PÕHJALIK JA HAARAV PILGUHEIT ANGLISTIKA ÕPETAMISE LOOLE TARTU ÜLIKOO LIS

Ilmar Anvelt, Pilvi Rajamäe. *Kakssada kakskümmend aastat anglistikat Tartu Ülikoolis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024. 479 lk.

Tänapäeval tundub inglise keele valdamine enesestmõistetav ja kipub noorema põlvkonna hulgas isegi ületama emakeelepädevust. Seetõttu võib mõte kirjutada uurimus selle õpetamise ajaloost Tartu Ülikoolis näida esmapilgul ebahuvitav ja ajakohatu, umbes nagu “sõe vedamine Coventrysse”, kui kasutada tuntud inglise idioomi. Ilmar Anvelt ja Pilvi Rajamäe näitavad, et nii see siiski ei ole. Oma mahuka ja tänuväärse teosega täidavad nad lünga Tartu anglistika ajaloo käsitlemisel. Autorite enda sõnul on varasemad ülevaated selle teema kohta “üsnalühikesed” ja pärinevad juba peaaegu poole sajandi tagusest ajast (lk 7). Ilmunud raamatu üheks suurimaks väärtuseks on kahtlemata asjaolu, et peale arhiivimaterjalide, kirjandusteoste ja ajaleheartiklite põhineb tekst suure osas autorite intervjuudel endiste ja praeguste kolleegidega, mis muudab materjali ehedaks ja kohati lausa agathachristie’likult põnevaks.

Üldse võiks teaduslikke uurimusi Tartu Ülikooli kui institutsiooni kohta olla rohkem, ehkki Nõukogude ajal ilmus küll huvitav ja faktirohke *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982* kolmes köites (koostajad Hillar Palamets, Helmut Piirimäe ja Karl Siilivask; Tallinn: Valgus, 1982) ning 2023. aastal Erki Tammiksaare põhjalik monograafia *Eestikeelse Tartu Ülikooli esimene aastasada* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus) — esimene ülikooli 350. aastapäeva ja teine eestikeelse kõrghariduse 100. aastapäeva tähistamiseks. Sama kehtib konkreetsete distsipliinide ajaloo uurimise kohta. Torkab silma, kui palju on ülikooli hooneid ja ühinguid tutvustavaid väljaandeid, kuid vähem ülikooli põhitegevust, s.t seal õpetatavate erialade ajaloo eraldi käsitlusi. Nüüd on neile lisandunud Anvelti ja Rajamäe raamat, mis väärib esiletõstmist. Loodetavasti tuleb sellesarnaseid teoseid lähiajal juurde. Nagu autorid ise märgivad, on huvi “jäädvustada ülikooliga seotud mälestusi” viimastel aastatel suurenenud ja ka rektor Toomas Asser kutsunud “ülikooliperet üles kirja panema ülikooli allasutuste ajalugu” (lk 9).

Anglistika ajalugu on Euroopa tasandil süstemaatilisemalt uuritud alles paarkümmend aastat, eelkõige Baseli Ülikooli kauaaegse Inglise kirjanduse professori Balz Engleri juhtimisel. Anglistika “emamaal” Suurbritannias tundub seda eriala käsitlevaid eraldi ajaloolisi ülevaateid olema üllatavalt vähe. Põhjalikumate käsitluste hulgast tuleks mainida Stefan Collini monograafiat *Kirjandus ja õppimine: Anglistika ajalugu Suurbritannias* (Literature and Learning: A History of English Studies in Britain, 2025). Läti ja Leedu sellealastest uurimustest tean vaid Jonė Grigaliūnienė artiklit Leedu kohta (2008), milles joonistuvad küll välja teatud sarnasused anglistika arenguga Eestis, kuid mis ei ole sugugi nii laiahaardeline. See tähendab, et *Kakssada kakskümmend aastat anglistikat Tartu Ülikoolis* (edaspidi lühendatult *Tartu anglistika* 220) on tähtis sündmus ja seda mitte ainult Eesti piires.

Struktuurilt jaguneb raamat eellooks ja kolmeks osaks, mis käsitlevad vastavalt sõjaeelse Eesti Vabariigi ajastut, Nõukogude aega ja Eesti iseseisvuse taastamisele järgnenud aastaid. Sündmused on seega esitatud ajalises järjekorras ja lineaarselt. Võrdluseks on huvitav märkida, et Collini ehitab oma monograafia üles temaatiliselt, väites, et lineaarne esitus “kipub soodustama akadeemiliste distsipliinide ajalookirjutusele omast teleoloogilist lähenemist” (2025: 10). Võimalik, et selles etteheites on oma iva, aga Collini analüüsivate teemade ring on ka palju laiem, samas kui Tartu anglistika puhul on tegu üldiselt ühtse uurimisobjektiga — on ju keelt ja kirjandust Eesti võõrfiloloogia erialadel üldjuhul õpetatud koos. Seega tundub Anvelti ja Rajamäe valitud kronoloogiline meetod siiski kõige loomulikum ja lihtsamini jälgitav. Samas ei ole temaatilist aspekti eiratud. Kui autoritel on tulnud keskenduda

mõnele üksikteemale, näiteks foneetikale, on selleks kasutatud alapeatükke.

Nagu ka autorid ise tunnistavad, ei ole raamatu ülesehitus läbinisti ühtne. Ühelt poolt tingib seda "kättesaadava materjali olemus" (lk 8). Kui iseseisvuse taastamise järgse ja Nõukogude aja puhul on olnud võimalik kasutada elavate inimeste mälestusi ja intervjuusid, siis varasemate ajajärgude käsitlusis on tulnud tugineda kirjalikele allikatele. Teine erinevus tuleneb tõlgast, et algusaastatel oli anglistika õpetamine Tartu Ülikoolis katkendlik ja kaootilisem, sõltudes konkreetse õppejõu isikust ja eelistustest. Pärast Teist maailmasõda loodi inglise filoloogiate kateeder, mille arengut suunas mitu karismaatilist juhatajat. Sellele järgnes meie riikliku iseseisvuse taastamise järel Põhja-Ameerika, Briti ja Kanada keskuste rajamine. See kõik viis õppetöö tasapisi institutsioonilisele rajale ja rõhuasetuse "isikutelt struktuuridele" (samas). Kirjeldatud muutus tuleb hästi esile ka peatükkide pealkirjadest, kus värvikad individid asenduvad õppesuundadega: "Benjamin Beresford — romantiline rändur", "Willy Peters — skandaalne eksperimentaalfoneetik", "Oleg Muti ajastu", "Heino Liivi aegne kateeder uuenduste tuules", "Amerikanistika-britannistika kõrvaleriala". Samalaadset üleminekut isikutelt struktuuridele võib muide täheldada ka Collini monograafias — mõistagi samadel põhjustel, mis on seotud eriala kui institutsiooni väljakujunemisega.

Kuna algusaastatel ja kogu Venemaa keisririigi ajal ei omistatud inglise keele õpetamisele Tartu Ülikoolis suurt tähtsust, on selle kohta vähe teada. Sellest hoolimata on Anveltil ja Rajamäel sekundaarsete allikate abil õnnestunud maalida haarav pilt esimesest inglise lektorist Benjamin Beresfordist, kes töötas Tartus aastatel 1804–1806, s.t vahetult pärast ülikooli taasavamist 19. sajandi algul. Organiseeritud keeleõpet sel ajal ei toimunud, mistõttu on ka Beresfordi tegevus liigitatud "keelte ja kunstide loengute" alla. Omaette kujukas on seegi, et peale inglise keele tuli Beresfordil õpetada itaalia keelt. Õpetlase asemel oli inglase pigem romantiline poet, kes oli pärast kodumaal seadusega pahuksisse minemist rännanud läbi Euroopa, jäädes pikemalt pidama Saksamaale ja saavutades märkimisväärse tunnustuse saksa luule tõlkimisel inglise keelde. Eestis veedetud kahte aastat jääb meenutama tema enda luuletus "Esimene mai Liivimaal", milles Beresford väljendab jahmatust kohaliku kevade jaheduse üle (lk 14).

Beresfordi säravale isikule järgnes hulk teisi õppejõude, aga õppetöö oli lünklik ja mitu korda jäi lektori ametikoht täitmata. Kuigi ülejäänud lektorid ei ole millegagi otseselt ajalukku püsima jäänud ja autorid kirjeldavad seda perioodi "tuima tsaariajana", on esimest korda ka mär-

ke süstemaatilisest keeleõppest (lk 16–17). Näiteks on teada, et käsitleti eri keeleaspekte, nagu grammatika, hääldus, süntaks ja etümoloogia, ning tutvustati ka inglise kirjandusklassikuid ja kaasaegset kirjandust, sageli küll eeskätt keeleõppe materjalina, sest sel ajal põhines ka moodstate keelte õppimine kirjandustekstide lugemisel.

Tõelise hoo sai inglise keele õpetamine Tartu Ülikoolis sisse alles pärast Eesti Vabariigi loomist ja riiklikul tasandil tehtud otsust hakata koolides esimese võõrkeelena õpetama inglise keelt. See samm oli kantud soovist vabaneda ülemäärasest saksa ja vene mõjust ning lähendada eestlasi nende natuurile lähedasele anglosaksi kultuurile. Samuti oli selles oma osa Ameerika Ühendriikide suureneval majanduslikul ja kultuurilisel mõjul (lk 19). Inglise õppejõu puudumisel määrati 1919. aastal esimeseks lektoriks pooleldi eesti päritolu, kuid end ikkagi eestlaseks pidav Jenny Leidig, kes oli Lydia Koidula sugulane, töötanud Moskvast inglise peres koduõpetajana ja seejärel saanud kooliõpetaja tunnistuse Birminghamis. 1920. aastal loodi inglise filoloogia professor, mille juhiks sai sakslane Heinrich Mutschmann, kes töötas Tartus kuni 1938. aastani. Peale tema olid neil aastatel inglise keele lektoriteks John Earnshaw, kelle ametiaeg piirdus vaid ühe aastaga, skandaalne Willy Peters, kes rajas küll eksperimentaalfoneetika labori, kuid vallandati lõpuks üliõpilaste solvamise pärast, ja India päritolu Henry Harris.

Keeleõpe muutus süstemaatilisemaks. Leidig pani paika kolmeaastase kursuse, mille juurde kuulusid foneetika, lugemine, kõneharjutused, etteütused, grammatika, kirjavahetus ning viimasel aastal ka kirjandus ja ajalugu. Kirjandusloengutes käsitleti näiteks *Beowulfi*, Carlyle'i, Ruskinit, Tennysoni ja Browningut. Mutschmann õpetas eri ajastute kirjandust alates Chaucerist, Marlowe'st ja Miltonist kuni Shaw', D. H. Lawrence'i ja Huxley'ni, samuti tundis ta suurt huvi Ameerika inglise keele vastu. Peters andis mitmesuguseid erialatunde, kuid tema kõige suuremaks teeneks tuleb siiski pidada foneetikalabori loomist, mis oli väga uuenduslik ja mõjutas tugevasti ka eesti foneetika arengut. Harris lasi üliõpilastel iseseisvalt lugeda Wilde'i, Dickensit, Conradit, H. G. Wellsi ja Kiplingit ning tegi ajaleheartiklite põhjal tõlkeharjutusi. Seejuures tuleb rõhutada, et anglistika kui eriala õpetamisest oli sel ajal palju tähtsam keeletundide andmine kaubandusteaduse ehk majandustudengitele. Viimaste arv oli nii suur, et nende jaoks tuli luua eraldi rühmad (lk 24–25).

Sel ajal omandasid Tartu Ülikoolis teaduskraadi ja asusid tööle ka esimesed eesti soost õppejõud. Üks neist oli Ants Oras, kes luges pärast enesetäiendust Oxfordis põhiliselt kirjanduskursusi ja on jätnud eesti

kultuuri suure jälje oma luuletõlgetega. Temast sai ka esimene eesti professor anglistika erialal, kuid ta oli sunnitud 1943. aastal Eestist põgenema, jõudes esialgu Soome kaudu Rootsi. Teine eestlasest õppejõud oli Johannes Silvet, kes täiendas end samuti mitmel pool Inglismaal. Silvet õpetas mitmesuguseid aineid, kuid süvenes peagi leksikograafiasse, mille viljana hiljem sündis kuulus inglise-eesti sõnaraamat.

Nõukogude okupatsioon tõi kaasa suured muutused. Kuigi anglistika õpetamine jätkus Lääne-Euroopa filoloogia kateedri raames, vallandati palju tunnustatud õppejõude ja katkesid eluliselt tähtsad sidemed läänega. Nn võõrfiloloogiasse suhtuti kahtlusega kui spioonide kasvulavasse. Alles Nikita Hruštšovi ajal algas ideoloogiline “sula” ja hakati uuesti toetama võõrkeelte õppimist (lk 141). Selle tulemusena suurenes nii vastuvõtt anglistika erialale kui ka osakonna koosseis ja moodustati 1961. aastal iseseisev inglise keele kateeder. Vahetult pärast sõda juhtis osakonna tööd Silvet, kuid kõige olulisema panuse Tartu anglistika arengusse andsid Nõukogude ajal Oleg Mutt ja Heino Liiv, kes olid kateedrijuhatajad vastavalt aastatel 1961–1978 ja 1978–1992. Legendaarne Mutt koostas ise arvukalt õppematerjale, millest mõnda kasutati veel pärast Eesti iseseisvuse taastamist. Liivi huvialaks oli lingvistika ning ta asus esimesena tõsiselt arendama teadustööd ja toetas noori andekaid kolleege. Ühtlasi ei saa jätta mainimata inglase Arthur Hone’i, kes oli pärast sõda üks vähesteid välismaalasi Tartus ning tõi oma särava vaimu ja lahkusega veidi värvi halli Nõukogude maailma. Kuigi ta ise oli hispanist, oli tal märkimisväärne osa inglise filoloogia edendamisel. Näiteks õppisid tudengid aastakümneid tema lintiloetud tekstide järgi foneetikat.

Ehkki Nõukogude aeg oma piirangutega oli paljuski rusuv, kujunesid sel ajal välja peamised Tartu anglistika harud. Analüütilist lugemist õpetasid Aino Jõgi, Helgi Pulk, Helgi Susi, Amanda Kriit ja Hilja Koop. Leksikoloogiale ja stilistikale keskendusid Gustav Liiv ja Urve Hanko, foneetikale Nora Toots, Helle Laan ja Leili Kostabi, grammatikale Leopold Kivimägi, Gunnar Kiviväli, Heino Liiv ja Ann Pikver, keeleajaloole Oleg Mutt, Enn Veldi ja Krista Vogelberg, kirjandusele Asta Luigas ja Reet Sool ning metoodikale Laine Hone. Tekkis ka tõlkeõpetus, mida vedasid Mall Tamm ja Malle Laar. Nende õppejõudude sulest sündisid ka arvukad õppematerjalid, õpikud, grammatikad ja sõnastikud, mis löid hea aluse inglise keele õppimiseks alates algklassidest kuni ülikooli tasemeni. On hämmastav, et kõike seda suudeti teha tingimustes, kus juurdepääs lääne materjalidele oli peaaegu olematu ja inglise keelt kõnelevate riikide külastamine äärmiselt raskendatud. Tartu anglistid näitasid eestlikku jonni üles ka sellega, et hoolimata välisest survest jätkasid kogu õppetööd inglise keeles. Samuti kirjutati ing-

lise keeles diplomitööd (lk 98). Tolleaegse õpetamise kõrgest tasemest kõneleb ka tõik, et Tartu inglise filoloogia üliõpilased tulid üleliidulistel olümpiaadidel korduvalt medalikohtadele (lk 266–268). Nõukogude ajal oli anglistikale pühendumine sageli omamoodi protesti ja vaimse vastupanu vorm.

Kui taastati Eesti iseseisvus, ei olnud seega Tartu anglistidel raske lõimuda rahvusvahelisse kogukonda. Kateedri juhatajaks valiti 1992. aastal Krista Vogelberg, kelle uurimisvaldkonnaks olid muu hulgas psühho- ja rakenduslingvistika. Tööd jätkasid paljud Nõukogude ajal tegevust alustanud spetsialistid. Nendele lisandusid uued õppejõud: ingliskeelsete maade kultuuri ja tõlke alal Ilmar Anvelt, inglise kirjan-duse ja ajaloo alal Pilvi Rajamäe, akadeemilise kirjutamise ja ingliskeelsete maade ühiskonna alal Ülle Türk, samuti amerikanist Raili Marling, kanadist Eva Rein ja kirjandusteadlane Ene-Reet Soovik. Pärast viiekümne aasta pikkust pausi taastusid suhted ingliskeelsete riikidega. Koostöö tihendamiseks loodi Põhja-Ameerika, Briti ja Kanada uurin-gute keskused ning Tartusse jõudsid ka uuesti inglise keelt emakeelena rääkivad külalisõppejõud. Nende hulgas leidsid tee eestlaste südamesse ameeriklane Jeffrey Hanson ja šotlane Gordon Leman. Kateedris töötas mõnda aega ka hulk teisi inimesi. Berk Vaher õpetas briti subkultuure, Kaja Kährik lingvistikat, Meelis Leesik, Krista Kallis ja Piret Rääbus tõlget, Piret Kärtner didaktikat, Jane Klavan keeleajalugu ning Katri Sirkel ajalugu ja kirjandust ümberõppijatele. Alates 2012. aastast juhib osakonda Raili Marling. Lektorite hulka on lisandunud lingvistid Reeli Torn-Leesik ja Liina Tammekänd, tõlkespetsialist Katiliina Gielen ning didaktikud Natalja Zagura ja Anneli Sigus. Samuti ei saa jätta maini-mata alati lahkeid sekretäre Mariann Ennot ja Age Allast.

Muutuvas kõrgharidusmaailmas on ka Tartu anglistidel tulnud tul-la toime märkimisväärsete ümberkorraldustega. 2008. aastal moodustati keeleosakondade põhjal instituut. See oli aga alarahastatud ning asen-dati 2016. aastal maailma keelte ja kultuuride kolledžiga, kus inglise filoloogiaga liideti keeltekeskuse inglise keele õppejõud. Reformi mõ-te näis olevat muuta teaduskesksed filoloogiaosakonnad sisuliselt üli-kooli keeltekooliks (lk 430). Anglistid ei ole soovinud selle suunaga kaasa minna, vaid vastupidi, süvendanud teadustöö osakaalu. On selge, et tänapäeva karmis teadusökosüsteemis, kus raha napib, tuleb igapäev võidelda oma koha eest. Vähenenud on õppejõudude arv filoloogia eri-aladel ja filoloogia prestiiž tervikuna. Jääb loota, et Tartu anglistid on akadeemilises konkurentsisis edukad ning suudavad kindlustada oma au-väärsede traditsioonidega eriala tuleviku.

Kui vaadata, millistele tahkudele autorid teoses keskenduvad, siis leiab sellest loomulikult põhjalikku teavet õppetöö kohta, nagu võikski eeldada. Näiteks antakse selline ülevaade Johannes Silveti tööst 1931. aasta teisel semestril, toetudes õppejõu enda aruandele: “Oma kuus nädalatundi oli ta jaotanud järgmiselt: 2 tundi üld-lugemiskursust, 2 tundi lugemiskursust edasijõudnuile, 2 tundi tõlkeharjutusi” (lk 86). Peatumine sellistel nüanssidel on omane kõigi erialade ajalugudele. Olgu siin võrdluseks lõik sõjaeelsest farmaatsiaosakonna väljaandest: “Alles 1924. a. alates leidis võimalus korraldada inimese a n a t o o m i a ja f ü s i o l o o g i a kui ka f a r m a k o l o o g i a 3-, resp. 4-tunnilisi, ühesemestrilisi eriloenguid” (Metsapa 1930: 8). Samuti on seesugustele ülevaadetele iseloomulik tsiteerida ametlikke dokumente, näiteks õppejõudude ametisse nimetamise või edutamise kohta, ka õppejõudude kirjavahetust ülikooliga. Nii esitatakse näiteks tsitaate Silveti kandideerimisavaldustest ja tema stipendiumitaotlustest enda täiendamiseks Inglismaal (lk 84, 89). Üksikasjalikult peatutakse ka õppejõudude teadustööl, publikatsioonidel, osalemisel seltside töös ja konverentsidel ning muul tegevusel. Võib väita, et selles osas järgib raamat kindlaks kujunenud žanrikaanonit.

Ühtlasi esitavad Anvelt ja Rajamäe rohkelt taustateavet. Sageli kirjeldatakse õppejõudude haridusteed ja kujunemist ning mainitakse elulisi ja olmelisi seiku. Näiteks jutustatakse Earnshaw’ puhul üksikasjalikult tema töölevõtmise käigust alates palgatingimustest kuni reisikulude hüvitamiseni (lk 28–31). See on mõistetav, sest Earnshaw tegutses Tartu Ülikoolis vaid aasta, mistõttu tuli kuidagi korvata teda käsitleva materjali vähesust. Isegi kui kohati jääb side peateemaga nõrgaks, on autorid teinud väga suurt detektiivitööd, kombineerides kaudseid allikaid, mis võimaldavad visandada konkreetsest isikust huvitava ja mitmekülgsema pildi ning anda teatud ettekujutuse sellest perioodist Tartu anglistikas. Selles mõttes erineb teos kindlasti eespool nimetatud farmaatsiaosakonna väljaandest, mille toon on asjalik ja lakooniline, süüvides ainesse, mitte seda õpetanud isikutesse ja ümbritsevasse tausta.

Huvi inimese vastu on tajutav kogu Anvelti ja Rajamäe raamatus. Autorid ei piirdu ainult õppetöö kirjeldamisega, vaid püüavad ühtlasi avada õppejõude isiksusena ning kirjeldada nende suhteid üliõpilaste, kolleegide ja ülikooliga. Selleks põimitakse osavalt väljavõtteid ülikooli aruannetest, õppejõudude enda kirjutisi ja nende kaasagsete mälestusi. Näiteks selgub, et Leidigit hinnati pedagoogina väga tema töövõime ja vilumuse pärast (lk 26) ning et Silvet “saavutas tudengitega hea kontakti” (lk 87). Kirjalike allikate kaudu lastakse õppejõududel tihti rääkida enda eest, mis loob neist äärmiselt elava pildi. See on tähelepanuväärne saavutus, mis on autoritelt vaieldamatult nõudnud tohutut tööd materja-

liga. Seejuures ei ole Anvelt ja Rajamäe hiilinud mööda ebameeldivat intsidendidest ega vastuolulistest teemadest. Esimeste hulgast kerkib kahtlemata esile foneetik Petersi juhtum. Väga lihtne oleks olnud teda lihtsalt hukka mõista kui ekstsentrilist maniakki, kuid autorid on püüdnud näha skandaali taga raskeid töötingimusi ja tunnustada mehe erialaseid teeneid, viidates näiteks Paul Ariste sõnadele (lk 51–52). Samuti on püütud põhjendada Silveti Nõukogude-aegseid “punaseid” sõnavõtte. Sedavõrd intensiivne huvi üksikindiviidi vastu on eriala ajalugudes küllalt harv.

Sama rõhuasetus iseloomustab kogu käsitlust. Ka hilisemates peatükkides, mis isikute asemel käsitlevad struktuure, on kandev osa siiski õppejõududel, kes viivad lugu edasi. See on ka loomulik, sest autorite eesmärk ei ole esitada oma tõlgendust osakonna arengust, vaid pigem lasta sellel kooruda kolleegide isiklikest mälestustest, mis võtavad enda alla põhiosa raamatust. Seega võiks öelda, et autorite lähenemisel on palju ühist mikroajaloo meetodiga, mis keskendub ajaloo analüüsimisel üldsuundumuste asemel ühele kitsale objektile ja laiaulatuslikkuse asemel detailsusele, s.t “kvantiteedi asemel kvaliteedile” (Ginzburg 2006: 184).

Üksikobjektikeskne meetod sobib teosele mitmel põhjusel. Esiteks võimaldab see luua õppejõududest väga üksikasjalikud portreed, mis annavad peale nende isiksuse ja erialase panuse aimu ka kõnealusest ajastust, sel ajal valitsenud oludest ja ühiskonnast. Selle tulemusena saab lugeja näiteks teada, kuidas Johannes Silvet elas Eesti ajal Inglismaale sõites üle laevaõnnetuse, kuidas 1941. aasta juunis Kirovi oblastisse küüditatud Urve Hankol tuli teismeeast peale töötada härjaajaja ja metsatöölisena, kuidas Mall Tamm sai välituristide lemmikuks, sest julges neile erinevalt vene giididest silma vaadata ja naeratada, ning kuidas Ülle Türk õpetas pärast iseseisvuse taastamist Londonis juhtivatele Ida-Euroopa asjatundjatele Geoffrey Hoskingile ja David Kirbyle eesti keelt. Sellised seigad muudavad raamatu lugemise ühtaegu haaravaks ja harivaks, sageli isegi liigutavaks kogemuseks. Mis aga veelgi olulisem — need aitavad selgemini mõista, kui habrastes tingimustes ja õnnega pooleks sündis Tartu anglistika, milliste takistuste kiuste tuli seda Nõukogude ajal edasi arendada ja kui suur on praeguste anglistide tänuvälg oma eelkäijate ees.

Võimalik, et kasutatud meetod, mille järgi osakonna ajalugu justustavad selle kunagised töötajad esimeses isikus, sobib Anveltile ja Rajamäele ka seetõttu, et see vabastab nad kohustusest võtta materjali tõlgendamisel kogu vastutus enda peale. Nagu autorid märgivad, on inimese mälu fragmentaarne ja mälestused subjektiivsed, mistõttu

on tagantjärele võimatu “hoomata erinevaid ajastuid läbinisti neutraalselt ja objektiivselt” (lk 9). Samuti tunnistavad Anvelt ja Rajamäe, et nad ei pea võimalikuks hinnata osakonnas tehtud teadustöö taset, võttes arvesse näiteks Nõukogude ajal ülikoolide tegevusele kehtinud piiranguid (samas). Sellest otsusest võib eetilistel põhjustel aru saada. Kuigi võib vaielda vastu, et selline analüüs oleks vajalik ja heidaks ehk valgust sellele, miks teadustöö on olnud anglistika osakonnas võrreldes õppetööga ajalooliselt nõrgemas olukorras (lk 431), nõuaks see tõesti eraldi uuringut.

Nagu eespool öeldud, kasutavad autorid allikana suures osas intervjuusid või nende puudumisel kolleegide enda kirjalikke mälestusi, mida võib autentsuse mõttes samastada suulise usutlusega. See on tehniliselt originaalne võte, mida tasub lähemalt analüüsida. Sisuliselt on tegu suulise ajaloo ja mälu-uuringuga. Ehkki suulised ütlused on olnud ajaloo allikaks selle algusest saadik, tekkis suuline ajalugu eraldi teadusharuna Teise maailmasõja ajal, mil arenes lindistustehnika ja uudismeedias hakati laialdaselt kasutama intervjuusid. Esimeseks suulise ajaloo uuringuks peetakse küll Ameerika ekstsentriku Joe Gouldi projekti, kes möödunud sajandi esimesel poolel püüdis sellesse kätkeada kogu “meie aja” ajalugu. Sageli seostatakse suulist ajalugu vasakpoolsusega ning üks selle keskseid eesmärke on kajastada sündmusi altpoolt üles, et kaasata ametlikku narratiivi vähemused ja tõrjutud kogukonnad (Ritchie 2011: 4). Sellel meetodil on olnud väga suur osa ka näiteks holokaustiohvrite mälestuste talletamisel (Wiederhorn 2011: 245). Eesti puhul saab sel puhul näha rööpjooni natsionaalsotsialistliku Saksamaa ja Nõukogude Liidu okupatsiooni ajal toime pandud kuritegusid uuriva Eesti Mälu Instituudi tegevusega. Võib öelda, et samasugune eesmärk — päästa Tartu anglistika rajajad ja kujundajad unustuse hõlmast — on ka Anveltil ja Rajamäel, sest “jäädvustamist väärivat oli väga palju” (lk 7).

Mälu-uuringul on allikana nii hüved kui ka ohud, samuti tuleb teha vahet individuaalsel ja kollektiivsel mälu. Isegi kui individuaalne mälu on alati subjektiivne ja lünklik, on selle vaieldamatuks eeliseks autentsus ja täpsus, samas kui kollektiivse mälu puhul on kalduvus kohelda kogutud mälestusi valikuliselt ja tuletada nendest “kasutuskõlblik ajalugu”, mis teenib poliitilisi ja identiteediga seotud vajadusi (Wertsch 2002: 33). Anvelti ja Rajamäe tehtud intervjuud kuuluvad kindlasti individuaalse mälu alla. Nendes jutustavad inimesed ise oma mälestusi, igaüks oma viisil ja rõhuasetusega. Autorid on küll suulist teksti veidi toimetanud, et seda saaks raamatus avaldada, aga muidu ei jää muljet, et nad oleksid püüdnud kuidagi narratiivi suunata või kontrollida. Pigem mõjuvad intervjuud kaleidoskoobi kildudena, millest moodustub teatud

ühisjoontega nüansirohke pilt. Nagu Anvelt ja Rajamäe märgivad, ei ole nad püüdnud kirjutada selle põhjal oma “üldistavat lugu” (lk 9).

Samas tuleb ka individuaalse mälu puhul arvestada teatud teguritega. Näiteks eeldab intervjuus osalemine, et inimene nõustub mingil määral selle korraldajate seisukohtadega, pidades käsitletavaid sündmusi oluliseks. Nagu mis tahes suhtluse puhul, avaldub ka intervjuu käigus enesetsensuur. Ühtlasi võib intervjuuformaat ja sellega kaasnev “kuulsus” ajendada mõnda küsitletut omaenda tähtsust pisendama või vastupidi, liialdama, samas kui teised ei lase end sellest kuigi palju segada (Quinlan 2011: 27). Eestlaste tagasihoidlikkust arvestades ei maksa liialdamist ilmselt liigselt karta. Samal ajal ei tundu ka, et Anvelti ja Rajamäe intervjuueeritavad tunneksid võltshäbi. Pigem jagavad nad avameelselt oma mälestusi, keskendudes pigem neid mõjutanud sündmustele kui enda võimalikele teenetele. Teatud määral tagab tasakaalu ja objektiivsuse ka intervjuueeritute suur arv ja mitmekesisus. Tuleb lisada, et ka autorid ise astuvad teoses üles intervjuueeritavana ja võtavad korduvalt eri teemadel sõna, mis tõstab nad teistega võrreldes rohkem esile. Võib-olla metodoloogiliselt ei ole selline kaksikroll hea, aga samas on Anvelt ja Rajamäe tuntud ja kauaaegsed anglistika õppejõud, mistõttu nende kõrvalejäämisel oleks materjal olnud hulga vaesem. Võib ka arvata, et isiklik seotus erialaga võimaldas neil täiendada ülevaadet intervjuudes katmata jäänud teemadel. Nagu ütleb Iisraeli kultuuriloolane Alon Confino, “ei ole ühte, ainuõiget viisi, kuidas uurida mälu” (2006: 264).

Intervjuudel on teoses eriline koht. Samas ei tohi alahinnata Anvelti ja Rajamäe enda osa, kes seovad kolleegide meenutused ühtseks jututuseks, mis on loogiliselt liigendatud ajajärgude ja valdkondade kaupa. See raamistik hoiab raamatut elegantselt koos ja annab ühtlasi lugejale ohtralt selgitavat teavet, mis võimaldab mõista kirjeldatud sündmusi laiemas kultuurilises, ühiskondlikus ja ajaloolises kontekstis.

Seejuures on väga sümpaatne, et autorid on leidnud ruumi mainida ka anglistide kokkupuuteid ja koostööd muude erialade esindajatega, nagu Paul Ariste, Richard Kleis, Eduard Vääri ja Juhan Tulda. Eriti suur mõju oli inglasest õppejõul Arthur Hone’il, kelle õpilaste hulka kuulusid näiteks inglise keelt ja psühholoogiat õppinud Trivimi Velliste ning tulevane Tartu hispanistika looja Jüri Talvet. Lisaks oli Hone suur klassikalise muusika asjatundja ja õpetas muusikakoolis muusika ajalugu, jättes oma jälje ka Tartu kultuuriellu. Need seosed aitavad näha anglistika olulist kohta väljaspool kitsaid eriala piire. Võib arvata, et anglistidel on olnud ka oma osa rahvusvahelisuse ja vaimse avatuse toetamisel kog ülikoolis.

Lõpetuseks tuleb küsida, mis on *Tartu anglistika* 220 eesmärk ja kui edukalt on autoritel õnnestunud see täita. Kõige paremini on seatud eesmärgi sõnastanud raamatu autorid ise. Nende sooviks oli anda täielik ülevaade Tartu Ülikooli inglise keele kateedri ajaloost, jäädvustades samas ka “hetkeseisu, sest ka sellest saab ajalugu” (lk 9). Seejuures oli nende jaoks tähtis teha intervjuud eelmise põlvkonna õppejõududega, kes mäletasid veel Eesti aja lõpuaastaid ja Nõukogude perioodi, et ülevaade neist ajastutest ei koosneks ainult “kuivadest faktidest”, sest “nimed ja daatumid üksi ei kõneta järeltulevaid põlvi” (lk 7). Võib öelda, et selle ülesandega on autorid suurepäraselt hakkama saanud, sest tehtud usutlused muudavad teose äärmiselt kaasakiskuvaks ja annavad sellele sügavust. Anvelt ja Rajamäe tõdevad, et kokkuvõttes kujunes nende raamatust “eelkõige mälestuste kogu isikutest, aga mitte kateedrist kui institutsioonist” (lk 9). Samas oleks aga selline määratlus liiga tagasihoidlik ja ebaõiglane autorite enda suhtes. Peale kolleegide mälestuste kogumise on Anvelt ja Rajamäe teinud ise väga suurt uurimistööd. Nad on tutvunud arhiivimaterjalide, ajaleheartiklite, erialakirjanduse ja muude kirjalike allikatega ning neid kõrvutades koostanud Tartu anglistika kujunemisest vapustavalt põhjaliku ja üksikasjaliku ajaloolise ülevaate, mida Collini nimetaks imetlevalt “tihedaks kirjelduseks” (2025: 2). Seejuures on nad esitanud materjali väga loetaval ja nauditaval viisil, mis lubab raamatut lugeda pigem põnevusjutuna kui erialaspetsiifilise teosena. Selle kõige eest väärivad Anvelt ja Rajamäe suurt tunnustust ja on andnud hindamatu panuse oma eriala mälu säilitamisse.

Kui rääkida teose võimalikest puudustest, siis on siiski ka asju, mida raamatust ei leia. Nagu autorid ise sissejuhatuses märgivad, ei peatu nad “pikalt erinevate ajastute iseloomul ja omapäradel”, lootes, et see selgub kaudselt inimeste endi mälestustest (lk 9), mis on ka tõsi. Võib küll lisada, et mõnel määral selgitavad eri ajastute tausta ka autorid ise, aga selliste seoste esiletoomine ei ole nende põhiline huviobjekt. Teiseks ei anna Anvelt ja Rajamäe teadlikult hinnangut kateedris tehtud teadustöö kvaliteedile. Seda ütlevad nad ausalt ka sissejuhatuses, nii et selles mõttes ei saa seda pidada puuduseks, ning arvestades autorite tihedaid sidemeid osakonnaga olekski neil olnud raske seda objektiivselt teha. See ei tähenda aga, et selline hinnang ei oleks vajalik või ei peaks käima institutsiooni ajaloo uurimise juurde. Oleks tervitatav, kui ka sellega tulevikus tegeletaks, sest oma nõrkuste tundmine aitab areneda. Võib-olla oleks võinud pühendada raamatus veidi ruumi ka muudele kõrgharidusasutustele, kus õpetatakse Eestis inglise keele eriala, eriti endisele Tallinna Pedagoogilisele Instituudile ja nüüdsele Tallinna Ülikoolile, millel on olnud Eesti anglistikas, eelkõige inglise keele õpetajate koolitamises, samuti tähtis osa. Üldiselt võib siiski öelda, et *Tartu*

anglistika 220 täidab täpselt endale võetud eesmärgi, pakkudes sageli isegi rohkem, kui sissejuhatuses lubatud.

Keda võiks *Tartu anglistika* 220 huvitada? Kindlasti endisi ja praegusi inglise filolooge, nagu arvavad ka autorid (lk 9). Kateedri kasvandikud leiavad teosest rohkelt äratundmisrõõmu, kohtudes selle ridade kaudu taas oma lemmikõppejõududega ning õppides teise nurga alt nägema ja hindama ka neid, kellega neil ei pruukinud olla nii head klappi. Nagu ütleb Prantsuse ajaloolane Pierre Nora, kuulub omaenda juurte otsimine ja ajaloo jäädvustamine tänapäeva kiires maailmas, kus kõik muutub ja ununeb, iga enesest lugu pidava tsunfiti tegevuse juurde (2006: 292). Oma ülevaatega on Anvelt ja Rajamäe astunud suure sammu anglistika eneseteadvuse tugevdamiseks ja eriala koht sümboolseks kindlustamiseks Tartu Ülikoolis ja Eesti haridusmaastikul laiemalt. Peale filoloogide peaks raamat pakkuma aga huvi ka teistele. Kuigi *Tartu anglistika* 220 ei ole päris teadustekst, sest selles puudub läbinisti järjepidev meetodika ja kriitiline hinnang möödunule, on see väga mahukas, süsteemselt üles ehitatud ja eeskujulikult dokumenteeritud teos, kus leiduvad ka ingliskeelne kokkuvõte, allikate loetelu, fotode nimekiri ja isikunimede register. Ühtlasi ei tugine autorid ainult olemasolevatele allikatele, vaid esitavad intervjuude kujul ka täiesti uut materjali, millel on eraldi ajalooline väärtus. Seetõttu peaks teos huvitama ka ajaloolasi ja kultuuriloolasi ning miks mitte isegi tavalugejat, sest koostatud ülevaade ulatub üle kahe sajandi ja loob arvukalt rööpjooni Eesti ajalooaga neil aastatel.

Niisiis on *Tartu anglistika* 220 võimas saavutus anglistika eriala väärika ajaloo talletamisel ja eeskuju, mida võiksid järgida teisedki Tartu Ülikooli osakonnad, et hoida ja väärtustada Eesti hariduslugu. Anvelti ja Rajamäe raamat ilmub ajal, mil Tartu anglistikas on toimumas järjekordne põlvkonn vahetus ja osakonnal tuleb mõtestada lahti oma osa ja eesmärgid muutuvast tegelikkusest. Jääb loota, et see esinduslik teos ei jää kauniks tagasivaateks ülevale möödunud nagu Evelyn Waugh' *Tagasi Bridesheadi*, vaid innustab tuleviku angliste edasi uute tippude poole.

Indrek Õis

Kirjandus

- C o l l i n i, Stefan 2025. *Literature and Learning: A History of English Studies in Britain*. Oxford: Oxford University Press
- C o n f i n o, Alon 2006. Collective memory and cultural history: Problems of method. — Robert M. Burns (ed.). *Historiography: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. IV: *Culture*. London — New York: Routledge, pp. 263–283

- Ginzburg, Carlo 2006. Microhistory: Two or three things that I know of it. — Robert M. Burns (ed.). *Historiography. Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. IV: *Culture*. London — New York: Routledge, pp. 183–206
- Grigaliūnienė, Jonė 2008. Towards the history of English studies in Lithuania. — *Kalbotyra*, Vol. 59, No. 3, pp. 98–108
- Metsäpää, Hans 1930. *Tartu Ülikooli arstiteaduskonna Farmaatsiaosakond 1802–1930*. (Äratriikk. “Pharmacia” 1930.) Tartu
- Nora, Pierre 2006. Between memory and history: *les lieux de Mémoire*. — Robert M. Burns (ed.). *Historiography. Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. IV: *Culture*. London — New York: Routledge, pp. 284–301
- Quinlan, Mary Kay 2011. The dynamics of interviewing. — Donald A. Ritchie (ed.). *The Oxford Handbook of Oral History*. (Oxford handbooks in history.) New York — Oxford: Oxford University Press, pp. 23–36
- Ritchie, Donald A. 2011. Introduction: The evolution of oral history. — Donald A. Ritchie (ed.). *The Oxford Handbook of Oral History*. (Oxford handbooks in history.) New York — Oxford: Oxford University Press, pp. 3–19
- Wertsch, James V. 2002. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge, U.K. — New York: Cambridge University Press
- Wiederhorn, Jessica 2011. “Above all, we need the witness”: The oral history of holocaust survivors. — Donald A. Ritchie (ed.). *The Oxford Handbook of Oral History*. (Oxford handbooks in history.) New York — Oxford: Oxford University Press, pp. 244–264

INDREK ÕIS (1975) on tõlkija. Ta on omandanud Tartu Ülikoolis inglise filoloogia erialal bakalaureuse- (1998) ja magistrikraadi (2002), täiendanud end Põhja-Iirimaa Ulsteri Ülikoolis ja kaitsnud seal inglise kirjanduse alal doktoriväitekirja (2005). Ühtlasi on ta lõpetanud Iirimaa Maynoothi Ülikoolis tõlkemagistri eriala (2021). Alates 2004. aastast on ta tõlkija Euroopa Komisjonis Luxembourgis; töötanud ka subtitree-rijana. Tema tõlkes on eesti keeles ilmunud Tadhg Mac Dhonnagáini romaan *Proua Lazare* (2023), Fionntán de Brúni romaan *Koletise kõhus* (2025, mõlemad Tallinn: Varrak) jm.

KUIDAS ESEMEST SAI FENOMENOLOOG

Graham Harman. *Neljatine objekt*. Tlk Kalle Hein. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025. 206 lk.

Huvitav oleks teada, kui sageli juhtub, et mõni uus filosoofia, uus suund, mõtteviis või muutus teadmistes tuleneb mingist emotsioonist. Või kui mitte just emotsioonist, siis mingist äratundmisest või meelsusest, mida ei ajenda uued avastused, teoreetilised edasimineked, ka mitte mõne isikupärase mõtleja uued ideed, vaid mingi ajend, vajadus, uus teadmistahe. Tunne, et midagi on ära tehtud ja leierdatud ning nüüd on tarvis teisiti.

Nii mõnikümme aastat tagasi — suuri muutusi on raske ajaliselt täpselt paika panna — hakkas paljudele teadatahtjatele filosoofia, humanitaaria ja sotsiaalteaduste eri harudes tunduma, et midagi on nii-võrd ära jahutud, läbi mõeldud, vältimatuks ja suisa tavamõistuslikuks kaanoniks kuulutatud, et lihtsalt kiusu pärast tuleks vaadata mujale, näha teisiti, mõelda muud. Paljusid mõtlejaid omavahel üsna vähe seotud valdadest hakkas valdama üks suur *tüdimus* — see ongi see emotsioon. Ja sellest tüdimusest sündinud vajadus uue järele on viinud sisse hulga paradigmanihkeid, uurimisharusid, filosoofiasuundi.

Eri valdades võttis see uus tunnetus oma eripärase kuju ja leidis omad uurimisobjektid. Ent kõiki neid ühendab üks: tüdimus sellest, et kõik tuleb taandada inimesele, et igasuguse teadmise alustingimuseks ja seega esimeseks uurimisobjektiks on inimene oma teadvuse, kultuuri ja keelega, et uurida ükskõik mida tähendab esmalt uurida representatsiooni, diskursust, keelt, kultuuri, teadvust. “Aitab!” ütlesid nad ja asusid teisititegemise kallale.

Selle suure antropo-reduktsionismi juured on üsna hästi teada. Ei tulene see siiski antiiksest kuulutusest, et inimene on kõikide asjade mõõt. Selle vaate juurutamine igasuguse filosoofia ja humanitaarteaduse tavamõistuseks viibis paar tuhat aastat. Süüdlane on aga hästi teada: selleks oli Immanuel Kant! Varem võis küll leida maailma enda peast nagu piiskop Berkeley, pahandada kurjade deemonitega nagu René Descartes või kuulutada põhiline tajus kättesaamatuks nagu David Hume, kuid just Kant tegi inimesest igasuguse teadmise võimalikkuse tingimuse. Kui varem võis kohe asja kallale asuda ja skeptilisi mõtteid maailma kättesaadavuse kohta mõlgutada töö käigus või pärast selle läbiviimist, siis pärast Kanti peab iga filosoferija kõigepealt küsima: mida on ülepea võimalik teada? Mõistus tuleb kõigepealt puhtaks mõelda ja alles siis vaadata, mida, kui üldse, saab selle abil teada millegi muu, millegi

inimvälise kohta (ja see viimane on paljudel tänapäevaks ülepea meelest läinud). Bruno Latour kirjeldab Königsbergist eetrisse lastut:

Kant mõtles kopernikliku pöörde sildi all välja ulmelise painaja: nüüdsest tiirleb väline maailm ümber aju vaadis, mis kirjutab ette enamiku selle maailma seadustest, seadustest, mille ta on iseendast ilma kellegi abita välja tõmmanud. Tegelikku maailma valitseb nüüd vigane despoot (Latour 1999: 6).

Michel Foucault, kes samuti selle pöörde välja kaevandas, oli nime-tustes viisakam ja ristas vigase despoodi kummaliseks empiirilis-trans-tsendentaalseks kaksikolendiks, kes “on just seesugune olend, kelle alu-sel saab teada seda, mis kogu teadmise üldse võimalikuks teeb” (2015: 498). Foucault ise oli lootusrikas ja unistas, et lõpuks, kunagi tulevikus see inimeaduste figuur kaob nagu rannaliivale joonistatud nägu. Võib-olla on ta lootus hakanud otsapidi täide minema?

Igatahes sealtpaale saab peaaegu kohustuslikuks taandada esimese sammuna kõik millelegi “ainulaadselt inimlikule”, olgu selleks keel või teadvus või kultuur või mis iganes, mida mõni mõtleja ainult inimese-le omaseks ja seepärast eriti tähtsaks peab. Pole üllatus, et eesrindla-sed selles olid uuskantiaanid, kes ei saanud aru, miks neid Kanti pos-tuleeritud asju iseendas üldse tarvis on. See käib ka kõige selle kohta, mis esmapilgul üsna maine ja kehalik paistab, näiteks fenomenoloogia, mille epohhiloov *epoché* seab suisa nõudeks heita kõrvale igasugune loomulik hoiak, nagu oleksid maailma asjad mõeldavad kuidagi oma-ette, kogemusväliselt. Ja ega pole väga erinev ka analüütiline filosoofia, mis peab end teinekord filosoofia versiooniks teadusest, kuid mille peamiseks protseduuriks näikse olevat mõnede lausete formaalne ana-lüüs (kannab ju selle filosoofia tähtsamaid murranguid nimetust “kee-leline pööre”). Ja nagu Quine meile teada andis, siis igauks, kes tahab tegeleda asjadega, mis on — ontoloogiaga —, peab toimima nii: mõtle, millised asjad peavad olema olemas, et su teadmisteooria oleks õige. Siis ainult need asjad ongi olemas. Teadmisteooriat ei tuletata asjadest, mis on, vaid vastupidi: see, mis on, tuleneb teadmisteooriast. Ontoloogia on vaeslaps, kelle toimetulek sõltub epistemoloogia kasinast lahku-sest. (Quine'i kuulus artikkel “Sellest, mis on olemas” (Quine 2008) on tervikuna üles ehitatud sellele, kuidas ütlemisest olevat tuletada.)

Kõige selle taustal on üks intuitiivselt tavamõistuslik metafüüsi-line ilmapilt, mis just oma ilmselguse tõttu ei pruugi erilisena silma paista. Suisa nii tavamõistuslik: maailm koosneb objektidest ja subjek-tidest, ning mõtte ülesandeks on need omavahel kokku viia. Graham Harman nimetab kõike sellest eeldusest lähtuvat “juurdepääsufilosoofiateks” (käesolevas raamatus nt lk 88, aga vt pigem Harman 2005).

Võib tunduda, et kui nendevahelist lahutust pidada probleemiks — kas-või täpselt küsimusena, et kui need kaks on lahus, siis kuidas nad kokku saavad? —, siis võiks arvata, et ammu on sild üle lõhe ehitatud, maa-ilm ja mõte ära lepitatud, probleem lahendatud. Teadupärast on ju “kartesiaanlik dualism” ja muud säärasead kultuuri-looduse, olemise-mõtte eristused filosoofias ja humanitaarias ühed lemmikpeksupoisid.

Lähemal vaatlusel aga selgub, et see metafüüsika on niivõrd juurdunud, et probleemi lahendamine käib alati ühte moodi: tuleb lihtsalt valida üks või teine pool. Näiteks võib vaimu taandada bioloogiale, evolutsioonile, isegi füüsikale, või siis teha teistpidi, nagu näiteks fenomenoloogid ja kognitiivteadlased, ning ülendada keha vaimu tasandile. Ühe taandamise puhul saab vaimust keha organ, teisel puhul saab kehast vaimu organ. Sedalaadi näiteid võib tuua palju, kus kahe termini näiva vastuolu puhul valitakse üks või teine. Igal juhul aga võetakse algne eristus või lahutus eeldusena omaks, küsitakse vaid, kumma tiimi eest seistes saab asi ära parandatud, ebakõla hääle pandud. Kumb võidab? Õigusega võib kahelda sellise protseduuri mõistlikkuses. Meie metafüüsilises ilmapildis on subjekti ja objekti eristus niivõrd sügavalt juurdunud, et paradoksaalsel kombel võtavad ka sellest lahtisaamise katsed ta eelduseks. (Kui loodusteadlane ütleb, et ta uurib vaimust sõltumatut loodust, on ta juba omaks võtnud metafüüsika, mille järgi vaimu, subjekti pool loodusesse ei kuulu.)

Graham Harmani *Neljatise objekti* kontekstis hoidkem mõttes siiski vaid üht neist kahest, filosoofia ja inimteaduste kanoonilist otsust taandada kõik inimesele, tollele kaksikolendile, kes on objekt ja subjekt ühtaegu, kus asju ilma nende diskursiivse, kultuurilise, mentaalse konstrueerimiseta ei eksisteeri, kus vaatepunkt moodustab objekti, kus psühholoogism on sõimusõna, kus bioloogia tähendab determinismi ja determinism on solvang otse inimväärikuse pihta.

*

Kes või mis on siis need tänapäevased liivanäo kustutajad, Foucault' unistuse täideviijad? Iga tüdinud uurija mõtles oma valla jaoks välja enda rakursi, objekti, mõistestiku, aga mõningaid üldistusi saab teha. Kaks levinud katusermunit on *posthumanism* ja *uusmaterialism*. Need võib arvustusele sobivalt utreerides kokku võtta nii: mõlemad õõnestavad inimkesksust; posthumanistidele meeldivad loomad ja nad nihestavad subjekti; uusmaterialistidele meeldivad asjad ja nad annavad neile agentsust. Loomauuringud, spekulatiivne realism, objekti-keskne filosoofia (põhiautor siinne Graham Harman), toimijavõrgustiku

teooria (nt eeltsiteeritud Latour), Gilles Deleuze'i assemblaazid mahuvad ka kõik siia sisse, nagu ka ontoloogiline pööre antropoloogias.

Paar lühidat näidet. Loomauuringud humanitaarias ei tegele ainuüksi eetikaga, vaid ka tunnetusvormide paljususega, eesmärgiga õõnestada usku inimese erilissusse ja nihestada subjekti suveräänsust. Elu paljusus oma kujunemises töötab välja igale liigile sobivad tunnetusvormid ja tegutsemisviisid, millest kujuneb välja nende omailm. Inimene pole selle poolest eriline, ja pidada mõistust või ratsionaalsust sellest lahus olevaks on religioosse maiguga igand, hinge sublimeerimine vaimuks. Filosoofias ja humanitaarias laiemalt sellest enamasti väga kuulda ei taheta, või mööndakse seda suusoojaks ning toimetatakse siis vanaviisi edasi. Selle tulemusena võib mõnede elusloodusest vähe teadvate filosoofide suust kuulda üsna koomilist juttu. Heaks näiteks on Graham Harmani enda suur lemmik Martin Heidegger, kes kõigepealt kuulsal viisil kuulutab kõik loomad maailmavaesteks, inimesed mõistagi maailmaloovateks, kes aga sama teksti põhjal näikse arvavat, et mesilased võtavad mett otse õie seest (1995: 241). Paistab, et natuke loomauuringuid tuleks igäihele kasuks.

Ontoloogiline pööre käib posthumanismi-uusmaterialismiga ühte sammu vaid otsapidi, kuna antropoloogiast pärit mõistena tegeldakse selle sildi all siiski inimese ja tema tähendusloomega. Ometigi on ta üldiselt õpetlik. Ontoloogilise pöörde üleskutse on sirgjooneline: tuleb tõsiselt võtta eri kultuuride ontoloogilisi väiteid ning suhtuda neisse võrdlevalt. Antropoloogiline protseduur suhestumaks teiste kultuuridega on traditsiooniliselt olnud sarnane suhtumisega loomadesse ja asjadesse: nimelt et neil ei ole meile öelda eriti midagi, meie aga uurime ja mõistame neid ning ütleme neile ette, millised nad tegelikult on. Eduardo Viveiros de Castro kirjeldab:

Mis teeb põliselanikust põlise, on antropoloogi eeldus, et tema suhe oma kultuuri on loomulik, see tähendab spontaanne, ja kui võimalik, mitterefleksiivne — või veel parem, alateadlik. Põliselanik väljendab oma kultuuri diskursuses, ja seda teeb ka antropoloog, aga kui tal on plaanis olla midagi enam kui põliselanik, tuleb tal väljendada oma kultuuri kultuuriliselt, see tähendab refleksiivselt, tingimisi ja teadvustatult. Antropoloog kasutab enda kultuuri, ja põliselaniku kultuur kasutab teda (Viveiros de Castro 2015: 44).

Sellise mõttemalli vastu astuvad ka meie tüdinud mõtlejad, ehkki teise fookusega: nende arust pole asjad aimatud, tähendusest tühjad anumad, mis oma tummas vaikuses ootavad lahket inimest oma mõistuse ja diskursusega neid tähendusega täitma. Ja muud loomad on ise tähendust loovad, kellelt on üht-teist õppida ja kelle pilgu läbi võib ehk endagi

kohta midagi teada saada. Keeldutakse sellest ebasümmeetriast, mis tavapäraselt valitseb teadja ja teadasaadava vahel, kus ainult ühel poolel on aktiivsust, teo- ja tähendusvõimet, ja teine pool ootab tähendust nagu andamit. Uus tuul tahab enamat, tahab pääseda sellesse “Suurde Väljaspoolsesse”, nagu Quentin Meillassoux seda nimetab, millest filosoofid on ilma jäänud ja mida “mõte võis läbida õigustatud tundega, et viibib vööril pinnal — et viibib sedakorda täienisti mujal” (Meillassoux 2017: 18).

*

Niisugusesse konteksti paigutub Graham Harmani *Neljatine objekt*, mis on kirjutatud lihtsa ülevaadena tema põhilistest ideedest. Harmani enda versioon kannab nimetust *objektikeskne ontoloogia* (või objektile orienteeritud ontoloogia, kui tahta säilitada originaali kena lühendit OOO ka eesti keeles), ning käib välja metafüüsika, mille keskseteks tegelasteks on asjad. Peamiselt Husserlist ja Heideggerist lähtudes pakub ta välja neljatise mudeli asjadest, mis on ühelt poolt endassetõmbunud, aga teisalt ja olulisemana, et kõikide asjade vahel on teatud mõttes täpselt ühesugune suhe ning ükski asi ei ole ülimuslikul positsioonil teiste suhtes. Asjad on siinkohal kõik, mida võib mingis mõttes eraldiseisvaks üksuseks pidada, tavalistest esemetest abstraktsete ja väljamõelduteni. Tähtis on vaid, et nad on kõik eneseküllased ja paiknevad justkui horisontaalselt samaväärtuslikul tasapinnal.

Üks, mis ühendab metafüüsilise meelsusega, esmajärjekorras asjadega tegeleda tahtjaid, on Quentin Meillassoux’lt pärinev mõiste “korrelatsioonism” (vähem metafüüsilised mõtlejad, nagu Jane Bennett (nt 2010), tegelevad pigem asjade agentsuse, toime, mõjuga). Korrelatsioonism on idee, mille kohaselt “meil on juurdepääs üksnes mõtlemise ja olemise korrelatsioonile, mitte kunagi aga kummalegi neist osapooltest eraldi” (Meillassoux 2017: 13–14). Meillassoux arendab mõtet edasi:

Korrelatsioonism seisneb selles, et iga püüdlus subjektiivsuse ja objektiivsuse sfääre teineteisest sõltumatuna vaadelda tunnistatakse asjatuks. Tuleb öelda mitte üksnes seda, et me ei taba kunagi objekti temas “eneses”, eraldi tema vahekorraest subjektiga, vaid ka seda, et me ei taba kunagi subjekti, kes ei oleks alati-juba seotud mingi objektiga (samas: 14).

Ent see vahekord pole kaugeltki sümmeetriline. Ühele poolele, inimese, subjekti omale, antakse suurem kaal, pannakse see asju konstrueerima, ja isegi kui igal mõttel on intentsionaalne sisu, isegi kui iga mõte on

alati millestki muust kui ta ise, on väljapääsmatuks pooleks just mõtte pool, mis moodustab meie jaoks maailma. Harmani objektifilosoofia ongi katse mõelda väljapoole, mõelda asjadest endist, ehkki mitte naiivselt uskudes asjades-iseendas kättesaadavust mõttele nende endina, vaid natuke kaude, fenomenoloogia ja deduktsiooni (tahaks öelda, et “transsendentaalse”) teel, luues mudeli, milles kõikidel asjadel nende ehedal kujul on paratamatu, mudelist tulenev ja selgelt etteantud koht.

Mida arvata? Raamat on kergesti loetav ja tempokas, nagu kokkuvõttele või ülevaatele kohane. Ülevaatele või kokkuvõttele kohaselt on argument ka pinnapealne ja paljudest teemadest kiirelt üle libisev. Sümpaatne on aga Harmani sõbralikkus talle endale sobimatute mõtteviiside vastu, liigset karikeerimist siin väga ei kohta, mis on huvitav ka selle poolest, et Harman on muidu üsna sõjakas, kirjutanud eraldi raamatugi vastusena oma kriitikutele (Harman 2020).

Küll aga võib nii mõnelgi lugejal tekkida kriipiv kahtlus, et siin on tegemist mingi müstifikatsiooniga, mingi sõnamaagia ja manamissega. Võiks arvata, et raamat, mis selgesõnu kirjeldab *objektikeskset* filosoofiat, annaks vastuse küsimusele “mis asi on objekt?” Mingi määramatuse, hindamiskriteeriumi, mille põhjal otsustada. Harmanilt endalt leiab järgmist: objektid on autonoomsed üksused, mis peavad “tekkima millegi enamana oma elementidest, hoidudes samal ajal osaliselt suhetest teiste olemitega” (lk 33). Niisugustel abstraktsustel on muidugi see viga küljes, et nad ei anna mingit eristuslust otsustamaks, kas mingi asi on harmanlik objekt või mitte. Tekib kipitsev tunne, et vastus küsimusele “mis on objekt?” on lihtsalt “kõik asjad”, ja nagu igaüks mõistab, on “kõik” samaväärne “eimiskiga” — määramatus on sisuline vaid siis, kui ta annab erinevuse, mis eristab. Millegi niisuguse väljakäimise asemel antakse asjadest märku nende loetlemise teel omamoodi litaaniana, kuhjates ühtekokku kõike, nii tavalisi argiseid asju kui neid, mida enamasti samalaadseteks või ülepea asjaks või “objektiks” ei peeta, justkui lootuses, et see nüüd tõendabki suure metafüüsika kõikjalkehtivust. Harman näikse uskuvat, et kui allusioonina üles märkida rida nimekirju eri asjust, siis ongi asjafilosoofia omale sisu ja kinnituse saanud.

Sellest aga ei piisa. Kui Harman jõuab oma mudelite kirjeldamiseni, mis võtavad enamiku raamatust, siis saab peagi selgeks, et ta räägib ainult kõige tavalisematest inimesesuurustest tajuobjektidest, kõige tavalisematest asjadest, nii nagu need meie kogemuses paistavad. Mudeli kirjeldused keerlevad ümber inimese nägemistajus leiduvate tavaliste esemete. Ja ega probleem ole siin ainult selles, et ta mudelid pole lõppeks suurt muud kui katse teha kõikidest esemetest inimesetaolised fenomenoloogid, nii et abstraktselt ja väljamõeldule mingit ruumi

üle ei jää. Üks, mis Harmanile kordagi pähe ei torka, on taju väljaspool nägemist — lõhnad, helid, puudutused —, rääkimata paljude teiste elusolendite tajumisviisidest, mis inimesel puuduvad — kajalokatsioon, magnetvälja, elektri, kõiksugu keemiliste ainete taju ja veel palju muud. Objektide litaaniad lubavad, et mudelid käivad kõige kohta, tegelikud kirjeldused aga, millest kogu suurejooneline süsteem on tuletatud, on ühemõtteliselt ja spetsiifiliselt vaid inimese nägemistaju objektidest.

Ent mõtteharjutusena sellest, kuidas mõnedest lihtsatest alusprintsiipidest lähtudes ehitada üles terve süsteem, on raamat kahtlemata paeluv — ehkki igauks otsustagu ise, kas mõnd filosoofiat mõtteharjutuseks pidada on kompliment või mitte.

*

Graham Harman peab oma objektikeskset filosoofiat osaks suuremast liikumisest, mille nimi olevat “spekulatiivne realism”. Mis on siis saanud sellest kunagi välja käidud uuest pöördest filosoofias? Läänud on üldjoontes nagu ikka: leiti üht-teist head ja võeti see omaks, leiti ka palju pahna ja jäeti see kõrvale. Algselt “spekulatiivseteks realistideks” peetud filosoofid aga tegelevad suuresti oma asjadega ega tunne selle liikumise vastu huvi. Samamoodi pole läinud aga Harmani ja tema objektikeskse filosoofiaga. Igauks peab omaenda äratundmise järgi otsustama, mida arvata sellest, et Harmani peamiseks eesmärgiks on olnud üritada teha OOO-st ja spekulatiivsest realismist bränd. Harva juhtub, et mõni filosoof oma lemmikmõtte levitamiseks tegeleb turundusega, Harman on aga valinud just selle tee. Peaaegu kõik spekulatiivse realismiga seonduv — raamatusari, ajakiri, toimetised — näikse olevat seotud just nimelt Harmani endaga. Ta nimetab end brändijaks ja reklaamijaks ka otsesõnu (nt Bryant jt 2011: 21). “Kui otsus oleks minu langetada,” kirjutab ta, “ei jätaks ma alles mitte ainult “spekulatiivse realismi” nime, vaid talle disainitaks ka logo PowerPointiga projitseerimiseks, millega kaasneks tunnusmeloodiana paar takti sumedat *dubstep*-muusikat” (samas). Miska pole üllatav, et Harmani filosoofia vastuvõtt on olnud vastuotslik. Mõned usuvad selle murrangulisusse mitte ainult filosoofias, vaid absoluutselt igal pool, olgu selleks kasvõi kujutav kunst või arhitektuur, ulme, ökoloogia, isegi grammatoloogia ja kartograafia — litaaniad tema väidetavast mõjust on sama suurejoonelised ja seotud nagu Harmani nimekirjad objektidest. Teised — võib-olla küll peaaegu jalgikult “juurdepääsufilosoofiate” küttes mõtlejad, kelleni tüdimus inimesele taandamisest pole veel jõudnud — arvavad, et kogu projekt on

kas mõttetu, võimatu, või siis et Meillassoux' sõnastatud ja Harmani parandatud probleem, korrelatsioonismi, ülepea ei eksisteeri.

Üks markantsemaid seisukohti tuleb aga Ray Brassierilt. Nimetus "spekulatiivne realism" ise pärineb 2007. aastal toimunud samanimelisest väikesest töötoast, kus üks ettekandjatest oli ka tema (teised olid Iain Hamilton Grant, Quentin Meillassoux ja Harman ise). Sealpeale on ka Brassieri peetud selle väidetava koolkonna osaliseks, mis on huvitavam teada saada pigem tema, mitte kõrvalseisjate ja muidu kiibit-sejate arvamust. Aastal 2011 andis ta intervjuu Poola ajakirjale *Kronos*, milles ta väljendab end üsna sirgjooneliselt:

"Spekulatiivse realismi liikumine" eksisteerib ainult karja blogijate kujutluses, kes propageerivad eesmärke, mille vastu mul puudub igasugune sümpaatia: toimijavõrgustiku teooria, mis on võrreldav panpsühhistliku metafüüsikaga ja protsessifilosoofia kübemetega. [...] Olen nõus Deleuze'i märkusega, et lõppeks on filosoofia kõige põhilisem eesmärk pildistada rumalust, mis näen ma vähe väärtust "liikumisel", mille seni kõige märkimisväärsimaks saavutuseks on sigitada internetis tõeline lol-luseorgia.¹

Ehk ongi kohane jätta õhku küsimus, kas *Neljatine objekt* on osa täiesti uuest filosoofiast või hoopis tühi palagan, kas ta panustab tähtsasse uude liikumisse mõtteloos või on kõigest aher metafüüsika, kas ta on katse parandada vajakajäämist mõtlemises või tegeleb hoopis olematu teema või pseudoprobleemiga. Otsustamatus ongi vaimuharjutusena tervislik.

Silver Rattasepp

Kirjandus

- Bennett, Jane 2010. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham, NC: Duke University Press
- Bryant, Levi, Nick Srnicek, Graham Harman (eds.) 2011. *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*. Melbourne: re.press
- Foucault, Michel 2015 [1966]. *Sõnad ja asjad: Inimteaduste arheoloogia*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: Varrak

¹ Ajakirja kodulehelt intervjuud enam ei leia, küll aga on see mujalt kergesti kättesaadav, eriti eelnev tsitaat.

- H a r m a n, Graham 2005. *Guerrilla Metaphysics: Phenomenology and the Carpentry of Things*. Chicago & La Salle, IL: Open Court
- H a r m a n, Graham 2020. *Skirmishes: With Friends, Enemies, and Neutrals*. Goleta, CA: Punctum Books
- H e i d e g g e r, Martin 1995 [1983]. *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*. (Studies in Continental thought.) Bloomington, IN: Indiana University Press
- L a t o u r, Bruno 1999. *Pandora's Hope: An Essay on the Reality of Science Studies*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- M e i l l a s s o u x, Quentin 2017 [2006]. *Pärast lõplikkust: Essee sattumuslikkuse paratamatusest*. Tlk Anti Saar. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Q u i n e, Willard Van Orman 2008 [1948]. Sellest, mis on olemas. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, nr 3, lk 637–657
- V i v e i r o s d e C a s t r o, Eduardo 2015. *The Relative Native: Essays on Indigenous Conceptual Worlds*. London: Hau Books

SILVER RATTASEPP (1978) on lõpetanud 2008 Tartu Ülikooli semiootika alal, magistrikraad semiootikas ja kultuuriteoorias 2010, doktorikraad 2018. Oli 2013–2019 TÜ semiootika osakonna nooremteadur, alates 2020 teadur. Avaldanud varem *Akadeemias* artiklid “Kartesiaanlikud kommunikatsioonikäsitlused ning nende ökoloogiline alternatiiv” (2008, nr 5, lk 989–1016) ja “Lõpuaja lõputus” (koos Ott Puumeistriga; 2022, nr 9, lk 1539–1555) ning väitluse “Mõnede kliimaskeptikute taustast ja tegemistest” (2009, nr 5, lk 1023–1026); samuti tõlkinud ja mõnikord järelsõnastanud Tim Ingoldi, Arthur F. Bentley, Andy Clarki ja David Chalmersi, John Dewey, Ullin T. Place'i, Bruno Latouri, John Bergeri, Quentin Meillassoux', Eduardo Viveiros de Castro, Alfred North Whiteheadi ja Stuart Kauffmani tekste.

ABSTRACTS

DMITRI ROZGONJUK. **On the culture of studying the psychology and use of screen media**

Thinking is inevitably linked to the tools we use in everyday life, shaping the ways in which we perceive and process information and act upon it. In contemporary culture, these tools have increasingly become screen-based, encompassing smartphones, computers, and social media platforms that mediate much of our communication and cognition. Over the past decade, an expanding body of research has sought to explore the psychological implications of screen-based media use, examining its connections to attention, emotion, motivation, and well-being. Despite the growing interest, there remains limited clarity on how exactly the use of these digital tools relates to thinking and feeling, and how such relations are conceptualized and measured in empirical studies. Much of the existing literature varies widely in its theoretical assumptions, operational definitions, and methodological rigour, which complicates the interpretation of findings and the comparison of results across studies. The current study aims to provide insights into these conceptual and methodological challenges, emphasizing the importance of scrutinizing the foundations upon which claims about the effects of screen-based media are built. Furthermore, several limitations of this research field are discussed. By outlining these challenges, the paper calls for a more cautious and reflective interpretation of individual studies, as well as for more rigorous and theoretically grounded approaches in future research. This caution is particularly relevant not only for scholars but also for practitioners and policymakers who rely on psychological research to inform public discourse and decision-making about digital media and its societal role. (Auth.)

UKU TOOMING. Mind and metaphor

In this article, I discuss in what sense and to what extent concepts of mental states are unavoidably metaphorical, and to what degree attributions of mental states should be taken literally. Both folk psychology and scientific psychology are full of metaphors, but it remains an open question how far the metaphoricity of mental state concepts actually extends. In opposition to Adam Toon's mental fictionalism, I defend the view that at least some concepts of mental states are not unavoidably metaphorical. However, unlike the more traditional approach in the philosophy of mind, which regards metaphor as a philosophically uninteresting embellishment in the use of these concepts, I leave open the possibility that there are mental state concepts for which the idea of their inherent metaphoricity is considerably more plausible. This view may be called "local fictionalism", as it agrees with (global) fictionalism at least in part. More specifically, I argue that concepts such as knowing and wanting are not unavoidably metaphorical. This claim is supported by developmental and cross-linguistic evidence suggesting that the concepts of knowing and wanting have a core meaning that is taken literally. In contrast, I argue that the concept of imagining, both in its imagistic and propositional forms, may be inherently metaphorical in a way that lacks a literal core meaning. The paper concludes by exploring the implications of local fictionalism. (Auth.)

JÜRI TOOMEPUU. God: all-powerful, all-knowing but not merciful

The article explores religion as a social and psychological phenomenon of human origin, examining its dual nature and inner contradictions. Rather than viewing religion as divine revelation, Toomepuu approaches it as an evolutionary and cultural construct. Drawing on the works of Robin Dunbar, Richard Dawkins, Bart Ehrman, and Carl Sagan, he argues that belief systems arose not as responses to metaphysical

truth but as mechanisms for maintaining collective morality and social cohesion.

The author emphasizes the ambivalence of religion — it has provided humankind with moral frameworks and artistic inspiration, yet also justification for violence, misogyny, and slavery. He presents examples from the Bible that command acts of destruction and interprets them as ideological and political tools, notably in relation to the founding narrative of the state of Israel. The multitude of religions and their mutual exclusivity are examined as a logical argument for atheism: if every faith claims to hold the sole truth, it is more reasonable to infer that all may be mistaken. Toomepuu maintains that morality need not, and indeed should not, derive from divine authority. Ethics, he argues, rests on empathy, not fear of punishment or hope of reward. Empirical evidence from secular societies — such as those in Scandinavia — demonstrates that high social trust and low crime rates do not depend on religiosity. The article concludes that in a scientifically informed modern world, it is time to abandon supernatural oversight and accept responsibility for human action.

Toomepuu positions religion as an inevitable yet temporally limited stage of cultural evolution: once a moral adhesive that helped organize and control societies, it has now become an obstacle to intellectual and ethical maturity. The article closes with a humanistic appeal — doubt is not sin but the highest virtue of human reason; truth, not faith, is what sets us free. (Auth.)

MIHKEL MUTT. *Along the Arcadian Road from St Nicholas' Church to Pegasus Café*

The youth of the charismatic poet and actor Juhan Viiding (1948–95) was spent in the Old Town of Tallinn, at first in a gang of boys, afterwards in the company of bohemians in the Pegasus café. His patchy education continued at night school. He initially worked at a printery, then at the Theatre and Music Museum. There he particularly liked musical boxes and all the other old things that reminded him of Estonia before World War II. One of his passions was

roaming around the town with friends and observing. He attracted people to himself and easily made contact with random strangers, especially so-called simple folks. Juhan was always more interested in real life than in wise books. It was important for him to reach the truth himself, not to have it served ready-made. He was a child in some ways but matured early in others. Freedom was his ultimate requirement in life, and his relation to it was close to religious experience. (Auth.)

ZINAIDA GIPPIUS. Suor Maria: An intermezzo

We publish an excerpt from Zinaida Gippius's narrative "Suor Maria", which is based on an autobiographical fact — the author's only visit to Leo Tolstoy in his Yasnaya Polyana manor on 11–12 May 1904. The protagonist of Gippius' story, Andrei, is tormented by eternal questions — how to live? how to love? — to which he hopes to get answers from Tolstoy. (Edit.)

LAURI KANN. Member of the Committee of Public Safety Joseph-Étienne Richard: The French Revolution through his correspondence

The article is based on seventeen handwritten documents related to the French politician Joseph-Étienne Richard (1861–1834), which have been donated to the Manuscripts and Rare Books Department at the University of Tartu Library. The manuscripts date from the period 1794–1815. They include documents signed by the prominent French statesmen François-Antoine de Boissy d'Anglas and Jean-Baptiste Nompère de Champagny. Some of the documents reflect the period of the Vendée uprising, the 1814 invasion of France as well as the beginning of the Bourbon Restoration.

The aim of the article is to introduce this manuscript collection and to place these documents in their historical context. The article provides a brief overview of Richard's political career. It also uses Richard as an example to show how a French politician managed to adapt to various political regimes during a turbulent time — from the monarchy,

the republic, and Napoleon's empire to the Restoration-era France.

Joseph-Étienne Richard studied at the famous Lycée Louis-le-Grand and worked as a lawyer during the Ancien Régime. He was a deputy in the National Convention during the trial of King Louis XVI and among the deputies who voted for the king's execution. He was also sent as a deputy on a mission (représentant en mission) to the western part of France, to the areas affected by the Vendée uprising. After the fall of Robespierre in 1794, he became a member of the notorious Committee of Public Safety. During Napoleon's rule, he served successively as prefect in three French départements. (Auth.)

JÜRGEN ROOSTE. Poetry

OSKAR LOORITS. "Do you want and are you able to be the independent rulers of your dear home and free state?"

We publish three articles by the Estonian folklorist Oskar Loorits from the 1930s, which the author himself calls combat articles or programmatic articles. In the first, "A breakthrough in thinking and action has come", he writes that Estonia must still win over its future, the crisis hysteria must calm down, and the speed of recovery is fatal. Estonia must not surrender but must get ahead; for this Estonia needs better leaders, we must get rid of the opportunistic political mindset, since the framework of real life imposes political cooperation. He concludes with the statement that ultimately all of us bear the responsibility and must give meaning to new life. The second text is dedicated to the Year of the Estonian Book in 1935 and speaks of children and creativity as those who give life significance. In the last article, "Some parables for those born during the War of Independence", the author discusses the problems and obligations of national defence. (Edit.)

Review

TAAVI PAE. **Vastseliina and the stronghold**

Kaur Altoa. Vastseliina piiskopilinnus. [Vastseliina episcopal castle.] Editor Toomas Tamla, language editor Piret Ruustal, design and layout by Kadi Pajupuu, foreword by Ivar Traaegel. Tallinn: Argo, 2025. 157 pp.

INDREK ÕIS. **A profound and gripping look at the history of teaching of English studies at the University of Tartu**

Ilmar Anvelt, Pilvi Rajamäe. Kakssada kakskümmend aastat anglistikat Tartu Ülikoolis. [Two hundred and twenty years of English studies at the University of Tartu.] Tartu: University of Tartu Press, 2024. 479 pp.

SILVER RATTASEPP. **How an object became a phenomenologist**

Graham Harman. Neljatine objekt. [The quadruple object.] Transl. by Kalle Hein. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinn University Press, 2025. 206 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXIX**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

ZINAIDA GIPPIUS (1869–1945), Russian writer

LAURI KANN PhD (1987), lecturer in didactics of history at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu, teacher of history and social studies at Tartu Herbert Masing School

OSKAR LOORITS (1900–1961), folklorist

MIHKEL MUTT (1953), writer, essayist and literary critic

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

TAAVI PAE PhD (1976), associate professor of Estonian geography at the Institute of Ecology and Earth Sciences, Faculty of Science and Technology, University of Tartu

SILVER RATTASEPP PhD (1978), research fellow at the Department of Semiotics, University of Tartu

JÜRGEN ROOSTE (1979), poet

DMITRI ROZGONJUK PhD (1991), research engineer in the private sector, visiting research fellow at the Institute of Psychology, University of Tartu

MARYLIIS TEINFELDT-GRINS (1993), artist

JÜRI TOOMEPUU MA (1930), politician and journalist

UKU TOOMING PhD (1986), research fellow in theoretical philosophy at the University of Tartu

INDREK ÕIS PhD (1975), translator at the European Commission

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXIX

1. september [1951]. Tervishoiuosakonna juhataja ajut. kohustetäitja dr. Dmitri Bagaljuk³⁰⁹⁶ on käskkirjaga 29. aug. 1951 moodustanud komisjoni koosseisus: esimees prof. H. Normann, liikmed dr. E. Ohmberg³⁰⁹⁷ (Tartu Linna Kliinilise Haigla sisehaiguste osakonna ordinaator) ja dr. H. Tiivel (sama haigla haava-

³⁰⁹⁶Dmitri Bagaljuk (1911 Ernesti põlevkivikaevanduses Donbassis – ?) õppis Harkivi 1. Meditsiiniinstituudi sanitaar-hügieeni teaduskonnas 1935–1940, lõpetades selle. Õppis mäetööstuse koolis puusepatislari eriala Melnikovi-nimelises kivisöökaevanduses Lissitšanski rajoonis Donbassis 1925–1928, lõpetades selle; Halturini-nimelise puidutöötlemisvabriku tislari Harkivis 1928–1929, kollektiviseerimiseks mobiliseerituna Kolosi-nimelise kolhoosi juhatuse liige Poltava oblasti Mõrhorodi rajoonis 1930–1932, trusti Južvodstroj tööülesannete täitmise kontrolli sektori inspektor Harkivis 1932–1933, toiduainetetööstuse trusti kaadrite ja tehnilise propaganda osakonna ülem Harkivis 1933–1935, Riia Jalaväekooli arst 1940–1941, pärast kooli evakueerimist sanitaarteenistuse ülem Sterlitamakis Baškiiri ANSVs 1941–1942, tankibrigaadi sanitaarteenistuse ülem Läänerindel 1942–1944, tankitorjesuurtükiväe brigaadi sanitaarteenistuse ülem Leningradi sõjaväeringkonnas 1944–1946, lennundustehnika polgu laatsareti ülem Haapsalus 1946–1947, lennundustehnika diviisi laatsareti sisehaiguste osakonna ülem Haapsalus 1947–1948; Tartu Linna Isamaasõja Invaliidide Kopsutuberkuloosi Sanatooriumi peaarst 1948–1952, Tartu linna TSN TK tervishoiuosakonna juhataja 1952–1953, vabastati ametist tervislikel põhjustel; ÜLKNÜ liige 1926, ÜK(b)P liige 1931; Isamaasõja 2. järgu ordeni ja Punatähe ordeni kavaler.

³⁰⁹⁷Evald Ohmberg (Evald Johannes O.; Ohmberg; vn k ka Ohmerg; 1905 Tallinn – 1. IX 1981 Tartu) õppis vaheaegadega Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1924–1941, lõpetades selle, korp! Fraternitas Estica liige. TÜ histoloogia kabineti ajutine abijõud; koduõpetaja 1928–1933, ajateenistuses Eesti Vabariigi kaitseväge pioneerpataljonis Nõmmel 1934–1935; TÜ radioloogia instituudi arst-ordinaator 1941; vangistati kui “kontrevolutsioonilise ülestõusuorganisatsiooni liige” 25. VI 1941 Tartus ja paigutati Tartu vanglasse, kust sõja tõttu evakueeriti Kirovi linna vanglasse nr 1; teda püüti vastutusele võtta Vene NFSV KrK § 35 alusel (“ühiskonnaohtlik element”) ja § 58-2 ja 58-11 järgi; NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi Erinõupidamine mõistis ta

osakonna ordinaator) kohapealse ATEKi (Arstliku Tööeksperitiisi komisjoni), AKK (Arstliku Konsultatsiooni komisjoni) ja SKK (Sanitaarkuurordi³⁰⁹⁸ komisjoni) töö revideerimiseks.

Istume siis Tartu Linna sotsiaalkindlustuse osakonnas ja tutvume ATEK'i aktidega.

Ruumi astub osakonna juhataja A. Gross, näeb meid ja tervitab viisakalt. Vastan hooletu peanoogutusega.

Hiljem ilmub A. Gross uuesti ja alustab juttu, sõbralikkus ja lahkus ise...

Pea tahtmatult muigama. Kuue kuu eest ma temale ATEK'i arstiks ei kõlbanud,³⁰⁹⁹ nüüd peab ta sallima, et revideerin tema-le alluva tööeksperitiisi komisjoni tegevust.

Kahjuks on ATEK'i aktid korralikult peetud ja avastame vaid mõned vähemad puudused.

Korras on ka AKK ja SKK töö.

Siiski on lõbus jälgida A. Grossi sõbralikkust...

*

Suur visiit Linna Kliinilise Haigla haavaosakonnas.

Visiiti teeb teaduskonnakirurgia kateedri juhataja meditsiiniliste teaduste kandidaat Arnold Seppo.

Tutvustan ennast, nimetan oma nime. Seppo ulatab mulle hooletult käe, oma nime aga ei ütle. See peab nähtavasti kõigile teada olema.

24. IV 1943 § 58-2 ja 58-11 alusel kui "sotsiaalselt ohtliku elemendi" kolmeks aastaks vangilaagrisse vangistamise kuupäevast peale, kandis karistust Vjatlagi vangilaagris K-321, kus oli laagriarst, vabastati aja täitudes 26. VI 1944, ENSV Prokuratuur rehabiliteeris ta 1990. aastal; Siseasjade Rahvakomissariaadi haigla juhataja Kirovi oblastis 1944–1946, pöördus seejärel Eestisse tagasi; a-st 1946 Tartu Vabariikliku Haigla I haavakliiniku ja Tartu Linna Polikliiniku arst, TRÜ ambulatooriumi arst a-st 1950 kuni pensionile siirdumiseni.

³⁰⁹⁸Tuvastamata asutus.

³⁰⁹⁹Vt Herbert Normanni päevikumärkmeid 24. ja 27. veebruarist 1951, *Akadeemia* 2025, nr 3, lk 566.

Iseteadvalt liigub ta voodi juurest voodi juurde, arstele aegajalt andes vajalikke seletusi. Jääb mulje, et ainuõiged on vaid tema arvamused, isegi vilunud kaastöötajale vaidleb ta vastu... Mind ta nagu üldse ei näe...

Visiit jätkub...

*

Paar haiget haiglas on eluohtlikus seisundis.

Ruumipuudusel jääb rida haigeid vastuvõtmata. Nõutakse kaebuste raamatut.

Keegi ohvitser on pretensioonis, et haiglal pole röntgenifilme.

Kõige eest on vastutav peaarst, kõik söimavad teda...

Olen haigla täieline peremees...

3. september. Telefon peaarsti kabinetis heliseb. Võtan hargilt toru.

– Kas seltsimees Normann? — küsib tuttavana tunduv hääl.

– Jah, telefoni juures.

– Siin Kalju. Mul oleks teiega pisut rääkida. Kuna võin teid haiglas näha?

– Kui see teile sobib, siis palun homme.

– Hüva, tulen homme.

Määrame aja, siis kõne katkeb.

Olen tõsiselt üllatatud. Hääl torus meenutas Pavel Kaljut, kuid ministri Tartus viibimisest oleks haiglas kindlasti teatud. Või oli helistaja siiski Aleksander Kalju, Pavel Kalju vend?...

4. september. Kabineti uksele haiglas koputatakse. Uks avaneb ja sisse astub... Pavel Kalju.

Minister tervitab mind naeratades, surub tugevasti kätt. Ta on hallis suvises ülikonnas, viibib puhkusel.

Palun teda istuda.³¹⁰⁰

³¹⁰⁰Lause rõhutamise taustaks on päeviku 14. veebruari 1951. aasta sissekandes kirjeldatu, kui tervishoiuminister Pavel Kalju ei pakkunud tema vastuvõtule kutsutud Normannile istet. Vt *Akadeemia* 2025, nr 2, lk 377–378.

– Kuidas olete oma uue kohaga rahul? — alustab minister sõbralikult vestlust ja pärib siis haigla pakilisemate päevamurede järel[e].

Nimetan vati, marli ja novokaiini kroonilist puudumist, ülekulutusi ravimite alal. Juhust kasutades loen Kaljule ette venekeelse kirja, mille haigla murede kohta olen koostanud temale esitamiseks, näitan arstide, õdede ja sanitaride kvalifikatsiooni tõstmise koosolekute kava.

Tekib hetkeline vaikus. Siis pärib Kalju mõningaid andmeid Tartu Ülikooli mineviku kohta, mis osutubki tema külaskäigu põhjuseks.

Lahkumisel surub mul järjekordselt kätt. Ukselt viipab veel naeratades käega.

Mõne hetke pärast astub kabinetti Päi.³¹⁰¹

³¹⁰¹Leo Päi (Leo Adam Ali P.; Pei; Pey; 1920 Tallinn — 31. VII 1999 Tartu). Pärast Tallinna Vene Eragümnaasiumi lõpetamist 1938. a õppis Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna loodusteaduste osakonnas 1938–1940 ning arstiteaduskonna raviosakonnas 1940–1941 ja 1945–1950, lõpetades selle, meditsiinkandidaat 1955 (Leningradi 1. Meditsiiniinstituut), meditsiinidoktor 1967 (kinnitati 1968; Kaunase Meditsiiniinstituut), korp! Fraternitas Aeterna liige. Tartu Maksuinspeksiooni ajutine töötaja 1939 ja 1940–1941, Tartumaa hävituspataljonis 1941. a juunist kuni augustini, Teise maailmasõja ajal Nõukogude Liidu tagalas 1941–1945, esmalt Usbeki NSVs Andijoni (Andižani) oblastis Butakara kolhoosis puuviljaväljadel, rajooni sanitaar-epidemioloogiajaama sanitaarinspektor, geoloogilise luure ekspeditsiooni velsker 1941–1942, seejärel Kõk-Janggakis Džalal-Abadi oblastis Kirgiisia NSVs sanitar, meditsiiniõde ja röntgenikabineti tehnik 1942–1945; pärast ülikooli lõpetamist lühikest aega Tartu Tuberkuloosidisperseri arst 1950; Tartu I Vabariikliku Sisehaiguste Kliiniku peaarst 1950–1951 ja Tartu Linna Kliinilise Haigla peaarst 1951–1952, Leningradi 1. Meditsiiniinstituudi sisehaiguste propedeutika kateedri aspirant 1952–1955; seejärel TRÜ hospitaalsisehaiguste kateedri assistent, vanemõpetaja, dotsent, vanem teaduslik töötaja doktoritöö lõpetamiseks, a-st 1969 professor (kinnitati 1970), kateedri juhataja kt ja juhataja 1958–1989, professor-konsultant 1990–1992, sisekliiniku reumatoloogia erakorraline professor 1992–1994, emeriitprofessor 1994; Eesti Skautide Maleva liige; TRÜ üliõpilaste ametiühingukomitee lii-

– Kohtasin praegu tervishoiuministri. Ta avaldas rahuldust, et töötate haiglas oma praegusel koha. Ütles, ta olla teie tööga väga rahul...

Vajun mõtteisse. Mis oli ministri külastuse tõeliseks põhjuseks? Mõned tühised küsimused ülikooli mineviku kohta selleks olla ei võinud. Miks oli ta nii sõbralik? Miks leidis vajaliku olevat Päi kaudu mind meega sööta?

Küllap tahtis heaks teha oma kunagist käitumist tervishoiuosakonnas. Nõuab ju partei II pleenum heatahtlikumat suhtumist vanasse intelligentsi.

5. september. Helmintoosivastase³¹⁰² võitluse paremustamiseks Tartus eraldatakse Linna Kliinilise Haigla sisehaiguste osakonna voodite fondist 4 voodit ussnugiliste invasiooni all kannatavate haigete raviks. Säärane on tervishoiuosakonna juhataja dr. E. Muraševi käskkiri 20. juulist 1951, mis põhjeneb ENSV tervishoiuministri korraldusel sama aasta 31. maist.

Haiglas statsionaarsel ravil viibivad haiged tulevad 100%-liselt uurida ussnugilistele ja need sedastamisel kohe väljutada. Üks haigla terapeutidest määratakse peaarsti poolt vastutavaks helmintooside vastase võitluse eest haiglas. Esialgu saadab Tartu ravile oma haiged ka Kallaste, kuna sealses haiglas on alanud remont.

ge, Üliõpilaste Teadusliku Ühingu liige, TRÜ parteikomitee ja arstiteaduskonna parteibüroo liige; Eesti Reumatoloogide Seltsi juhatuse liige a-st 1970, Üleliidulise Terapeutide Seltsi juhatuse liige 1970–1980 ja Üleliidulise Reumatoloogia Seltsi juhatuse liige a-st 1970, välisauliige a-st 1991, NSVLi Meditsiiniakadeemia juures tegutsenud üleliidulise reumaprobleemkomisjoni liige, Euroopa Reumatõrje Liiga (European League Against Rheumatism) reumavastaste ravimite uurimise komitee liige 1981–1986; *Suure meditsiinientsüklopeedia* (Большая медицинская энциклопедия) ning ajakirjade *Ревматология* ja *Терапевтический архив* toimetuskolleegiumi liige; ENSV Ülemnõukogu mitme koosseisu liige, Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu alalise tervishoiukomisjoni liige, mitu korda linnanõukogu saadik, Rahufondi Tartu osakonna esimees; Eesti NSV teeneline arst 1973, Botkini-nimelise Üleliidulise Terapeutide Ühingu medali laureaat 1986.

³¹⁰²S.t usstõve ehk ussnugiliste tekitatud haiguse.

Toimub suur visiit. Prof. Vadi pahandab, et ussnugiliste kandjate tarvis on eraldatud omaette voodid.

– Milleks see? — väljendab ta oma arvamist, — nugilisi saab väljutada ka kodus, voodifondi raiskamata.

– On tulnud korraldus voodite eraldamiseks! — vastab dr. Morris Eitelberg, haigla sisehaiguste-meesteosakonna juhataja ja helmintoosi vastase võitluse eest vastutav arst.

– Noh, säärast korraldust võis teha vaid mõni lollpea, kes pole mõtlemiseks suuteline, — ärritub prof. Vadi ja küsib siis rahulikumalt: Kes selle korralduse siis on andnud?

– ENSV tervishoiuminister! — vastab dr. Eitelberg.

Prof. Vadi jääb hetkeks mõtteisse.

– See pole ministri väljamõeldis, — tähendab ta siis diplomaatiliselt, — küllap sm. Kalju kirjutas korralduse lugemata alla.

Palatis jääb vaikseks.

– Aga mida õieti tahetakse kogu selle võitlusega saavutada? — ei saa rahuneda prof. Vadi.

– Eeskätt vabastada Peipsi rannikurahvas laiusist, sest Sise-Venemaal seda nugilist ei tunta, — seletab dr. Eitelberg.

– Seda ma tean, — nõustub prof. Vadi, — kuid...

– On rannikurahvas kord laiusist vaba, — jätkab dr. Eitelberg, — ei nakatu ka kalad enam ja invasiooniring katkeb.

– Aga kalad, kes tulevad Peipsi teispoolsetest vetest? — küsib seepeale Vadi julgelt, — arvate, et need on nugilistest vabad?

Ja vastust saamata jätkab professor visiiti. . .

8. oktoober. Tervishoiutöölise Ametiühingu Kultuuriklubi Tiigi tänaval.³¹⁰³ Väike kodune saal on eredalt valgustatud. Näitelava varjab roheline eesriie. Kummalgi pool ripub punane kangas valgetähelise loosungiga "Lenini lipu all, Stalini juhtimisel edasi kommunismi võidu poole!" eesti ja vene keeles. Kangaste ees postamentidel Lenini ja Stalini büstid. Näitelava kohal kulgeb

³¹⁰³Tollasel aadressil Tiigi tn 15, praegu Tiigi Seltsimaja aadressil Tiigi tn 11.

üle seina kullatud tähtedes kiri "Elagu seltsimees Stalin!" Saali sügavusest vaatab I. P. Pavlovi portree.

Stalini büsti ees paikneb priimulate[ga] kaunistatud kõnetool, sellel seisab ülikooli õppeprorektor V. Reiman. On toimumas sissejuhatav loeng marksisimi-leninismi teooriat iseseisvalt õppima hakkavaile tervishoiutöölisele.

V. Reiman räägib nõukogude eesrindliku arstiteaduse saavutistest ja suurejoonelisest arengust, räägib nõukogude meditsiini prioriteedist paljudes küsimustes, millede lahendamine on seni omistatud läänemaailma teadlastele. Ja kõigil on mulje, et kõnetoolis seisab kogenud arstiteadlane ja mitte tavaline propagandist.

Hetkeil aga, mil Reiman laiaõlaliselt varjab tema selja taga seisvat seltsimees Stalini büsti, tekib meeltepete, nagu ei paikne postamendil maailma töötava rahva geniaalse juhi rinnakuju, vaid... Reiman ise oma väikeses isikus.

Vahepeal on ta ettekande nõukogude meditsiinist lõpetanud ja teatab, et Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu hakkab iseõppijaile nende abistamise otstarbel korraldama loenguid, mis saavad toimuma neljas rühmas: ÜK(b)P ajaloo lühikursuses, dialektilises materialismis, poliitilises ökonoomias ja rahvusvahelistes suhetes. Rühm on vabalt valitav, loengud aga kohustuslikud ja osavõtjad neist registreeritakse. Lisaks korraldatakse iseõppijaile veel konsultatsioonid.

Valin omale õppimiseks partei ajaloo lühikursuse ja alan oma poliitilist eriharidust otsast peale.

9. oktoober. Jälle Tervishoiutöölise Ametiühingu Kultuuriklubi. Toimub nende ridade kirjutaja loeng "Akadeemik I. P. Pavlovi elust ja tööst". Loengu on plaani võtnud Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu osakonna uus juht A. Selli,³¹⁰⁴ kes muide olla ameti poolest olnud korstnapühkija. Loeng on sama, mis tuli ettekandmisele Pavlovi 100-a.

³¹⁰⁴Isikuandmed teadmata.

sünnipäeva puhul 1949. a.³¹⁰⁵ Ühing leiab, et loengut võib korraldada, kuna see olnud paremaid ettekandeid Pavlovi kohta.

Kuulajaid on 26. See on suur arv, sest eelmisel loengul olnud kuulajaid vaid 10. Muide, Linna Kliinilisest Haiglast pole ühtegi kuulajat.

Samal päeval esitab nende ridade kirjutaja haigla meditsiinilise keskpersonali kvalifikatsiooni tõstmise koosolekul "Eluloolisi andmeid I. P. Pavlovi elust". Lisaks kõneleb prof. V. Vadi "I. P. Pavlovi õpetuse rakendamisest kliinikus". Ta peatub Pavlovi teisel signaalsüsteemil — kõnel, mida keegi naljahammast peab ohtlikuks süsteemiks, sest liigne kõnelemine viib [...].³¹⁰⁶

Pavlovi õpetus on praegu aktuaalne, selle õpetamist ja rakendamist nõutakse kõikjal ametlikult.

10. oktoober. Linna Kliinilise Haigla polikliinilise osakonna juhataja koht on muudetud peaarsti asetäitja kohaks polikliinilisel alal, arvates 1. okt. 1951. Tervishoiuosakonna juhataja käskkirjaga 3. okt. 1951 on vabastatud omal soovil senine polikliinilise osakonna juhataja dr. Hugo Märtsen, arvates 5. okt. 1951, ja peaarsti asetäitjaks polikliinilisel alal määratud senine haigla naistesisehaiguste osakonna juhataja dr. Morris Eitelberg, arvates samast 5. okt. 1951. Haiglas jätkab dr. Eitelberg teotsemist ordinaatorina ja elektrokardiograafiakabineti juhatajana. Uueks naistesisehaiguste osakonna juhatajaks on tervishoiuosakonna juhataja käskkirjaga 3. okt. nimetatud senine haigla ordinaator dr. Heldele Suubi, arvates 5. okt. 1951. Sama käskkirjaga on kinnitatud polikliinilise osakonna üleandmise ja vastuvõtmise komisjon koosseisus prof. H. Normann (esimees), liikmed dr. Hugo Märtsen, dr. Morris Eitelberg ja tervishoiuosakonna esindaja dr. Aino Laur.³¹⁰⁷ Üleandmine ja vastuvõtmine toimub 9. oktoobril 1951.

³¹⁰⁵Vt sissekannet päevikus 24. septembrist 1949, mil Herbert Normann pidas ametiühingute kultuurihoones Kompanii tn 2 ettekande "Akadeemik I. P. Pavlovi elust ja teaduslikust tegevusest", *Akadeemia* 2022, nr 5, lk 950–951.

³¹⁰⁶Lause on päevikus jäetud lõpetamata.

³¹⁰⁷Aino Arro (Laur; 1923 Olustvere valla Tääksi küla – 3. IV 2021 Tallinn) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonnas 1942–1949,

12. oktoober. Arstiteaduskonna kateedrite juhatajate informatsioonikoosolek farmaatsiakateedrite auditooriumis. Prodekaani A. Räni nõudel peavad kateedrite juhatajad ütlema, kas soovivad nad arstiteaduskonna eraldamist ülikoolist ja iseseisva meditsiinilise instituudi loomist või peavad otstarbekamaks jätkata tööd teaduskonnana.

Sõna võetakse loiult ja Räni nõudele vaatamata ei poolda peale tema enese keegi instituudi loomist.

Küsimus tuleb veelkord arutusele.

Teatakse rääkida, et ühel ammusel koosolekul näidanud V. Hion kätega, et õppejõudude vanem põlv tuleb haarata kõrist

lõpetades selle. Tööl kodutalus 1941–1942, Tartu Linna Naiste ja Laste Nõuandla töötaja 1945, Tartu Linna II Laste Piimaköögi juhataja 1947–1948, Tartu lastekonsultatsiooni jaoskonna arsti kt 1949, Tartu linna TSN TK tervishoiuosakonna raviprofülaktika arst-inspektor 1949–1951, Tartu Linna Kiiresmaabijaama arst 1951–1952, ravikehakuultuuridispanseri arst Tartus 1952, Tartu Kliinilise Haigla siseosakonna ordinaator 1952–1953, Tartu Linna Arstliku Kehakultuuri Dispanseri juhataja-peaarst 1953–1979, Laste ja Noorte Spordikooli arst 1979–1991, seejärel pensionil; töötanud ühtlasi TRÜ hügieenikateedris tunnitasu alusel 1985–1986; Tartu linna kehakultuuri- ja spordikomisjoni liige 1954–1966, ENSV Spordimeditsiini ja Ravikehakuultuuri Teadusliku Seltsi liige 1960–1979, ka selle juhatuse liige; Vabahtliku Spordiühingu Kalev naiskomisjoni liige, ENSV Spordiühingute ja -organisatsioonide Liidu Tartu linnanõukogu liige 1964–1966, ENSV Spordimeditsiini ja Ravikehakuultuuri Föderatsiooni liige, Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Teadus algorganisatsiooni ja kehakultuuri propaganda sektsiooni esimees; NSVLi tervishoiu eesrindlase rinnamärk 1966, tööeesrindlane 1967. Oli 1949. aastal küüditatute nimekirjas, kuid pääses, sest oli varju läinud (tema ema Lilli Laur (1901–1972) oli vangistatud talu maksude tasumata jätmise pärast 1949. a jaanuaris ja mõistetud VNFSV kriminaalkodeksi § 60 lg 3 alusel üheks aastaks vangi, vabanes 1950. jaanuaris ja saadeti eriasumisele Omski oblasti Tšerlaki rajooni; 1948. a märtsis oli nende talu kuulutatud kulaklikuks ja pere tuli ENSV Ministrite Nõukogu 14. III 1949. a otsuse alusel välja saata; TÜ põllumajandusüliõpilasest vend Ülo Laur (1927–2007) küüditati viimase otsuse alusel 1949. a Omski oblasti Tšerlaki rajooni, nii ema kui poeg vabanesid eriasumiselt 1949. aasta varakevadel).

ja kägistada ära. See olnud peale selle, kui nende ridade kirjutaja vabastati ülikoolist ja V. Vadi, V. Hiie ja E. Karu kõrvaldamine rippus vaid juukse karval tänu V. Hioni ja A. Räni pahatahtlikkusele.

13. oktoober. Dr. E. Muraševi käskkirjaga 12. oktoobrist 1951 on moodustatud arstidest-spetsialistidest erikomisjon koosseisus prof. H. Normann (esimees), liikmed dr. Paimre³¹⁰⁸ ja dr. L. Vainer rahvasaadikute ja vastutavate töötajate läbivaatamiseks. Komisjon peab kindlustama läbivaadatavate kiire ja eeskujuliku teenindamise, ravi vajavad isikud saatma haiglasse ja teostama nõuetekohast dispanseerimist vastavate raviprofülaktiliste asutiste kaudu.

15. oktoober. Prof. Ed. Martinson on avalikul arvamisel, et alles hiljuti ülikooli lõpetanud noorte arstide töötamine arstiteaduskonna juhtivatel kohtadel on väljakutseks kogu teaduskonnale. Kui nad ei taipa ise lahkuda, tuleb nende vabastamist teostada kõrgemalt poolt. Kõigile on selge, et mõeldud on A. Räni.

Suurel visiidil haiglas kaebab keskealine naishaige rõhumisele rinnus. Tal olevat tunne, nagu lasuks rinnal suur konn. Kü-

³¹⁰⁸Ruth Paimre (Pormann; Porman; 1921 Konguta vald – 9. IX 2008 Tartu) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonnas vaheaegadega 1939–1947, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1966, meditsiinidoktor 1973. Tartu Vabariikliku Närvikliiniku vabatahtlik 1946, ordinaatori kt ja ordinaator 1946–1949, neuroloogia osakonna juhataja 1949–1950 ja neurokirurgia osakonna juhataja 1950–1951, Tartu Vabariikliku Kliinilise Haigla peaarsti asetäitja polikliinilisel alal ja neurokirurgia osakonna ordinaator 1951–1952, neurokirurgia osakonna juhataja 1952–1983, seejärel neurokirurgia konsultant-arst, pensionile 1992; töötanud TRÜ neuroloogia ja neurokirurgia kateedri mittekooesulise õppejõuna ja assistendina; ENSV Tervishoiuministeeriumi õpetatud nõukogu närvisüsteemi füsioloogia ja patoloogia probleemkomisjoni sekretär, Tartu Neuroloogide, Neurokirurgide ja Psühhiaatrite Seltsi juhatuse liige ja esimees, L. Puusepa nimelise ENSV Neuroloogide, Neurokirurgide ja Psühhiaatrite Seltsi juhatuse liige, auliige 1984; ENSV teeneline arst 1968, Nõukogude Eesti preemia laureaat 1972, 1976. aastal kanti ta nimi Tartu linna aaraamatusse.

sib, kas see ongi see konnahaigus, mida venelased nimetavad — *grudnaja žaba*.³¹⁰⁹

16. oktoober. Ülikooli hästi informeeritud ringkondades teatakse rääkida, et rektor prof. F. Klement võtnud ühel hiljutisel õpetatud nõukogu koosolekul päevakorda matemaatikaloostusteaduskonna dekaani, matemaatiliste teaduste doktori [Gunnar] Kangro professoriks valimise küsimuse, mis kord juba olnud arutusel endise rektori A. Koorti ajal.

Meenub — kunagi räägiti (täpsam aeg on mälust kadunud), — et Koort pandnud valimise seisma, kuna temale oli koosoleku ajal saanud teatavaks, et Kangro pärineb varandusi omanud inseneri perekonnast. Valimine lõpetatud vaatamata tõsiolule, et hääletamine oli juba toimunud ja vastav komisjon asunud häälte lugemisele.³¹¹⁰

Nüüd palunud rektor Klement häätelugemiskomisjoni esimeest prof. K. Orvikut komisjoni protokoll ette kanda, kuna tema rektorina ei nägevat põhjust küsimuse seismajätmiseks. Protokollist selgunud, et hääletamisest võtnud osa 54 nõukogu liiget. Neist hääletanud — vastuhäälteta — poolt kõik 54 liiget. Seega oli Kangro ühel häälel valitud professoriks, milline otsus vabab veel Moskva kinnitamist.

Muide on rektor Klement avastanud, et tema korteri ümbrus J. Lauristini (end. K. A. Hermanni) tänaval on lage ja ebakultuurne ja lasknud neil päevil istutada maja ette ja tara äärde sireliheki.

Temale meeldinud Tartuga tutvumisel maja, milles elab nende ridade kirjutaja,³¹¹¹ põhjusel, et maja juures on varjurikas viljapuuaed veebasseini ja muruväljakutega, kus tema magnifitsentsil oleks sobiv olnud jalutada ja puhata. Seepärast tegigi sügisel Elamute Valitsus minu väiksusele — ülikoolist kõrvaldatud

³¹⁰⁹“Žaba — kärn- ehk padakonn. Grudnaja žaba — rinnaangiin, südamevoolmed, stenokardia — hooti valud südamepiirkonnas ängistustundega kuni surmahirmuni. Esinevad orgaaniliste ja närviliste südamehaiguste puhul.” *Herbert Normanni märkus*.

³¹¹⁰Vt sissekannet päevikusse 14. aprillist 1950, *Akadeemia* 2023, nr 2, lk 373–374.

³¹¹¹S.t K. A. Hermanni tn 16.

professorile ettepaneku korterit vahetada, milleks ma aga oma nõusolekut ei andnud. Nii tuli rektoril leppida oma praeguse korteriga...

17. oktoober. “Lehvitamise Ühingu” soovil toimub nende ridade kirjutaja kordusloeng “Akadeemik I. P. Pavlovi elust ja tegevusest” Tartu Linna Tööstuskombinaadi spordijalatsite tsehhis kusagil Kastani tänava lõpul tapamaja läheduses.

Loenguruumiks on pime ja must töötuba, lektori puldiks paar lauale asetatud portfelli. Laua taga hingitseb katkine tool. Sellel istumine on omaette kangelastegu.

Kuulajateks on kokku aetud paarkümmend vanemat kingseppa. Loengut jälgitakse väsinult, ükskõiksest. Keegi noorem naine — tõenäoliselt raamatupidaja või arveametnik, on kõrgel naharullil jäänud isegi magama. Kuuldub tasast magusat norkamist.

Peale loengut näitab alkoholi maitsnud tsehhijuhataja J. Pukk³¹¹² tööruume ja masinaid.

– Vaadake seda õmblusmasinat siin, — osutab ta sõnaohtralt mingisugusele uuele tehnilisele saavutisele, — see on järjekordne

³¹¹²Johannes Pukk (1899 Rannu vald – ?) oli karjane ja talusulase abi Rannu vallas, kingsepa õpilane Elvas ja Tartus; Vabadussõjas ja pärast seda 8. jalaväepolgu kingsepatöökogas Tartus ja Elvas 1919–192; kingsepatöölaine eri kingseppade ja saapaäride juures Elvas ja Tartus ning Astra saapavabrikus ja Edasi vildivabrikus Tartus a-ni 1941; 1. Tartu hävituspataljoni laskur Tartumaal ja Leningradi oblastis 1941. a juulist kuni oktoobrini ja seejärel evakuatsioonipunktis Leningradis, evakueeriti Tatarski rajooni Novosibirski oblastisse, mobiliseeriti 1942. aasta jaanuaris Eesti Laskurkorpusesse, oli 7. eesti laskurdiviisi 27. laskurpolgu laskur ja seejärel miinipildur 1942–1945, võttis osa lahinguist Veliki-je Luki all, Eestis ja Kuramaal, sai Veliki-je Luki all kergelt haavata; Tartu Vildivabriku kingsepp ja kingsepatsehi juhataja 1945–1949, Tartu Linna Tööstuskombinaadi jalatsitööstuse jalanõude tsehi meister, juhataja ja tööline, šefluskomisjoni esimees 1950–1952, vallandati ametist; Tammistu kolhoosi veisefarmi juhataja Tartumaal 1952–1953, ühtlasi rahvasaadik ja alalise põllumajanduskomisjoni liige Tammistus; Eesti Vabariigi ajal Tartu nahatöölise ametiühingu sekretär pikemat aega; ÜK(b)P liige 1946, Tartu Vildivabriku parteialorganisatsiooni sekretär, viidi tagasi liikmekandidaadiks 1953.

vennasrahvaste toetus, kuid masin on viimistlemata ja ei tööta. Seisab meil juba pikemat aega kasutamata, sest keegi ei oska talle elu sisse ajada. Vanasti tulid meil masinad küll neetud läänest, aga nad töötasid täpsalt ja hästi.

Siis näitab tsehhijuhataja valmistooteid. Töötajad on ammu juba lahkunud.

19. oktoober. Linnas levisid kuuldused, et endine rektor Alfred Koort on ülikooli teenistusest vabastatud. Rektor Klement olla ta kutsunud oma juurde ja teinud teatavaks kõrgema hariduse ministri sellekohase käskkirja. Teatakse lisandada, et A. Koort olla vabastamisest väga haavunud.

20. oktoober. Eila olnud arstiteaduskonna kateedrite juhatajate koosoleku päevakorras taas teaduskonna eraldamisküsimus ülikoolist ja iseseisva meditsiinilise instituudi loomine. Koosolekust võtnud osa ka rektor F. Klement, kes teatanud, et ta ei näe mingit vajadust meditsiinilise instituudi loomise järele, seda enam, et riigil on praegu tähtsamaid väljaminekuid. Instituudi loomise vastu on rääkinud ka A. Vill, V. Vadi, A. Valdes, A. Linkberg, N. Veiderpass ja Ilo Sibul. Ainukeseks pooldajaks olnud A. Räni. Arvatakse, et A. Räni ja V. Hion loodavad instituudi loomise korral pääseda halduse juhtivatele kohtadele.

Küsimus olnud arutusel ka sellekohases komisjonis Tallinnas, millest valitsuse esindajatena võtnud osa P. Kalju ja Antsberg³¹¹³ ja ülikooli poolt F. Klement ja A. Räni. Komisjonis ot-

³¹¹³S.t Aleksander Ansberg (1909 Gattšina – 20. II 1975 Tallinn). Tema isa töötas Gattšinas Balti raudteel järelevaatajana-pöörmeseadjana, pere asus isa üleviimise tõttu 1911. a Rakverre; õppis Rakvere linnaalgkoolis, oli seejärel karjane ja sulane Rakvere vallas, kingsepaõpilane Rakveres 1923–1926; põgenes 1926. aasta veebruaris enda väitel raske majandusliku olukorra tõttu (sh olid vanemad surnud) koos kahe kaaslasega Narva kaudu illegaalselt NSVLi ja andis sealses kordonis end üles, vangistati süüdistatuna ebaseaduslikus piiriületuskatses ning peeti kinni Kingisepa vanglas ja Riikliku Poliitvalitsuse eeluurimisvanglas Leningradis; oma sõnul tahtis ta elama asuda Orenburgi (tollal Tškalovi) kubermangu ja astuda NSVLi kodakondsusse, peagi uurimine lõpetati ja ta vabastati; oli kingsepa abiline Tškalovi linnas 1926–1927

sustatud instituudi loomine jaatavalt. Otsusega pole nõustunud vaid rektor Klement.

22. oktoober. Käskkiri Koorti kohta.³¹¹⁴

23. oktoober. Tervishoiutöölise Ametiühingu Tartu Linna Komitee on kooskõlastatult partei linnakomiteega teatanud dr. Päile, et 23. okt. toimub haiglas loeng "Nõukogude Liit — rahu ja demokraatia kants". Kirjas, millele alla kirjutanud kultuur[i]komisjoni esimees A. Kalmre,³¹¹⁵ nõutakse haigla töötajate 100%-lise osavõtu kindlustamist ja sellekohase aruande esitamist 3-me päeva jooksul peale loengut.

Ja loeng toimubki. Lektoriks on pikk prillidega noormees üle kiiru kammitud juustega — keegi kommunistlik noor Uno

ja kingsepp Vologdas 1927–1928, sai NSVLi kodakondsuse 1928. a Leningradis, kus töötas habeajamispintslite levitamise agendina 1928–1931, oli Lenhimpromsojuzi keskbaasi direktor 1931–1933, Leningradi kaubasadama valitsuse vastutav töötaja ekspordi alal 1933–1934, ühtlasi õppides töölisfakulteedi kaugõppes 1930–1934; N. Krõlenko nimele 1. Nõukogude Õiguse Instituudi üliõpilane 1934–1938, lõpetades juristina; Leningradi Kuibõševi rajooni ühe artelli ja Elamute Valitsuse juriskonsult 1938–1940, Leningradi linna TSN Täitevkomitee j.a riikliku arbitraaži riiklik arbiiter 1940–1943, A. Mikojani nimelise Kondiitritoodete Vabriku juriskonsult 1943–1944; ENSV töö rahvakomissari asetäitja 1944. a märtsist Leningradis, ENSV Rahvakomissaride (Ministrite) Nõukogu alaline esindaja NSVLi Rahvakomissaride (Ministrite) Nõukogu juures Moskvas 1944–1949, ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja 1949–1952, Tallinna oblasti TSNi Täitevkomitee esimees 1952–1953, ENSV kultuuriminister 1953–1963, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja 1963–1975; ÜLKNÜ liige 1928, ÜK(b)P liikmekandidaat 1930, liige 1931 (1938. a heideti ta parteist välja "sideme tõttu rahvavaenlasega", rehabiliteeriti täielikult ja ennistati liikmeks 1940); EK(b)P ja EKP Keskkomitee liige 1951–1964 ja 1966–1975, ENSV Ülemnõukogu III–VIII koosseisu saadik 1951–1975; Lenini, Tööpunalipu ja Austuse märgi ordeni kavaler, ENSV teeneline kultuuritegelane 1969.

³¹¹⁴Lause on päevikusse lisatud pliiatsikirjas.

³¹¹⁵Ilmselt Aino Kalmre.

Pärtelpoeg.³¹¹⁶ Ta vuristab oma käsikirja teksti maha, kiiresti, monotoonselt. Sisuks on andmed, mis lehtedest ammu juba tuttavad. Võõrkeeltest pole lektoril aga aimu. Nimed nagu Attlee,³¹¹⁷ Acheson,³¹¹⁸ Ridgeway³¹¹⁹

³¹¹⁶Uno Pärtelpoeg (1931 Koorküla (Helme) vald – 25. XII 2020 Tallinn) õppis TRÜ õigusteaduskonna statsionaarses osakonnas 1950–1952 ja kaugõppes 1952–1954, seda lõpetamata. ELKNÜ Tartu oblasti-komitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna instruktor ja lektorite grupi juhataja 1952, Võnnu Masina-Traktorijaama poliitosakonna ajalehe *Uus Tee* vastutav sekretär 1952, EKP Rapla Rajoonikomitee ja Rapla Rajooni Tööräha Saadikute Nõukogu ajalehe *Ühistöö* korrektor 1954–1956, Pärnu-Jaagupi spordikomitee esimees 1956, Pärnu linna vetelpäästejaama vetelpäästja-tuuker 1956, EKP Kallaste Rajoonikomitee ja Kallaste Rajooni Tööräha Saadikute Nõukogu ajalehe *Nõukogude Kiila* kirjade osakonna juhataja Kallastel 1957, Keila rahvakohtu täitur ja Keila rajooni riidevabriku Keila juriskonsult 1956–1957, Pala külanõukogu Ranna rahvamaja juhataja ja kultuurimaja direktori kt 1957–1959, kunstiline juht ja seejärel instruktor 1959, ühtlasi kohakaasluse alusel Ranna 7-klassilise kooli ajalooõpetaja 1958–1959, RAT Vanemuine majandusülem Tartus 1960–1962, Tallinna II Internaatkooli kasvataja 1962–1963; ÜLKNÜ liige 1949; Tartu linna poliitharidustöövõrgu propagandist 1951. a-st, Eesti NSV Poliitiliste ja Teaduslaste Teadmiste Levitamise Ühingu rahvusvaheliste suhete sektsiooni liige; laulnud Vanemuise teatri ooperikooris ja esinenud sõnalavastustes.

³¹¹⁷Clement Richard Attlee, esimene krahv Attlee (1883–1967) oli Briti poliitik, Ühendkuningriigi peaminister 1945–1951 ning leiboristide juht 1935–1955, asepeaminister Winston Churchilli Teise maailmasõja aegses koalitsioonivalitsuses, opositsiooni juht 1935–1940 ja 1951–1955, Suurbritannia parlamendi ülemkoja ehk Lordide koja liige 1955–1967.

³¹¹⁸Dean Gooderham Acheson (1893–1971) oli USA jurist ja poliitik, riigisekretär president Harry Trumani valitsuses 1949–1953.

³¹¹⁹Sir (Joseph) West Ridgeway (1844–1930) oli Briti riigiametnik ja koloniaalkuberner, Iirimaa peasekretäri Arthur James Balfouri ase-kantsler 1887–1892 ja peasekretär John Morley ase-kantsler 1892, Venemaa ja Ühendkuningriigi loodud komisjoni Afganistani põhjapiiri määramiseks üks juhte a-st 1884, Iirimaa ase-kantsler 1887–1892, Mani saare ase-kuberner 1893–1895, Tseiloni (Sri Lanka) kuberner 1896–1903, North Borneo Chartered Company president, mis kontrollis Põhja-

ja teised hääldab ta selliselt, kuidas neid kirjutatakse. Küsimusi ei esitata.

Haigla 240-st töötajast on kohal 110, arstidest vaid dr. K. Vilako, dr. Laani Roo³¹²⁰ ja nende ridade kirjutaja. Dr. Päi pole vaeaks võtnud ilmuda.

25. oktoober. Ülikooli hästi informeeritud ringkondades räägitakse, et hiljuti toimunud rektori kabinetis Tartu Riikliku Ülikooli 150. a. juubeli näituse komisjoni istung. Juhatanud komisjoni esimees A. Räni. Hilinemisega saabunud Ed. Martinson. Räni teinud temale märkuse, et see pole esitanud mingisugust plaani. Martinson vihastunud ja pörutanud: "Teie olete poisinolk ja poisinolgiks ka jääte." Räni punastunud, jäänud vastuse võlgu ja lõpetanud koosoleku.³¹²¹

26. oktoober. Suur visiit haiglas. Prof. Vadi istub haigevoodi serval ja laseb haigel jutustada oma anamneesi. Peatun naabervoodi juures ja vastan mulle haige poolt esitatud küsimustele. Äkki kuulen Vadi häält: "Professor, ärge rääkige, teie segate."

Tunnen viha kerkivat, keelel kibeleb terav vastus, kuid taltutan end ja väljun hetke pärast sõna lausumata palatist.

Kui suur oskab olla meie akadeemik!

27. oktoober. Ülikooli õpetatud nõukogu eilsel koosolekul teatanud rektor F. Klement, et vene keele kateedri õpetajate kohta-

Borneo (hiljem Sabah osariik Malaisias) territooriumi 1910–1926; kolonel 1887.

³¹²⁰S.t hilisem Laani Savi (1917–2004).

³¹²¹Päeviku vahel on lisaks pliiatsiga mustandmärkmed, kus koosolekut nimetatakse koguteose asjus kokku kutsutuks. Sh on selles sõnastus: "M.: tuleb käia tema väljatöötatud plaani järgi. Räni: Teid ei olnud, meil rektori plaan. M.: Kui rektor puudub, olen mina rektor." Teksti juures ka: Мал[ь]чущка.

delt on vabastatud Maiste-Aller³¹²² ja [...] ³¹²³ Villem Ernits kui oma ülesannetega mitte toime tulnud õppejõud. Rektor ise käinud nende loenguid kuulamas ja leidnud need halvad olevat.

Helene Malõševskaja³¹²⁴ on Eesti NSV Teaduste Akadeemia

³¹²²S.t Hilda Maiste (Kasak; Aller; 1908–1986), kes vabastati rektori 16. oktoobri 1951. aasta käskkirjaga vene keele kateedri dotsendi ametist alates 1. novembrist 1951, “kuna ta pole küllalt rahuldavalt toime tulnud oma õppeülesannetega” (vt RA, EAA.5311.87/53.22, l. 61). 14. oktoobril oli Maiste palunud end vabastada töölt omal soovil, kuid seda ei arvestatud. Pärast töölt vabastatu proteste (ka Moskvasse) muutis ülikool 14. juulil 1953. a käskkirja Maiste soovi järgi.

³¹²³Päevikus tühi koht. Rektori käskkirjaga 24. septembrist 1949 oli vene filoloogia kateedri vanemõpetaja Villem Ernits vabastatud ametist alates 1. septembrist 1949 “koosseisude ümberkorraldamise tõttu” (vt RA, EAA.5311.2/66.8, l. 61), kuid jätkas siis ja ka pärast 1951. aastat tööd õppeülesandetaijana.

³¹²⁴Helena (Jelena) Tobias (Kuzmina; Ingelberg; Malõševskaja; 1908 hiliselt Pihkva oblasti Pljussa rajooni Ljadõ valla Turetsi küla – ?), rahvuselt eestlane, õppis A. Herzeni nimelise Leningradi Riikliku Pedagoogilise Instituudi ajaloo-keeleteaduskonna vene keele ja kirjanduse eriala kaugõppes 1932–1937, lõpetades selle; oli enda sõnul 1939. aastast aspirantuuris nii instituudi kui ka M. Saltõkov-Štšedrini nimelise Riiklik Avaliku Raamatukogu juures Leningradis ja kaitses 1952. aastal Kaasani Ülikoolis filoloogiakandidaadi väitekirja, Kõrgem Atestatsiooni komisjon tühistanud ülikooli otsuse kaks aastat hiljem. Sulane 1920–1923; abitööline eesti põllumajanduskommuunis Jamburgi maakonna Rekkova külas 1923–1925; Eesti Pedagoogilise Tehnikumi õpilane (ei lõpetanud) ja sadama abitööline Leningradis 1925; pärast abiellumist elas Eesti-Haginski külas Kalmõki autonoomses piirkonnas 1925–1930, olles ühtlasi sealse eesti algkooli õpetaja; Leningradis 23. vabrikukooli, Leningradi oblasti Kehakultuuriinstituudi ja 35. keskkooli õpetaja; Teise maailmasõja ajal evakuatsioonis Biiskis Altai krais, kus oli Õpetajate Instituudi vene keele õpetaja 1941–1944; vene keele õpetaja Leningradi tööstuskoolis nr 13 1944–1945, õpetajate ettevalmistuskursustel Elektrotehnika Instituudi juures 1945–1947 ja Leningradi oblasti parteikoolis 1947–1949; EK(b)P Keskkomitee kutsel toodi üle Tartu Riiklikku Ülikooli, kus oli vene keele kateedri vanemõpetaja 1949–1952 ja kateedri juhataja kt 1951–1952, õpetas kohakaasluse alusel ka Tartu Õpetajate Instituudis; (E. Vilde nimelise) Tallinna Pedagoogilise Instituudi vene keele kateedri vanemõpetaja 1952–1956; Tallinna 10. Keskkoo-

Keele ja Kirjanduse Instituudi ja Riikliku Kirjandusmuuseumi direktori Heinrich Tobiase,³¹²⁵ Maiste-Aller — Valmar Adamsi abikaasa.

li vene keele ja kirjanduse õpetaja Nõmmel 1956–1958; kirjavahetuse koalaetoimetamise ja kontrolli inspektor ENSV Siseministeeriumi Paranduslike Tööde Valitsuse koloonias nr 1 (postkast IOM 122/1) Harkus 1961; Harku Töölisnoorte Keskkooli õppealajuhataja 1962–1963, seejärel pensionil; tõlkija. Tema esimene abikaasa Aleksand(e)r Ingelberg (1903 Esto-Haginsk – 1938) arreteeriti 1938. aastal ja hukati Krasnodari krai Siseasjade Rahvakomissariaadi Erinõupidamise otsusel kui “eesti kontrrevolutsioonilise vastupanuorganisatsiooni liige, kes valmis-
tas ette relvastatud ülestõusu”.

³¹²⁵Heinrich Tobias (1906 Mustamere kubermangu Adleri valla Eesti Aiakese (Punase Lageda; Esto-Sadoki) küla – 11. V 2000 Tallinn) õppis Irkutski Riiklikus Pedagoogilises Instituudis 1932–1936, lõpetades keskkooliõpetaja kutsega. Tema Kärkla vallast pärit vanemad asusid Eestist ümber 1880. aastate alul; 1920. aastal tahtis ta saada Eesti Vabariigi kodakondsust ja sai selle, soov opteeruda Eestisse aga ei täitunud; lõpetas Eesti Aiakese algkooli 1918, seejärel abistas vanemaid nende majapidamises 1918–1923; tema enda ühe versiooni sõnul oli õde Olga tulnud 1917. a Eestisse ja oli pärast gümnaasiumi lõpetamist õpetaja Petserimaal, kust 1923. a kutsus venda Eestisse haridusteed jätkama, kes tuligi; õppis Petseri gümnaasiumis 1923–1925, pidi õpingud katkestama kopsutuberkuloosi tõttu, pärast kodustelt kirja saamist, et Leningradis on eestlaste jaoks asutatud töölisfakulteed ja tehnikum, otsustas naasta NSVLi ja ületas koos õega illegaalselt Eesti-NSVLi piiri, mille järel olid kuu aega Pihkvas eeluurimise all ja siirdusid sealt Eesti Aiakesse; õppis Eesti Pedagoogilises Tehnikumis Leningradis 1925–1927, saades algkooliõpetaja kutse; suunati pärast lõpetamist algkooli juhatajaks Zapasnoi Imbeži külla Partizanski (Perovski) rajooni Siberi krais 1927–1929; Gogolevski algkooli juhataja 1929–1930 ja Ostrovi 7-klassilise kooli õpetaja 1930–1932; Jenisseiski Pedagoogilise Instituudi vene keele ja kirjanduse ning evengi keele õpetaja 1936–1938; arreteeriti 1938. aastal ja oli eeluurimise all Jenisseiski vanglas süüdistatuna VNFSV kriminaalkodeksi § 58-10 lõige 1 järgi, süüasi lõpetati 1939. aasta augustis kuriteokoosseisu puudumise tõttu ja ta vabastati; Jenisseiski 1. Keskkooli õpetaja 1939–1940, Jenisseiski Riikliku Õpetajate Instituudi vene ja vanaslaavi keele vanemõpetaja ja kateedrijuhataja kt 1940–1942; mobiliseerituna Punaarmees 1. eesti tagavara laskurpolgus Sverdlovski oblastis 1942, demobiliseeriti tervise tõttu; Jenisseiski Riikliku Õpetajate Instituudi vene keele ja vanaslaavi keele

28. oktoober. Juhuslik vestlus ülikooli pedagoogika-kateedri [...] ³¹²⁶ A. Pärliga. Teemaks on Alfred Koorti vabastamine ülikooli teenistusest. Rektarina pole Alfred Koort õppetööst üldse osa võtnud, kateedri kogu töö lasunud A. Pärlil.

Koorti vabastamist keegi ei kahjatse, ennem tuntakse veel kahjurõõmu.

Keegi kooliõpetaja, kel Alfred Koorti kui rektoriga olnud kokkupuutumist, seletanud, et Koortiga rääkides olnud tal alati tunne, nagu oleks see temale tahtnud öelda: "Kas sina, putukas, ka mõistad, millist au ma sulle osutan, et üldse sinuga kõnelen."

Oma kabinetis rektoraadis istus Koort alati uhke raidkujuna, vaevu inimeste küsimustele vastates.

– Budda mis Budda, — mõtlesid külastajad.

Temperamentne mikrobioloogia professor Feliks Lepp ³¹²⁷ oli kord Alfred Koortile tuliselt vihane. See polevat tema elulisele suulisele esitisele üldse vastanud.

– Oleks ta vähemalt peeretanudki! — pahandas ärritatult kätega vehkides prof. Lepp.

Keegi ülikooli teenistusest vabastatud assistent läinud Koorti juurde küsima, kas kuuldused tema vabastamise kohta vastavad tõele. Koort sirvinud kaua mitmeid kauste ja tähendanud siis lõ-

kateedri dotsendi kt 1942–1947; EK(b)P Keskkomitee kutsel EK(b)P Keskkomitee j.a Vabariikliku Parteikooli keelte ja kirjanduse kateedri juhataja 1947–1950, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktori kt Tartus ja Tallinnas 1950–1955, vanema teadusliku töötaja kt 1955, ühtlasi ENSV Riikliku Kirjandusmuuseumi direktor Tartus 1950–1952; Haapsalu 1. Keskkooli vene keele õpetaja 1955–1961 ja parteialgorganisatsiooni sekretär; Meretranspordi ja Kalatööstuse Laevastiku Meremeeste Vabariikliku Kaugõppe Keskkooli direktor Tallinnas 1961–1968, seejärel pensionär; Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu saadik 1950–1953, EKP Haapsalu rajoonikomitee pleenumi liige 1956–1960, Eesti Kirjanike Liidu liige; uurinud A. H. Tammsaare loomingu ja kirjutanud ta teostele järelsõnu, avaldanud koos Harald Reinopiga vene kirjanduse õpikuid keskkoolile; ENSV teeneline õpetaja 1960, Lenini ordeni kavalier 1960.

³¹²⁶Päevikus tühi koht, p.o dotsendi.

³¹²⁷Ka: Felix Lepp.

puks: "Tõepoolest, siin on rektori käskkiri teie vabastamise kohta!"

Tänaval liikus Alfred Koort alati ilmega, nagu oleks kõnnitee ainult tema ja tema abikaasa dr. Anna Koorti tarvis. Tuli aegsasti hüpata kõrvale, et mitte jääda nende jalge alla. Parem ettevaatlik olla, astuvadki viimati peale.

29. oktoober. Jälle suur visiit haiglas.

Ühele haavandtõvehaigele keelab prof. Vadi suitsetamise.

– See on inetu, — hüüab ta üle palati, — vaadake Winston Churchilli, kas ta pole oma sigariga inetu?

Kõrvalhaige on ukrainlane.

– Ma nägin oma viimasel Moskvast viibimisel ukraina keeles Korneitšuki "Lodjapuuvalu",³¹²⁸ — pöördub prof. Vadi oma arstidest ja üliõpilastest saatjaskonna poole, — ma ei saanud midagi aru, kuigi valdan vene keelt.

– Ka venelane ei saa ukraina keelest aru, — vastab dr. Raissa Rozler,³¹²⁹ meesteosakonna juhataja,³¹³⁰ ja küsib, kas prof. Vadi ka Suurde Teatrisse pääsis, kuhu pääsmete saamine ääretult raske.

– Mul on akadeemiku kaart, — vastab eneseuhkelt Vadi, — sellega saan ma alati pääsme.

Järgmisel voodil istub raskesti hingeldav haige.

– Mis teil siis viga on? — küsib temalt prof. Vadi.

– Mul kaklevad omavahel süda ja kopsud, — vastab rahulikult haige.

Teda vaevab kaugele läinud kopsupuhitus.

Visiit jätkub...

30. oktoober. Partei algorganisatsiooni lahtine koosolek Tervishoiutöölise Ametiühingu Kultuuriklubis. Koos Tartu Linna

³¹²⁸Aleksandr Korneitšuki (Oleksandr Kornitšuk; 1905–1972) näidend (1950).

³¹²⁹Raissa Rozler (1919–1992 Moskva).

³¹³⁰Päevikus on neile kahele sõnale tõmmatud pliiatsiga kriips peale.

Täitevkomiteele alluvate raviasutiste peaarstid ja nende asetäitjad. Päevakorras on raviasutiste talve vastu valmisoleku kontroll.

Koosolekut juhatab A. Varvarki,³¹³¹

EK(b)P Tartu Linna tervishoiuosakonna algorganisatsiooni sekretär, protokollib Jaama abimajandi³¹³² juhataja [...] ³¹³³ Otsasson.³¹³⁴

³¹³¹ Ilmselt Aleksand(e)r Varvarki (20. VIII 1923 Kiievi (Tšerkassõ) oblast Korsuni rajoon Piški – ?) õppis TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eksternina ning vene keele ja kirjanduse osakonna kaugõppes a-ni 1958, TRÜ kaugõppe pedagoogilises instituudis vene keele ja kirjanduse erialal 1959–1961, eksmatrikuleeriti; ühtlasi Tartu Õpetajate Instituudi vene keele ja kirjanduse osakonna kaugõppes 1948–1952, lõpetades selle 7-klassilise kooli vene keele ja kirjanduse õpetajana. Keskkooliõpilane Korsuni rajoonis; Teise maailmasõja ajal õhusuurtükiväekooli kursant Tškalovis (Orenburgis) 1941–1942, teenis 1624. ja 1623. õhusuurtükiväepolgus ning oli pärast sõda kaardiväe 19. stalinliku Siberi korpuse jaokomandör Tartus kuni 1947. aastani; õppis Tartu Töölisnoorte Õhtukeskkoolis nr 2 1946–1947; Tartu linna TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna I desinfektsioonipunkti juhataja-desinstruktor ja desinspektor 1947–1949, Tartu Linna Kiiresmaabijaama sanitar 1949–1952, avanüst 1949–1953, vastutav töötaja kaadrite alal a-st 1951, statistik 1952–1956; Tartu Vabariikliku Meditsiinilise Keskkooli vene keele ja kirjanduse õpetaja 1950–1960 ja kooli kommunistliku partei algorganisatsiooni sekretär, kohakaasluse alusel kaugõppeosakonna vene keele õpetaja 1960–1962; Musta ja Värvilise Vanametalli Varumise, Töötlemise ja Turustamise Eesti Vabariikliku Valitsuse (Estvtormeti) praaker ja seejärel Sekundaarse Tooraine Varumise Vabariikliku Kontori Estvtorsõrjo praaker Tartus 1960–1965; Rannu 8-klassilise kooli vene keele asendusõpetaja 1965–1966, Jõgeva rajooni Saduküla 8-klassilise kooli vene keele ja kirjanduse õpetaja 1966–1967, vallandati ametist; Tartu linna TSNi saadik 1952–1955 ja 1956–1959, täitevkomitee tervishoiuosakonna kommunistliku partei algorganisatsiooni sekretär a-st 1949; ÜK(b)P liige 1944; medal Vapruse eest 1943 ja Lahinguteenete eest 1944.

³¹³² Tartu Linna TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna lasteasutuste abimajand Jaama tänavas.

³¹³³ Päevikus tühi koht.

³¹³⁴ Ilmselt E. Otsasson; isikuandmed teadmata.

Ettekandega esineb Joosep Gilinov. Selgub, et küte on puudulikult varutud, turvas kõlbmatu, puud pehkinud, alaväärtuslikud. Mitme raviuasutise katused jooksevad läbi. Linna Kliinilises Haiglas on palati kohta kasutada vaid üks paar toatuhvleid ja kolm-neli halatit. Haiged, kes soovivad palatist väljuda, peavad ootama järjekorda. Haiglad on enamikus mustad, sest puuduvad põranda- ja tolmulapid.

Gilinovi järel kõneleb Varvaski. Ta käsitleb Suure Oktoobri-revolutsiooni 34-da aastapäeva pidustusi. Rongikäigust peavad töötajad osa võtma 100%-liselt. Puudujate nimed tulevad teatada partei linnakomiteele.

Lõpuks võetakse vastu konkreetseid otsused raviuasutistes esinenud puuduste kõrvaldamiseks ja vältimiseks.

31. oktoober. Külma on sirelite lehed muutnud klaasjalt läbi paistvaks. Neid langeb pidevalt okstelt. Põldosjamets Ludwig Mendelsohni ja Carl Weyrauchi matusepaikadel on tõmbunud valkjaskollaseks. Enamik osje on pisiauvärvavaina kaardunud latvadega maha.

Karl Ernst v. Baeri puhkepaik on heakorrakontori poolt lehtedest puhastatud ja värskelt liivatatud. Nähtavasti on seda nõudnud täitevkomiteelt ülikool.

Lammutustööd Jaani kalmistul esialgu seisavad. Teatakse rääkida, et Moskva on edasise lammutamise keelanud.

Ülikoolis toimub Kõrgemate Koolide ja Teaduslike Asutiste Ametiühingu Vabariikliku Komitee presiidiumi väljasõiduistung. Arutatakse teadusliku uurimistöö olukorda ja teadusliku kaadri ettevalmistamist Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Aruandega esineb teadusala prorektor prof. Ed. Martinson. Ta nendib suuri puudusi teaduslikus töös. Anatoomia ja sisehaiguste propedeutika kateedris on teaduslik töö täiesti alla käinud.³¹³⁵ kateedri vanemõpetaja Karl Aben tõlgib romaane, kuid teaduslikku tööd ei tee... See lonkab kõikides kateedrites...

Kokkuvõtte koosolekust teeb vabariikliku komitee presiidiumi esimees Jõgi.³¹³⁶

³¹³⁵ Teksti jäetud tühi, p.o "Slaavi ja balti filoloogia ning vene keele".

³¹³⁶ Isikuandmed teadmata.

Leitakse vajaliku olevat anatoomia kateeder taas lahutada histoloogiast ja täita kiires korras nii anatoomia kui ka sisehaiguste propedeutika kateedrite juhatajate kohad.

Oma endistelt assistentidelt kuulen, et dr. [Paul] Mallene pole mõningaid propedeutika peatükke suutnud loenguil küllaldaselt selgitada. Nad püüavad seda parandada konsultatsioonidel minult omandatud kogemuste põhjal.

1. november. Tänaval kohtan prof. Rudolf Bernakoffi. Jutt kaldub vabadele õppekohtadele vene keele kateedris ja nende täitmisele.

– Võtame õppekohad üle, — tähendan ma lõbusalt, — meile ju vabad professorid.

– Nõus, hakkan õpetama etümoloogiat! — hüüab Ruudi Bernakoff.

– Ja mina süntaksit!

Prof. Bernakoff jääb mõtlema ja küsib siis murelikult: “Aga kes hakkab siis õpetama grammatikat?”

Kord rääkinud Bernakoff loengul — nii meenutavad tema viimased õpilased — rasestumisest hoidumisvahendeist ja peatunud muuseas preservatiivil. Seejuures pistnud ta sõrmed vestitasku, nagu sealt midagi otsides. Kõik olnud veendunud, et ta tõmbab nüüd taskust preservatiivi ja näitab seda. Ta võtnud aga vaid kella ja konstateerinud, et loengu aeg on läbi.

Ühel teisel loengul rääkinud ta “seltsimees Bartholini” näärmeist.³¹³⁷

Kui omaaegne kliinikute valitsuse direktor Aleksander Kalju keelanud üliõpilastele naistekliiniku auditooriumi mineku läbi kliiniku esiku, palunud prof. Bernakoff luba osta mõni redel, et üliõpilased saaks auditooriumi pääsemiseks [kasutada] aknaid.

Oma viimase loengu peale vabastamist ülikoolist lõpetanud ta sõnadega: “Minu aegjärk on läbi, soovin teile kõike head.” Kliinikust lahkumisel peatunud prof. Bernakoff hetkeks trepil, vaadates nähtavasti mõtteis tagasi oma paljuaastasele töökohale.

³¹³⁷Taani anatoomi Caspar Bartholin noorema (1655–1738) 1677. aastal kirjeldatud suured esikunäärmed suurte häbememokkade tagumises osas.

Personal jälginud teda kurvalt. Olnud kavatsus saata oma kaua-aegset šeffi lilledega, kuid selleks puudunud julgus...

Aeg aga venib. Vastutavaid töötajaid pole komisjoni ikka veel kedagi ilmunud. Nende läbivaatus käib üldse visalt. Tavaliselt tuleb 5–6-st väljakutsutust töötajast kohale vaid 1–2, sageli ei ilmu needki. Kutsed kannavad laiali jaoskonna õed. Seni on 90-st väljakutsutust käinud läbivaatusel vaid 15. Jääb mulje, et aktsioon ei anna oodatud tulemusi.

All tänaval jätkub jahusabas rüselemine, lärm ja sõim. “Mäng ja Kooli” uksest siseneb ja väljub endiselt inimesi. Keegi noormees on ostanud uue portfelli ja vaatleb seda omaniku rahuldusega. Ukse kõrval proovib värsket huulepulka noorepoolne vene daam. Kaks kooliplikakest jagavad omavahel värvilisi pliiatseid.

Hakkab pikkamööda hämarduma...

2. november. Linna Kliinilise Haigla polikliiniline osakond.³¹³⁸

Ühes arstlikus kabinetis hoone kolmandal korrusel toimub juba viiendat nädalat Tartu vastutavate töötajate profülaktiline läbivaatus. Välja kutsutud on järjekordsed töötajad, kuid esialgu pole kedagi veel ilmunud. Arstlikust komisjonist on kohal vaid esimees — nende ridade kirjutaja. Liikmetest on kirurg dr. [Leonid] Vainer parajasti opereerimas, kuna neuropatoloog dr. Paimre on end vähesteks päevadeks palunud Leningradi.

Akna all — 21. juuni tänaval (vanadele tartlastele on see ikka veel Rüütli tänav) kihab elav liiklemine.

Otse vastas asetseb kaubastu tööstuskaupade kauplus nr. 6 — endine “Mäng ja Kool”.³¹³⁹ Ühel vaateaknaist on arvukaid mänguasju: tanke ja lennukeid, hobuseid ja kitsi, üleskeeratava vedruga konni ja nööriil veetavaid lepatriinusid. Teistel aken del mustavad nahast portfel[l]id ja valendavad kõveraks kuivanud joonlauad. Nende vahele on surutud taskunoad ja vihud, lõhnaõlipudelid ja puudrikarbid. Eriti aga veetlevad fotoaparaadid ja igasugused fototarbed. Puuduvad vaid filmid, kuid mil leks need — jätkub aparadist üksi.

³¹³⁸ Aadressil Gildi tn 8 (1949–1989 Nikolai Pirogovi tänav).

³¹³⁹ Praegusel aadressil Rüütli tn 14.

Kaupluse uksest siseneb ja väljub rahvast. Keegi sonimütsis mees on ostanud pojale kolmerattalise jalgratta ja ristleb sellega osavalt kõnniteel.

Kaupluse akna all paugutavad pistongipistoliga kaks pisikest poissi. Üks neist paneb pistongi kõnniteele ja hüppab kontsaga peale — käib sume pauk. Poistel on lõbus, nad naeravad.

Uksest väljub punases baretis tütarlaps — tal on käes mõned ostetud vihikud. Kaks vihmamantlis meest trügivad kõrvuti kauplusesse, tulevad aga kohe jälle välja, soovitud nähtavasti leidmata.

Naaberäri ees tõukleb tohutu inimsaba.³¹⁴⁰ Seal müüakse jahu, sest on lähenemas Suure Oktoobrirevolutsiooni 34. aastapäev. Inimesed suruvad uksele, üksteist halastamatult muljudes. Kostab kisa, sõim, vandumine. Siis annab uks järele ja inimmass on äris. Küllap on varsti kirurgidel lisatööd.

Mõtted kanduvad lähemasse minevikku, meenuvad tähtsamad kuupäevad.

(Järgneb)

³¹⁴⁰Praegusel aadressil Rütli 16.

MARYLIIS TEINFELDT-GRINS. Sõle